

Мах 60 кеп.

ДРУЖБА, СКРЕПЛЕННАЯ КРОВЬЮ
(На чеченском языке)

Хожа-Ахьмад Берсанов

ЦІЙЙЦА ЧІАГІДЕЛЛА ДОТТАГІАЛЛА

Сайн доттагзун
Тайсуркоев Момтазан
кфантаана Мовлина
совзатана.

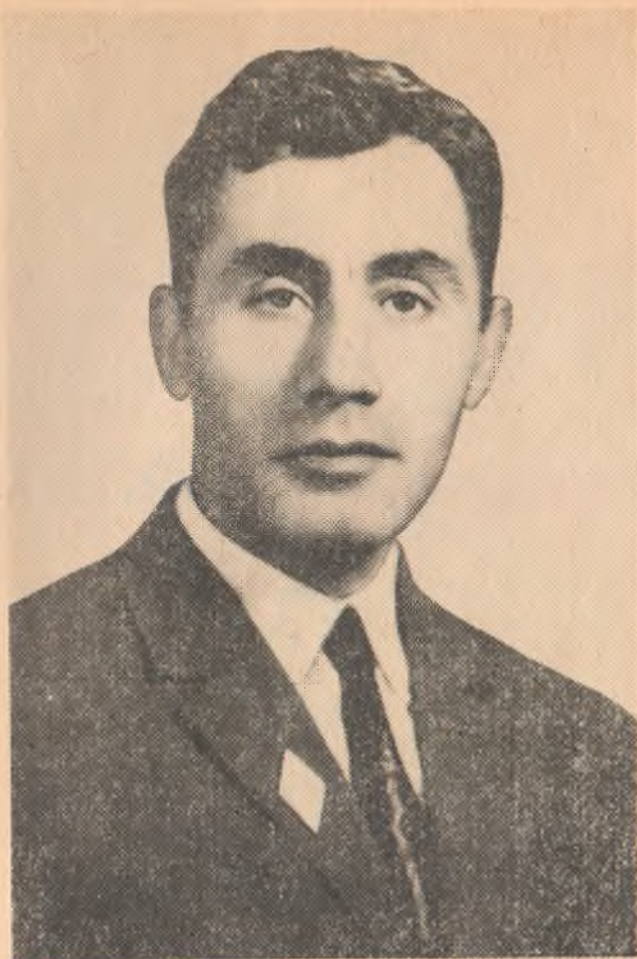
Автор Х.Турсун
июль 2003 ш.

Хожа-Ахьмад Берсанов

ЦІЙЙЦА ЧІАГІДЕЛЛА ДОТТАГІАЛЛА

ГРОЗНЫЙ
НОХЧ-ГІАЛГІАЙН КНИЖНИ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1986

КЪАСТАР

Цхъана сарахъ повестка яхъаш веара юрта Советан дежурни. Мохъмаде военкомате кхойкхура.

Повестка кара схъа а эйна, ешначул тIаьхъа, и яхъаш веанчунна кхоана пхи сом делира Мохъмада.

— Иштта хаза хета хъуна хъайга эскаре кхойкхуш? — хаьтира повестка яхъаш веанчо.

— Хаза хеташ ца хилча, ас пхи сом стенна, хIун аьлла лур дара хъуна?

— Хъайна иштта лууш хилча, повестка яре а ца хьоьжуш, дIа-ваха везаш хиллера-кх. Шен лаамехъ вохуьйташ а ма ду эскаре.

— Иза-м суна а, хъаха, хаьара. Делахъ а, заявлени а делла сайн лаамехъ ваха сан аьтту бацара.

— ХIунда? Муха бацара хъан аьтту?

— Кху хене валлалц ша со кхиййча, болх бийриг ма-хилли, шена гIо цадархъама, со воьду моьттар ма-дара сан девешина.

Делахъ а, гIо дан накъост а воцуш, иза буха а витина вахар суна сайна а гIиллакхехъ ца хета-кх. Ткъа хIинца повестка еьча, со цунна гергахъ бехказа ву. Со цунна бехказа воккхуш кхаь ма бу ахъа суна беанарг. Бакъ лобъ со?

— Хьо бакъ лобъ. Хъан пхи сом а сагIа дойла, — дIавахара повестка яхъаш веьнарг.

Мохъмаде повестка еанчу сарахъ Рукъият тIергIан сийна жакетка а юьйхина, цIиз-кьорза шола кортали а тиллина, аьрру пхъаьрсах кIудал а тесна, шозза а, кхузза а шовдана йисте хи эца еара. Гуттар а шех бIаьрг тоха цига вогIуш хилла Мохъмад шена ца гича сагатделира цуьнан. «Стенга вахана-техъа Мохъмад? ХIун хилла висина техъа иза, кхуза ца вогIуш?»

Хих юьзна кIудал белш тIе а йиллина, Рукъият цIехъа йогIуш дуьхьал кхеттачу шина йоIа забар ечуха элира:

— ХIинца-м тIехъийза кIант эскаре а вахана, байлахъ юьсур моьтту суна, Рукъият, хьо а.

— Муха? Мила воьду эскаре?

— Ой, хуна хинца а ца хезнера? Массарна хууш ма ду вайн юьртара кегийнах эскаре новкъа бохуш, тховса МаретгIаьргахь дIахIуттуш синкъерам буйла.

— Кегийнах эскаре буьгу бохуш-м суна а хезнера. Цаьрца Мохьмад ву-вац суна хиъна дацар-кх.

— ЭхIей, хьо а, хьаха, ю Мохьмадна хьакъ йоцуш, ледара йоI. ТIехьийза кIант эскаре воьдуш а ца хууш йолчу хьох, хIун диьр ду? Безамна цхьа а совгIат а доцуш, новкъа валийта йоллу хьо иза? — Iоттар йнра йоIа.

Рукъият цхьана минотана йоьхна-а йисира. Дог тохаделла, оила карзахъяьлла сагатделира цуьнан.

ЦIа ма-кхаьчча, кIудал охьа а хIоттийна, чехкка шен доттагI Эльсмат йолчу яхара иза, цунна Мохьмадах лаьцна хIумма а хезний хьажа.

Рукъията дIахьахошшехь, доллучух а кхийтира Эльсмат.

— Мохьмаде повестка яийтар бакъ ду. Тховса МаретгIаьргахь хуьлуш синкъерам а бу. Хьо а ялош цига йола аьлла-кх соьга.

— Хьан аьлла?

— Мохьмада аьлла-кх.

— Цуо хьобга алар-х дас, нанас йоуьйтур юй со?

— Йоуьйтур ю. Хьан дегара а, ненера а тоххарехь пурба даьккхина хьо цига яийта аьлла.

— Цаьрга ала мила кхиъна?

— Ма чIогIа духе кхиа гIерташ ю хьо! Мохьмада алийтина хир ду-кх, синкъерам вовшахтухуш болчу хIусамдайшка. МаьркIажхенахь со хьо йолчу дIаьогIур ю, кийча хилалахь. Хьо-м ер яций-ц и басар, пудар меттах даьккхина, сеттиний, леллий...

— Со-м басар, пудар ца хьаькхча а яц ирча, — елакъежира йоI.

— Ирча-м ма яцара хьо, гомашан кIорни санна Iаьржа ю-кх, хьажа-гIапакх санна буьйда а ю...

— Со мухха елахь а, Мохьмадна езчахьана тоьар ду.

— Иза-м тховса аса хьобгара схьавоккхур вара.

— ДоттагIчуьнгахь ямартло товш яц.

— Цу дела вазлор, везавелла суна иза сайн сил а дукха! Хьуна тIехьийзаш мукъана ма велара иза, я хьо сан доттагI ма елара.

— Ас хьуна вита мегар дац иза, иштта и дага воьхна хьо хилча?

— ЭхIей, Рукъият, оццул вайшиь гIиллакхах йоьхча, хьаха, ю цуо вайшиь тергал а ца еш, ший а тесна юьтур. Иза-м, хьаха, ву яхь йолуш кIант. «Цкъа цхьанне тIе а хьийзина, цунах гIуллакх ца хилча, цуьнан доттагIчунна тIехьаьвзина», шена олуьйтур долуш хьаха вац иза-м. Цулла а, Мохьмад суна дукха везаш сан нуц, сан гергара стаг хир ву. Со цуьнан стун-йиша а хир ю.

МаьркIажал тIаьхьо МаретагIаьргахь синкъерам дIахIоттира. Цу чохь бара Мохьмадца военкомате кхайкхина юьртахой Хали-

дов Сайд-Мохмад, Юспхаджиев Іуспа, Сайдиев Шайхи. Маретаґеран доккхачу цла чохъ, паднаран йистехула охъахевшина мехкарий а, царна дуьхъал бирзина Іаш кегийнах а бара. Пондар, вотий юкъя а даккхале, хелхаран бал болабалале, вовшашца къамеле бевллера уьш. Повестка еанчех ялх-ворхІ жима стаг вара цу чу гулбеллачаьрца. Мохмада кхоана делла пхи сом дуьйцура цара, юха а забаре а даьккхина.

— Ва Мохмад, иштта чІогІа лаъара хъуна эскаре ваха? — хаьттира божарех цхъаммо.

— Лаъара-те. Іийначу барзал, лелла цхьогал тоьлла олуш ца хезна хъуна?

— Аренаш лело воллу хьо?

— Аренаш лело воллу.

— Можачу ахъаран, хъеран тІулг санна йолу сискал, етта шурин богийна чу а йиллина, гайтІе мІараш а хьоккхуш, чохъ тІе-кІел ваьлла Іуьллуш санна-м хир дац хъуна аренца хъелаш.

— И гайтІе мІараш а хьоккхуш, чохъ бийшина Іоьхкурш, силу динчу чермех санна муьста хьожа а йогІуш, эцца пхьоьханах хевшина Іаш бу-кх. Ненан куча юх а лаьцна, чохъ Іийначу кІантах кьонах хилла меттиг ца хаь суна.

— Кьонах хила лаъа хъуна?

— Кьонах хила а лаъа. Лаамца бен хІумма а хуьлуш дац. Гуьнарний, Сесанарий, ШирдІ-Махкарий дехъа ваьлча дуьне муха ду хъажа а воллу.

— Йисте кхаччалц дІаваха дагахъ вуй хьо?

— Мича йисте?

— Дуьненан йисте.

— Дуьненан йисте кхаьчна стаг а ма ца хаь суна-м. Йисте дІакхачавелча, охъа чу-м хьожур вара со, цу бухахъ хІун ду хъажа.

— Эскаре-м воьду хьо. ТІом хилахъ, лата дезар дуй хаьий хъуна, Мохмад?

— Дера хаьа. Со кхин чорпеш яа хъагвелла воьду-м ца моьтту хъуна? Лата Іемина ца хилча, тІаме вахча, тІом бан а хуур дац. ТІом хилахъ, тІом бийр бу, летар а ву. ГІойсаркьин кІант мила ву а хоуьйтур ду.

— Іайт, горалера кІант яІ! Дог кура-м ду кІентан!

— ТІаккха, ткъа? Соьца дІавола хьо. Аренца бен кьонахчун хама хуур бац. Ас суо мила ву хоуьйтур ду хъуна, — забар йора Мохмада.

Мохмадера хъуьнар, доьналла, гІиллакхаш гучудийла меттигаш дуккха а яра. ГІуллакх далла чохъ доьзалхо воцуш висинчу воккхачу стагана, зудчунна мах а боцуш керт охура Мохмада, шен говраца ирзера царна гІад цІа дахъара, кхаьрзина хъаьжкІаш хъера дІахьой, охуьйтура. Мало йоцуш а, нехан гІуллакх дан ка йолуш а кІант вара иза. Нахана чу са диллина волчу цуьнан ди-

калла массеран а безам бохуйтуш яра. «Гҫойсаркҫин Мохьмад» олий доккхачу дозаллица йоккхура Гуьнарчу наха шайн юьрта-хочун цӀе.

Сарахь шовдана йисте хи эца баьхкинчу мехкаршца захало а дийца, цхьацца забарш еш, самукъа а даккха, кегийнах вовшах-кхеттачу хенахь, наггахь верг нислора йолана йоттар еш, кӀоршаме дош олий, дашца вас еш. Йол йоблхучу хьал тӀе йоккхура ишт-тачо. Иштта меттиг йоттаелча, муьлххачу а йолана вошаллина дӀа а хӀуттий, цунна вас йинарг ша дуьнен тӀе валарх дохко воккхура цо, кӀоршаме дош юха а оьцуьitura, йол кӀинтӀера а йоккхура.

Юьхь тӀерачу хозаллех кхачам бина вацара Мохьмад, цуьнан деган хозалла, деган дикалла лоруш кӀастайора цо йол. «Хаза хиларх, гӀиллакх доцчу, оьзда йоцчу йоле сан безам бац» — олура цуо ша а.

Тховса синкӀераме баьхкинчу мехкаршка а иштта бӀаьрг кхо-буш вара иза.

Эльсмата пондар а локхуш дӀахьора синкӀерам.

— Эльсма, айхьа гуттар а локхуш йолу ладугӀу йиш лакх-хьа, — шена езаш йолу ладугӀу йиш лакхийтира Мохьмада цуьнга.

— Мохьмад, хьо сарахь шовдана йисте ма ца веара. ХӀинцал-ца, вогӀуш ма вара хьо цига, — элира РукӀията чоьболчех леч-кӀа а ца деш.

— Со йиша-вешийн, баккхийчеран йодика еш вара, кхана суо кхуьур воцу дела.

— Йодика ян езаш кхин цхьа а висирий хьан?

— Цхьага-м йисира. — РукӀиятехьа иза кхетош корта лас-тийра Мохьмада. — Суо новкӀа волуш, кханалера йуьйре йитина ас цуьнан йодика ян.

— Кхуьур вуй хьо? НовкӀа маца вала деза хьан?

— БархӀ сахьт долуш новкӀа вала деза. ВорхӀ сахьт даьлча со шовдана йистехь а хир ву.

РукӀият кхийтира Мохьмадан дагахь долчух.

Буйса юкӀал тӀех яьлча дӀабуьйхира синкӀерам.

Йуьйранна ворхӀ сахьт даьлча, шовдана йисте хи эца еара Ру-кӀият. Цу буйсанна цкӀацкӀа елха а йоблхуш, ойланаш еш, наб ца кхетах, сахуьленга яьллера иза. Делахь а, Ӏаламо цунна елла хазалла, шера хьаж, Ӏаьржа бӀаьргаш, цӀоцкӀамаш, жима бат, йуьйранна хӀоьттинчу екӀчу шелоно цӀийина беснеш, шен йоккхачу исбаьхьаллех йохаза яра.

Пхьаьрсах кӀудал а тесна, сихачу боларехь шовдана йисте хи эца йогӀура йол. ХӀинца иза хи оьшуш ца йогӀура. Лога кӀелахула баьккхина тӀам, тӀехьа а тосуш, тиллинера цо шолан кортали. ТӀергӀан жакеткин пхьуьйшан юьхьигаш цкӀа тӀе-кӀел йохуш, хьала карчийнера цо. ХӀинца кхийна яьллачу цуьнан дегӀ, кхоч-чуш йолстеган кепе дирзинера. Сийначу жакеткийца йогӀуш а,

яра цунна тІера доІахан басахь шолан юбка. Пхьаърсах кІудал а тесна, даг тІе диллинчу куыйга лаьцна бахьаш цхьа жима шад а бара цуьнгахь.

Шовдана йистехь Мохьмад гича, Рукъиятан дог тохаделира. Хинццалц схьа Мохьмадна ша езаш хиларх шеко ца хиллехь а, хІинца кхин а чІогІа даго кьобал вора иза. «Массарел а дукха со еза-кх цунна. Юъртах волуш генара некъ юьхьар лоцуш, езаш кьастинарг со ю-кх цуьнан. Сайниг ву-кх иза. Сан яхар цуьнца хир ду-кх...» — ойла йора йоІа.

— Іуьйре дика хуьлда хьан, Мохьмад! Хьо дукха-м ца латтий ас!

— Диканца дукха ехийла, Рукъият. Дукха ца латтий. Къаста деза хан ма герга ю. Цхьана яккха хан ма кІезиг йисна вайшин-нан. Схьахьажахьа цкьа соьга, хьайн юьхь-сибат гайтахь суна... Ас юьхьара лаьцна некъ доза тоьхна бац. Бакъду, сайн даг чохь ас дІахьош цхьа безам бу. И безам ас сайца кхобур бу. Цу беза-мо сайна латто йолу деган йовхо шеко йоцуш дІаяхьа а лаьа суна. ХІун олу ахьа соьга, Рукъият?

— Ахьа бохург дийр ду аса-м, хьуна хІун лаьа хиъча.

— Суна хьо сайн дола яккха лаьа, со цІаверззалц, кхечанхьа маре ца йоьдуш, хьо Іахь.

— Со кхечуьнга маре гІур яц. Хьо цІа варе хьоьжур ю...

— Марша Іойла хьо, сан хьоме Рукъият. Со виц ма велажь. Кху шовдана йисте хьоу мосазза еа, хІара билгало тергал-елажь, — кхоссавелла схьа лаьцна кхуран дакъаделла га кагдира цо.

— Ас хьо вицвийр вац. Марша гІойла хьо, Мохьмад! Могуш-маьрша лелийла. Маьрша цІа а воьрзийла! Сайн безамана, цхьа жима совгІат дала пурба лой ахьа?

— Жима совгІат дац, доккха совгІат ду суна, хьан карара схьаэцнарг, сирникийн ботт бен яцахь а.

Мерах хьокху дарин йовлакх, цІечу бархатан кисет, доьллуш долу «Казбек» цигаьрканийн гІутахь, кІайчу тІергІан каранаш, пазаташ елира Рукъията Мохьмадна, шен карарчу ларчин юккье хьарчийна.

БІаьргех хиш а легаш, шена везачу кІантах кьаьстина, цІехьа йирзира йоІ.

ЭСКАРЕ ВОЛУШ

Иза дара 1939-чу шеран ноябрь беттан 28-чу дийнахь.

Гуьнара юьртан Советан председатель Арсанов Лала хьалха а волуш, Ведана военкомате баха арабевлира ЦІечу Эскаре кхай-кхина кегийрхой.

Говрашкахь бара уьш. Цаьрца Мохьмад а вара шен борачу дин-нахь.

Хецца, йорглахь йоьлхура уьш тIехьболу говраш. Вовшашка забарш а еш, кар-кара луш, цигаьрканах а уьйзуш, дIаоьхура кIентий. Царалахь кьаьсттина самукъане а, велавелла-векхавелла а вара Мохьмад.

— Схьаверзал, Гуьнара юьртда, Арсан воI Лала! Хьуна дийца а, со дага ван а хIума дита воллу со, — шен дин, юьстах а тесна, Ахка хи чухула хьалахаьхкира Мохьмада. Иистошца ша а бина, шийла дара ламанан хи. Динан бергаша дIадеттачу хих, хIаваэхь дарц гIуьттурса. ТIедеттачу шийлачу хино Мохьмадан юьхь а, тIера бедарш а яшийнера. Хинна дуьхьала хаьхкина, хьала а вахана, хаьхкина юха охьавогIучу хенахь, юьхках ког а тасабелла, говр бертал кхийтира, хьалхашха дIакхоьссина, Мохьмад хи чу а тухуш.

Мохьмад вашийра. Мачаш чу а хи кхаьчнера. Ярташна генахь бара уьш. Мохьмадна тIера бедарш якъо меттиг яцара. Я хийцина тIеюха, новкъя яьккхина кхин йовха а, шийла а бедар яцара цуьнгахь а, я цуьнан накъосташкахь а. Оцу сохьта ша беш лаьттара Мохьмадна тIерачу бедарех. Дагалецарх Мохьмад шелоно хIаллаквечуьра кIелхьара ваккха цхьаь бен дан хIума ца карийра накъосташна.

— Мохьмад, хьо говра хиъча мегар вац, вахьор ву. ГIаш уьдуш ван веза, — элира Лалас.

ГIаш уьдуш, эххар а тIера дохк а гIуьттущ, Ведана кхе-чира Мохьмад. Цигахь шена бевзачу нахехь тIера хIумнаш схьа а яьхна, якъийра цо. Цунна хилларг военкоматехь хаййтира.

— ТIаккха, кьона дошло, хи чуьра чIерий лоьцуш ву ца бохура хьо? — элира комиссаро, вела а луш.

— Хица нека деш вара со, накъост комиссар.

— Метта веъний хьо? Шелваларо новкъярло-м ца йина хьан могашаллина? Новкъя валалур вуй хьо?

— И шело-м тоххарехь эккхийра, — воьлура Мохьмад. — Со новкъя вала кийча ву, накъост комиссар.

Веданан районехь а, гIалахь а, комиссино магош чекх а бевлла, салтийн эшелонца дIабахара кIентий: Гайсуркаев Мохьмад, Гуьнара Халидов Сайд-Мохьмад, Сайдиев Шайхи, Юспхаджиев Юспа, Мачигов Илман, Ахъядов Несарсолта, Эвтара Лалуев Баудди, иштта кхин берш а. Шиъ дечиган-пондар, балалайкий бара цаьргахь.

Лалуев Бауддис пондарх пIелгаш а тухуш, шеггара яьккхина забаре йиш лекхира мохь туххуш:

Дадех ваьлча ма велхалахь, Несарсолта,
Мамех ваьлча ма велхалахь, Несарсолта.
Хьогах, меца лоьлуйтур вац, Несарсолта.
Эпсар хилла цIа воьрзур ву, Несарсолта.

Йишех ваьлча ма велхалахь, Несарсолта.
Вешех ваьлча ма велхалахь, Несарсолта.
Хьобга хьобжуш Баксана ю, Несарсолта.
Хьо цӀавецӀа хьоб йогӀур ю, Несарсолта.

Техьаьжча хотӀана а беламе а волуш, забаре стаг вара Юсп-хаджиев Ӏуспа. ЮккӀерчу дегӀахь, верстина жима стаг вара иза, стаммий меженаш а йолуш. Баудди шегӀа ма хьаьжжа, хиира цунна иза шена илли даккха воллийла.

— Вон ма алалахь суна илли. Сан десар, ас и пондар схьа а баьккхина, лаьттах тоьхна кӀагбийр ма бу хьан, — элира цо вела а воьлуш.

Бауддис пондарх пӀелг а тухуш, илли дӀатесира:

Хьо ненан цхьаь бен вацар-кха,
Ненах ваьлча, велххал бен вацар-кха,
Ва-а Юьсп-Хьажин кӀант, Ӏуспа,
ХӀара шера аренаш хӀун дина идор ахь?
Хьайн дегӀаца луьра герзаш хӀун дина сецор ахь?

А-дай-дахь, я-да-дай-й-й.
Ва-дай-дахь, я-да-дай-й-й!

Хьо велха ма велхалахь,
Хьо воха ма вохалахь,
Ва-а, Юьсп-Хьажин кӀант, Ӏуспа.
Хьо винчу хьан нанас хьох дозал дийра ду
Майра кӀант ву аьлла, цӀарна цӀе йоккхур ю.

А-дай-дахь, я-да-дай-й-й.
Ва-дай-дахь, я-да-дай-й-й!

ХӀара шера аренаш кӀар ца луш цесталахь,
Тешаме и герзаш дегӀаца дехкалахь.
Яхь йолчу кӀенташлахь яхь йолуш хилалахь.
Махкана, халкъана доьналла гайталахь,
Ва-а, Юьсп-Хьажин кӀант, Ӏуспа.

А-дай-дай, я-да-дай-й-й.
Ва-дай-дахь, я-да-дай-й-й!

— Ӏайт, горлера Юьсп-Хьажин кӀант я! ЦӀоькӀа лом ду-кх! ЦӀоькӀа лом!

ЦкӀа дӀабулий хелхаран бал боккхуш, тӀаккха илли олуш, йиш локхуш, забарш еш, охьатохарх леташ, ловзуш, некъ бора кӀенташа.

Салтийн эшелон Вологда галех чекх а яьлла, Къилбаседа-Малхбузехьа дIайоьдуш яра.

Буйсанна цхьана станце кхаьчча, яа хIума эца охъавоьссира Илман. Церпошт, ша буха а вуьтуш, дIаяхарна кхоьруш, перро-нехула моглара охъахевшина хIума юкхуш болчу зударшна хьалхашхула, эца тамехь йолчу хIумане бIаьрг тухуш, ведда воьдура Илман. Халла бен адамийн сибаташ ца къасталуш, бодане яра станцехь. ГIийла серло луш, лекхачу бIогIамаш тIехь наггахь бен электрически лампа яцара.

Кога юьйхина тиша валенкаш а йолуш, доккха кортали а тиллина, йоца кетар а юьйхина, мах беш лаьтгачу цхьана йоккхачу стагана хьалха сецира иза.

— Эта курица пачом, бабушка? Исколько денга дават?¹

— Пхи сом. — Жоп делира йоккхачу стага.

— Пхи сом. Пхи сом. Соьма тIе сом. Соьмах ши сом! — йиш а локкхуш, пхи сом дIа а делла, и «котам» газета юккье а хьарчийна, ведда, шен накьостий болчу вагон тIе хьалавелира Илман.

Буха, Мохьмадехь хилла цхьа жима кьорза шаршу а тесна, цастарш даьхна бепиг охьа а диллина, кисин бехчалга юкьа хьарчийнчуьра туьха схьа а даьстина, го бина охъахевшира кIентий.

— ХIара котам, бисмалла аьлла урс хьаькхна-м хир яц. Деллахь а, кху аренца мегаш ду-кх цхьадолу хIумнаш, — шаршу тIе охъайиллира Илмана ша эцна «котам».

— Ерстина хилчахьана, кхидерг-м могуьйтур дара, вай, — «котам» вовшах яккха дагахь, газета юкьара схьаяьстира Мохьмада. Вагон чохь бодане дара, «Летучая мышь» олуш йолу цхьа кхоьлана йогучу фонаран бен кхин серло яцара.

— Ва нах, я тIам, я гIогI а ма дац хIокху котаман, — керахь дIа а, схьа а хьийзош, леррина хьобжура Мохьмад.

— ХIара хила там бу-кх кхуьнан гIогIан юьхк елахь а, ворта елахь а цхьа хIума, — серлонгахьа схьаерзийча хьакхин муцIарх доллу ши Iуьрг девзира Мохьмадна. Шарх аьлла, вагийча санна, цIенкьа корта охьа а кхуссуш, юхаиккхира иза.

— Ой, сан десар, бу иза хьакхин корта!

— Хир бац!

— Дикка хьажал хьо!

ДIа а, схьа а керчош, леррина хьаьвсича, гIеххьа кхиьна йогIуш хиллачу хьакхин корта буй хиира царна иза.

Котам яа кечбелла, цергех хи а даьлла, тIегулбеллачу царна, харцо хиллера.

Котам ю моьттуш, хьакхин корта эцначу Илманах, са а хаьдда буйлура уьш.

— Илман, хьо хаспаш дан вахийта мегар ду!

— ХIан-хIа, дIа ма-кхаьчча, повар вахийта веза!

¹ ХIокху котамах хIун доьху ахьа? Мел ахча дала деза хьуна?

— Котам ерстинарг хаържина-м хилла ахь!

— Илман, хьан котаман ши ког стенга бахана, ши тIам стенга бахана? Цицигаша ваа хьо! Ши бIаьрг бацара хьан?

— Iаьржа яра цигахь...

— Оццул йоккхачу станцехь, сила-а йолчу базарахь, Веданара вогулчу хьуна, ма дика нисбелла хьакхин корта.

— ДIавалахь, дIа, Шайхи, ша кхача беззачуьнга кхаьчнера иза-м. Илман, схьа а эций, хьайн корта баа ахьа. Хьуна хьанал бу хьуна иза-м. Хьо воцчо иза буур а бац, вай доьлхучу дIакхач-чалц иза хьуна тоьар а бу...

Котамах дог а диллина, шайгахь ерг охьа а йиллина, хIума йирира кегийчу наха.

Сарахь малх чубуззуш, Архангельске дIакхечира салтийн эшелон. Стигал екхна, цIевзина, шийла еьна суьйре яра иза. Кьил-бехьа долчу Iаламан хьелашка хьаьжжина, кIенташа тIебуьйхина гIирс хIинца дIакхаьчча, цигахь йолчу йоккхачу шелонна дуьхьало еш бацара. Цигахь валенкаш хила езара. Ткьа хIокхеран когахь эткаш, неIармачаш, ткьа цхьаннан когахь кирзови ботинкаш яра. Массеран а кьаьсттина чIогIа когаш шеллора. Цигахь йовха кхекхийн кетарш хила езара. Ткьа хIокхаьргахь аьхна ту-журкаш а, чу бамба биллина, юткьий пальтош а яра.

Шелонна цхьана метта ца совцалуш, дIай-схьай уьдура уьш.

Царалахь массарел дегIана лекха а, оза а вара Сайд-Мохьмад. Цкьа хьалха шелонна цIийбелла цуьнан буткьа мара цIехьана юьххьера кIайбала болабелира. Меран буьхьиг кьовзош санна хетта, катоьхна хьакхийра цо.

— Мара бахьош лаьтта хьан. Собар дел ло хьакхийтал — чехкка схьаэцца ло хьаькхира Мохьмада цунна.

— Схьа а баккхий, кисана боллахь иза, кхано, эшча, тIелатор бу ахьа, — воьлура Баудди.

— Забар, забар ю. Меженаш яхьийча, метта йогIур яц. Шелонах лардала хаа деза, — бохура Мохьмада, шен флягин бертера тIус схьа а хьовзийна, спиртаца бамба а башош. Бамбийца Сайд-Мохьмадан лергех а, юьхь тIе а спирт хьаькхира цо.

— Ларбелахь цуьнан иза, Мохьмад, куьг меллаша Iотталахь охьабужур бу хьуна, — ша лаьттачохь, шелонна кхисса а луш, юха а воьлура Баудди.

— Да виса цуьнан делаI, Гуьнара дуьйна схьавеанчу хьан мерах хIунда тийсало техьа хIара шело?

— Буткьа а, беха а болу дела. Хьаха, ца тийсало тхьоз санна болчу сан мерах-м, — шенацух дозалла дан воьллачу Шайхин меран буьхьиг а кIайлуш лаьттара.

— ХIинца тасалуш ю шело хьан мерах а. Ло хьакха катоххе!

— ЭхIей, хьо биса хьайн дадина! Хьо кхузахь а битина, цIа вахча, хьаха, вац со Нурбикина вевзар, — катоьхна, схьаэцна ло хьаькхира Шайхис шен мерана а.

— Мацах Орца дечиге баханчех цхъаъ веъна боху, мара ба-хьонза цІа. Пеша хьалха а хиъна вохлуш Іаш: «Орца баханчех со воцчо мара цІа-м ца беа, зуда», — «хинтІ» аьлла охьаозошшехь, бахийна мара схъа а баьккхина охьакхоьссина, боху. Айхъа, «хинтІ» олуш, мара ма озабелахь Шайхи, — воьлура Мохьмад а.

Шелонна цІийзаш, дукха латта ца дийзира церан цу арахь. Шайна хьалха вавлла, цхъа лейтенант а волуш, гІаш новкъа бев-лира уьш.

— Накъост лейтенант, тхуна хаа дезаш цхъа хІума ду, дийца бакъо йолуш хьо велахь, — элира Мохьмада.

— ХІун ду иза?

— Хьуна ма-гарра, тхуна тІера гІирс ледара бу. Кхузахь йол-чу яккхийчу шелонашна дуьхьало йийр йолуш гІирс бац тхуна тІераниг. Шелоно меженаш а яхьийча, могашалла а йохийча, тхох тІемалой хир дац. Тхуна хаа деза гІаш маса километр некъ бан беа. ДІакхаьчча хІун хир ду. ТІебуху Іаьнан гІирс маца лур бу. ХІинца хІокху сохьта шелонца кьийса дезаш ду тхо.

— ХІокху Архангельскера дІа ткъе пхиь километр гІаш некъ бан деза вайн. Цига, йиллинчу метте дІакхаьчча, кхекхийн кетарш а, валенкаш а, лергаш долу куйнаш а, каранаш а, — буьззина Іаьнан гІирс лур бу шуна.

— Хьажал хьо, накъост лейтенант, хІинца тхуна тхаьш дан дезарг хаьа. КІентий, мало ма елаш, меттахдовлуш, тохалуш хилалаш, болар сиха делаш. Юьхь тІе а, некхан уьн тІе а, когашна а, куьйгашна а спирт хьакха, — кечам бан волавелира Мохьмад.

Ша ма-боххура, спирт хьакхийтира Мохьмада шен накъосташ-ка. ГІаш, сихачу боларехь а, уьдуш а шаьш доьлххушехь, хІумма а шек а боцуш, вовшашца забарш йора цара.

— Юьсп-Хьажин кІант, иснирт букъа тІе хьаладаьлли хьуна?

— Пах-хинехь, мерах схьаьтталучу цуьнан хьожано меран буьхьиг-м бохбина.

— Кхин дерг ца хаьа суна, Іилман-м шеллур вац.

— Ши лерг а лаьцна, дийнна хьакхин корта биъча, шелло? Иза, хьаха, ю цІий дохдеш хІума.

— МуцІарна хІун дира ахъа, Іилман?

— Уьрсаца хьовззийна, схъа а якккхина, кисана йоьллира, шакаран метта лакха. «Цкъаз-цкъаз!» «Цкъаз-цкъаз!» — бохуш, ло цІийзара Іилманан наьлармачашна кІелахь.

— Іилман, и хьан мачаш гІорийна моьтту суна.

— ГІорор ма дийца ахъа, кхеран зангал ялар бен. Суна хета-рехь, зайлан меттана, юьхьара тІе а йоьгІна, варзап тоьхча, попан хен боькьур бара хІокху сан нелармачо.

— Когаш кьуьйли хьан цара?

— Кьуьйлу бохург дан а дац, можачу хьаьжкІийн боккха цхъа цІов лодгаш ехкинера ас кхарна чу, сан да ваханчу кашор, хІокхара дукха Іуьйдуш, и лодгаш хаа ма ца ло сан когашна!

Аьхна тужуркий, чу бамба биллина стомма хечий, кирзови эткашший яра Мохьмадна тлехь. Вукхарна тлехь болчу гIирсе хьаьжча, Мохьмадна тIера гIирс дика бара. Аьхначу тужурки чухула кхакханан пхьуйшашдоцург юьйхина хиларо, шелонах ларбора букъ а, накха а. Бакъду тIергIан пазаташна тлехула бумзин портянкаш хьарчийннашехь, когаш шеллора цуьнан а.

Коьртахь бовха кхакханан куй бара. «Iаьнна исбаьхьалла ца оьшу» — аьлла, бIаьргашна дуьхьалара лаба хьалакарчийна а юьтуш, шина агIор хада а йина, йистош лергаш тIе охьакарчийнера цо.

Массарна тIерачул а ледара гIирс бара Несарсолтина тIераниг. Йоца юткъа пальто яра цунна тлехь. Цунна чухула юьйхина Iаьржачу бумзин коч бен, кхин йовха xIума а яцара. Коьртара куй а гомхачу холхазан а болуш, ледара бара. Куьйгех дохкучу тIергIан каранаша а шелонна кIезиг дуьхьало йора. Когачь йохку кирзови ботинкаш, тлехьаьжча а, царна чу когаш а муха ховар бу, аьлла ховтуьйтуш кегийра яра. ТIергIа пазаташ юьйхина велахь а, оцу ботинкаша къуьйлуш, когаш а шеллора цуьнан. Цуьнгара хьал хууш, Мохьмада шен ма хуьллу Iуналла дора Несарсолтин.

— Сатохалой ховьга, Несарсолта? Шелono хьайна новкъарло еш хилахь схьаалалахь. Дог-пах шелъялийта мегар дац хьуна, — элира Мохьмада.

— Дика са тохало. Шелонна са ца тохалуш волчу кIантах, тIемало хир ма вац, — элира Несарсолтас, яхь дIа ца яла гIерташ. Бакъду тохара санна, хецца вистхилар доьхнера цуьнан. Шелono вахьoш лаьттарa кIант.

— Несарсолта, соьца къамел дах а ца деш, ас бохург дийрду ахьа.

— XIун де аса?

— Ас сайна тIера пхьуйшашдоцург ховьга дIалур ю. Ас иза дегIа тIера охьаэцначу юкъана, кхин шелъялале тIеюхур йолуш, кечам бел пальтон нуьйдарчий дIа а яхий.

— XIан-xIa, ас и дийр дац. Со вахьийча xIун башха ду, я хьo вахьийча xIун башха ду? Иза соьга схьаелча, ахьа xIун дийр ду? Хьo а шеллур ма ву, тIаккха.

— Шеллур вац. Же, ас бохург дел! Кхин соьга юха ма алийталахь, — катoьхна, шена тIера тужурка схьаяьккхина, дегIехьа йолу йовха агIо чухула юьтуш хьарчийна иза накъосташка дIа а елла, схьаяьккхина шен кхакханан пхьуйшашдоцург Несарсолтига тIеюхийтира Мохьмада.

— Молодец! Иштта вовшашка ховсуш, вовшийн терго еш хила беза накъостий аренгахь, — элира, Мохьмадна резахиллачу лейтенанта.

Несарсолтина чIогIа гIоли йира тIеюьйхинчу йовхачу xIумано. Наггахь салаз яхначу готтачу некъана дехьий, сехьий лаьтташ

баганан хьун яра. Хьун хедаш, Іаьмнаш долуш меттигаш а хуь-
лура. Оцу Іаьмнашна буюш бинера. Ша кьайлабоккхуш, дил-
лина стомма ло Іуьллура. Іам гомхо болчу метехь ло диллинехь
а, кьаьсташ яккхийра тоьлгаш яра. Хи сов даларна якьаеллехь а,
я кхин хІума ца тоьуш якьаеллехь а, нилхо якьаелла дечигаш
хуьлура Іоман йистошца, кагделла баххьаш чу а эгна. Цьхацца
йолчу меттехь шач санна луьста Іаьржа талл лаьттара.

Нисса ах некъ бинчу хенахь, хІума қхалла севцира уьш. Хог
ма-боллу дІахьаьддачу Мохьмада, баганан дечиган дакъаделла
баххьаш деара, мор боьттина.

— Же, кІентий, ас хІокхарех цІе хьалакъадошшехь, кхин а
схьадал дечиг! — цІе лато кечам бан волавелира Мохьмад. Де-
къа делахь а, шелоно тІе кІац йиллинчу дечигах сирникан цІе дІа
ца летара.

— Пуллакх хирий техьа цунах, Мохьмад? — элира, цІе лато
гІертар эрна хеташ волчу Бауддис.

— Пуллакх хир ду. Схьадахал шайн кисанашкара махорка
узуш лелон газеташ.

Массара а шайгара цигаьрканна хедош, кечдина, газеташ
Мохьмаде дІаделира шишша, кхоккха цигаьрка ялла бен буха ца
дуьтуш.

— Кхин хІун дан деза оха?

— ХІан, хІокхунах уьрсаца юткъа левшигаш яхал, Несарсол-
та, — га каг а дина, стоммочуьра дечиг дІакховдийра Мохьмада
цуьнга.

ТІера кІац дІа а йоккхуш, дуткъачуьра баххьаш кег а дина,
цкъа хьалха дечиг кечдира Мохьмада. ТІаккха стоммийра дечи-
гаш нисдеш, охьадохкуш, бух а кечбина, цу тІе газеташ а дехкина,
спирт хуьйдина бамба буха а биллина, уьрсаца яьхна левшигаш
тІетехкира цо. ЦІе хьалакъедира. Цунна юххехула стоммо дечиг
а йиллина, цу тІехула ирахІиттош, декъа дечигаш хьалха а тох-
куш, тІетилла долиьра дечиг. ЦІе тІаьхь-тІаьхьа дечигех юлуш,
марсаелира.

ТІера кІац а йожош, дакъадалиьта, цІарна юххе тІеуьйзира
Мохьмада дечиг, шаьш дохдаллалц цІе яго тоьал.

— Хьакхин корта марца дика цІе яра хІара. Да висарг, ший а
лерг а тІехь, Іилмана баа ца биьнехь, — аьлла, Бауддис юха а,
юкъа баьккхира Іилмана эцна корта.

— Шакарна лелош и муцІар ю шегахь ма элира хІокхо. Іил-
ман, гІожа буьххье а йоллий, кхе хьовзаехьа иза, цкъа кхаллал
хир ю хьуна.

Шайгара консервни банканаш схьа а яьстина, баьпкан сухарш-
ца хІума йиира цара. Консерва йиьтна, дассаделлачу гІутахх
чохь ло а дашош, тІемала хи даьккхира Мохьмада.

— Хьо ца хиллехь, и ахьа лело хІумнаш дага ца догІуш, тхо
мацалла лиьр дара, Мохьмад, — бохура Шайхис.

— Аренца лела хаа деза стагана. Со сайн девашас Іамийна. Іамал хьо.

— Муха Іама веза со?

— Муха Іама веза. Масала, кѣиза а, хала а шело ю хІара. Чу-
даха хІусам а яц, шелонах кІелхъара вала тІебуху гІирс а бац.
ХІун дан деза? Ойла ел айхъа.

— ХІинца вай санна цІе лато еза-кх.

— Соьгахъ сирнакаш ца хиллехъ?

— Шелонна лийр дар-кх.

— Сирнакаш хилча а, хІара санна йолчу шелонгахъ цІе лато
ца хиѣча, уьш пайденна а ма яц. И цІе лато гІерташ, сирнакийн
ботт кхача а йина, хьо вуьсур вар-кх. Ас шиѣ бен сирник латош
гирий хъуна?

— Ца гира. Цунах тамаша бина а ца ваьлла со-м хІинца а,
Мохьмад. И сирнакаш ца хиллехъ, хІун дийр дара вай?

— ТІаккха ойла ян дезар дара. Нагахъ санна вайх цхъанне а
зен ца хуьлуш, дІакхачалур делахъ, дІакхача дезар дара, мало,
кІадо йицїйна. Доьхна хила маггане а мегар дац, иштта халонан
киртиг тІе хІоьттинчохъ. Нагахъ санна кхин дІа шелонах кІелхъа-
равала а, жимма метта ца даьхкича, дІакхача ницкъ боцуш дис-
ча, хІун дийр дара ахъа?

— Дан хІума доцуш кІел вуьсур вара-кх.

— Вуьсург хир вара, кхин корта боцуш волу хьо-м. Цундела
боху-кхи ас, Іаламан хъелаш а хаа деза. ТІехІоьттинчу халчу кир-
тиган хъесап дича, кІелхъара вала ахъа дага мел луйьцучу бахъа-
нех цхъаѣ хьо кІелхъара воккхуш дерг карор ду хъуна.

— Оццу хьоле нисвелча, ахъа хІун дийр дара, Мохьмад? ДІа-
кхача генахъ а хилча, я тилла, буьйса йоккхуш висча, херх а, диг
а ца хилча, я цІе лато сирнак а ца хилча?

— Лайх вуьйр вара-кх.

— Чехкка гІоравайта бохий ахъа? — велавелира Сайд-Мохь-
мад.

— Ца боху дера. Хъажал, — дика цхъа гІаж а кечїйна, детта
лаьттачу лайх гІаж чу а яхийтина, гІожца хадош лайх ехха, йок-
кха кибарчиг яьккхира цо. Кхин цхъаѣ, шиѣ, кхоѣ. ТІаккха таѣІ-
начу меттехъ, лаьтта тІе кхачалц ло оккуш шаьш чу тардаллал
меттиг а яьккхина, лайн бердаш а нисдина кибарчигаш дІаїоьт-
тира: — Иштта, метр хиллал шуьйра оганаш а дуттуш, лайх бун
їийр яра, бохъ ваьшта а кхачош.

— Цуо вай кІелхъара дохур дара аьлла хетий хъуна?

— КІелхъара дохур дара, вай садаѣІна а, дохделла а метта
дахккалц. Вай вешан Іаьнарца дох дийр дара цу чохъ.

— Суна хаа-м, дер. хаьара ГІойсаркїин Мохьмад, хьох лаа
олуш доцїйла, — элира Шайхис.

— Мохьмада ша ледара накьост цахилар хоуьйту, — реза хи-
лира лейтенант а. Мохьмада дуьйцург нохчийн маттахъ дийцїннехъ

а, хИтточу суьртах кхетара иза. ЧIогIа тидам бира цо Мохьмада цIе латош а. Шена иза пайдехь дуйла хууш, Iамош дага а лецира цо.

ШоллагIчу дийнахь цхьаьна юьрта дIакхечира кьона салтий. Шовзткъа сов бен цIа хир доцуш, жима юрт яра иза. Баганан ханнех дина дара юьртара цIенош.

Садайна хан яра. Массеран а цIенойн туьнкалгех цхьабосса хьалаохура кIарраш.

Ша кьаьсттина йина гIишло лаьттара юьртана юьстахо. Нах чохь бехачу цIенойл йоккха а, кхечу кепехь а яра иза. Цу гIишлонна хьалха дIакхьачча хиира царна иза бани хилар. Цу чу кхьачна жимма хан яьлча, шелоно ницкъ бинчу догIмашна тоам хуьлуш, сапаргIат делира церан.

Бани чохь йовха яра. Чохьха ма-велли, йоккха сени яра цуьнан. Цу чуьра дIа яра чу дечиг туьллуш, пеш ягон бертиг. Кхин цхьа неI йиллина, дехьа чу ваьлча, кхоьлина елахь а, паргIат йоккха чохь яра, бани чу баха кечбелларш а, чуьра арабевлларш а садаIа, охьаховша, пенаца хИттийна дехий гIенташ а долуш.

Цу дийнахь а, буьйсанна а керла тIебалочу салташна латийна яра бани. Цу чохь гIуллакх деш цхьа воккха стаг бен, кхин гуш аддам а дацара.

— ХIинца банех чекхдовла деза вай, — элира лейтенанта шен накъосташка.

— Чекх-м муххале а девр дара, хIара дегIах йоьлла шело дIайоккхур яцара-техьа довхачу хино?

— Йоккхур ю дера, шелой, модий, кхин ерггий а-м.

Довхачу хино а, Iаьнаро а мода а, шело а дIаяьккхина паргIат делира кьоначу салтийн догIмаш.

Банех чекхбевллачул тIаьхьа керла белла Iаьнан гIирс тIебуьйхира цара. Йоций кетарш, аьхна хечеш, кхакханан каранаш, лергаш долу куйнаш, бовха, дика гIирс бара царна белларг.

— ХIинца-м хала, хьаха дацара миччахьа ваха а, тIом бан а, лата а, — бохура Несарсолтас, тIебуьйхинчу гIирсана реза хилла, белш хьала а кхуьссуш.

Цига дIа а кхачале новкъахь хиира царна Финляндис вайца тIом болийнийла. Йоза-дешар хааре а, цхьацца говзалашка а, хенашка а хьаьжжина, эскаран дакъошка дIай-схьай бийкьира Кавказера кIентий. Ца хьара царна кхин вовшашна шаьш гур ду, я дац. Вовшийн мара лелхаш кьистира уьш.

— КIентий, ледара ма хилалаш. Вовшийн терго елаш — бIаьргех хиш а довлуш, кьаьстира Мохьмад шен накъостех.

КАРЕЛО-ФИНСКИ ФРОНТЕХЬ

Пулеметни роте ваьккхира Мохьмад. Салтий Iамор сихонца дIахьора. Иштта сихонца Iамийра Мохьмада тIемалочун устав,

салтичун роґіера ґуллакхаш, тІеман герзаш. Пулемет нийса тохар атта карадирзира цунна. Тешам боллуш каралецира цо шена тешаме а, амма мостаґичунна луьра а герз. Пулемет нийса тухуш хиларна а, низам дика долуш хиларна а «Отличный стрелок» цле а туьллуш, сийлаллин уьн тІе туьйхира Мохьмадан сурт.

Іемина ваьллачул тІаьхьа, тІам тІе дІавахара Мохьмад, шеца Іемаш хиллачу наькьосташца цхьаьна.

Финляндийца болабелла тІом чІаґІбеллера. И тІом санна кьиза а, буьрса а шело хІоьттина, чІаґІделлера Іа. 55—56 градус шело хІоьттира цу аґІор.

426-чу ґлашлойн полкан пулеметчик вара Гайсуркаев Мохьмад.

ТІом болабеллачу хьалхарчу деношкахь дуьйна майраллица, доьналлица билгалвелира иза. Эскаран газеташ тІехь кІезиг ца йоккхура майрачу пулеметчикан Гайсуркаев Мохьмадан цле.

Карельски фронтан моґІарш хьаннашкахула, Іаьмнашкахула деха дІалаьттара. КІайчу-финнаша хаддаза тІееттара минометаш, пулеметаш. Буьйсанна ракеташца серлайохура цара вайчийн позицеш.

Льжаш тІехь цІеххьана схьалелхий, автоматаш а тухий, юха кьайлабовлура кІайфиннаш.

Уггаре а хьаннаш луьста йолчу меттехь, вайчийн позицешна гергахьа, лекхачу диттийн баххьашкахь ловчкьий хуьлура кІайчу финнийн иччархой. Мичара кхета ца хууш, даьндарг а кхетий, вуьжура вайчех салтий.

Мохьмад талла волавелира оцу иччархошна. Шайн батальонера цхьаь, шиь салтий цара вийча оьґІазвахана Мохьмад, уьш массо а вийча а Іебар воцуш, дарвеллера.

Веданан хьаннашкахь кхерста а, талла а Іеминчу Мохьмадан бІаьрг сирла бара. Шайн батальон лаьттаху меттехь а, гонаха а массо а диттан баххьашка бІаьрг тухуш лохура цо вайчара «кукушка» аьлла цле тиллина болу иччархой. Цхьа бІе ши бІе а метр гена дитта тІехь аьрзунан бен санна, цхьа бода хаалора Мохьмадна. Ша тоса ца волуьйтуш, я шена схьатоха аьтту ца болуьйтуш, иччархочунна тоьпан даьндарг кхоче герга воьдура иза. Цкьа иштта герга а вахана, дика хьажа а йина, пхоьазза йолу топ тоьхна, дитта тІера чуваййтира Мохьмада иччархо. ЧІоґІа цеввелира Мохьмад иза зуда юйла хиьча. Амма охьа чу ца южуш, кхозуш йисинера иза. Иштта топ кхетта чов хилча, шаьш чу ца эгийта, диттан лакхарчу ґІодах шаьш дІабоьхкуш хиллера кІайчу финнийн иччархоша. ЗІена тІехь кхазахь а, еллийла хьожуш тергал йира Мохьмада зуда-иччархо. Карара топ а йоьжнера цуьнан, кІозарш а охьаяханера, ши бІаьрг а неґІарш ца тухуш севцнера.

— ЭхІе, цІехала хьо белхан! Зуда юйла хиьнехь, ма юьйр яцара ас хьо! — холча хІоьттинера Мохьмад. — Дала эшаде шу,

адаман йилбазаш! Хинца шубгахъара дла-схъа вала а йиш яц-кх хлокху йоккхачу хъуьн чохъ, — чехкка ша волу меттиг хийцира цо...

Шайн батальонера дуккха а салтий Iамийра цо кIайчу финнийн иччархошна-снайпершна талла.

— Хъуна уьш гале, царна хьо гича хIун хир ду? — ховттура салташа Мохъмаде.

— Цара тоьхна, охъавуьллур ву-кх хьо. Цундела царна хьо гале, уьш хъуна ган беза. Уьш ган хаа а деза.

— Муха хуур ду иза?

— Хъажал, и лаьтта дитт гой хъуна? Цу тIеваьлча, къайла вала а, охъахаа а аьтту болуш меттиг муьлхарниг хоржур яра ахъа?

— ДIогара, и луьста генаш долу меттиг хоржур яра-кх.

— Иштта цара а хоржу и меттиг. Хинца вай лаьттачуьра дIа массо а диттан бахъашка бIаьрг кхарстабел. Гой хъуна хIумма а?

— ХIумма а ца го.

— Оцу дIогарчу дитта тIера куйнал боккхо корсам гой хъуна?

— Го-те.

— И корсам санна схъагучувер ву хъуна вайна кIел хиъна иччархо а, хьо дикка хъажахъ. Генаш луьста долуш, диттан буьххъера гIад ца гучу метте, хъажа хьо. — Схъавоьл соьца. Хьо ларвеш иччархо хилахъ, цуьнан аьтто баккха ца беза. Цунна хьоу ца гойтуш, хъайна топ тоха аьтту цахилийта, иштта го таса беза, дуьххъал дIа тIе ца воьдуш. Айхъа цунна го тосучу хенахъ, хьоу дIавовдучу аглонгахъара дитташ а иштта талла деза.

Дуьйцуш Iамор цхъаь дара. Амма мостагIчун иччархо вожош гайта лаьара Мохъмадна. Цундела, полкан командиран пурбанца, салти шена юххе а ваьккхина, вайчийн позицешкахула а, кхин а дехъашхула а хъун талла волавелира Мохъмад.

— Сан доттагI, хIинца хуур ду-кх суна хьо муха Iемина, хъан бIаьрг мел сирла бу, лерг мел сема ду.

— Хьожуш хилалахъ, Кавказан кIант, дитта буьххъера «кукушка» аса чу муха йоуьйту.

— Диц ма делахъ, дикачу иччархочо цкъа бен ца туху ижунна топ. И цкъа тоьхнарг тIех а ца туьлу.

— Диц дийр дац...

Мохъмад кест-кеста шен накъосте хьожура, иза муьлхачу агIорхъа дIахьожуш ву а, цунна хIун билгалонаш къаьста а тергал деш.

Талла волавелча, вовшашка вист а ца хуьлура и шиь. Куьйган, бIаьрган эшарехъ бора цу шиммо вовшашка хаамаш. Баганан стоммачу гIодаца дIа а хIуттий, гонаха бIаьрг кхарстабора цу шиммо. Массо а диттан бохъ теллинчул тIаьхъа цигара меттах волура и шиь.

Пензенски областера Платонов Виктор лохо буту дегI долуш

стаг вара. Цеххъана цхъана хлуманах цецваьлча санна, шена хьалхахъа дла а хьожуш, сецира иза. Цунна юххе длаХюьттина, иза хьожучу аглор длахъаьжира Мохьмад а. Шеко йолу меттиг билгал елира цунна а. «Хьожур ву-кх со Хинца хьобга Хун да-ло», — бохуш санна, яй белш Юьтттира Мохьмада шен накъостан белшах.

Виктора шена тосаеллачу билгалонна тлера ши бляьрг дла ца боккхуш, дайн куьг ластийна вуха ваьккхира Мохьмад. Викторан бляьрг тлехь сецна билгало гуш яра Мохьмадна а.

Диттан луьстачу гаьннашна юккьехь, лаьржачу валенкан клажа бара, леррина хъаьжча халла къаьсташ. И клажа галлалц тлебаьхъна некъ, стоммачу дитташна тлехъара лалашо а лобцуш, ларлуш тлебаьхънера цу шиммо. Хинца баганан диттан глода тлехъа дла а лечкъина «ижунна» топ тоха аьтту лобхура цу шиммо.

— Ков-кук! Ков-кук! Ков-кук! — атьокхах кхайкхира Мохьмад, шен накъост цец а воккхуш, лаь атьокх екаш ца хуьлийла хууш-м хир дара клайчу финна а. Делахь а, лаьржачу валенкан клажа меттахбелира.

Виктора шен коьртара куй схъа а баьккхина, тоьпан буьххье а оьल्लीна, меллаша дитта тлехъара длакховдийра. «Тлох» аьлла топ елира. Викторан куйнах лердиг а йоккхуш, яхара иччархочун тоьпан даьндарг.

Мохьмада шен накъосте, цигахъа корта а ластош, бляьца йира, «тоха» аьлла.

Валенкан клажа лаьттинчу тлера, снайперан дегI долу меттиг билгал йоккхуш, хьесап а дина, топ туьйхира Виктора, шен дегI кхин гучу а ца доккхуш, диттана вукху аглорхъа а таьйна, «харт, харт» иккхира генарчу диттан буьххьехь. Генаш а лестош, злена тлехь чудеьна кхозура иччархочун дакъа.

— ЭхI! Байтамал яI, иза а ю-кх зуда!..

Тлаьхьо хира Мохьмадна клайчу финнаша зуда-иччархой мах а луш, йолах хлиттош хилар.

Карело-фински фронтехь хаддаза беш тлом бара. МостагIчун дакъош муьлхачу меттехь ду а, церан тлеман ницкъаш муха бу а, мел бу а талла кест кеста разведке а воьдура Мохьмад.

Эххар а, вай толам а боккхуш, чекхбелира клайчу финнаша болйна хилла тлом.

Амма кхин а хала, кхин а къиза зераш хиллера хьалха лаьт-таш...

ФАШИЗМАН КЪИЗАЛЛА

Тламца тле ца лата бина барт а бохош, 1941-чу шеран 22-чу июнехь тешнабехкаца вайн махкана телетира Гитлеровски Германи. Болабелира Сийлахь-боккха Даймехкан тлом.

ГІаланаш, ярташ ягош, адамиін ціий Іенош, хьерадаьлла экха санна, чухьаьвдда богІура фашисташ. Біеннаш шерашкахь адамиін хьекъалша, корматаллица, говзаллица кхоьल्लीна исбаьхьаллин хазнаш йохош, вайн халкьо кьинхьегаман хьаналчу куьйгашца кхоьल्लीна бахамаш кхоамза отуш, багош, чугІертара гитлеровцаш. Танкаша, фашистийн яккхийчу тоьпийн хІоььнаша, еттачу бомбанаша охкуш, кегош, хьоьшуш, Іаламан куц дохош, Іазапе лаьцнера адамашна рицкъа луш долу беркате латта.

Фашисташа тІамца шаьш дІалаьцначу гІаланашкахь, ярташ-кахь дуьненчуьрчу цхьана а адамиін, а акхаройн а йоцчу кьизал-лица хІаллакдора маьрша адамаш.

Вайн халкьана хаьара тешнабехкаца тІелеттачу фашистийн Германис диканиг ца дахьйла.

Даймахкана тІекхозабелларг буьрса кхерам буйла хоуьйтуш, фашизман экханна дуьхьал гІовттаре кхайкхира партис советски адамашка. Парти тешара оцу тІамехь империализман кьизачу ницкъашна тІехь вай толам баьккхина ца Іаш, дуьненан кхин долу халкьаш лоллех кІелхьара дохург хилар. Цо вайн халкьаш-на гойтура фашизмана тІехь толам баккхархьама дан дезарг.

Массо а фронташкахь турпалаллица леташ дара вайн эскарш.

Шайн тоьлашха йолу дивизеш, хІаваан кеманийн полкаш хІал-лакьеш лаьтташехь, тІеман арахь шайн декьий оьггушехь, тІелес-тара мостагІий.

Старая Русса гІала немцоша дІалаьцнера. Вайчийн разведчи-каша хаам бира гІала йогуш ю аьлла. Командованис батальонан командире, капитане Шумовга омар дира Старая Русса юха йок-кхуш, кхечу тІеман дакьошца цхьаьна, хьайн батальонца тІелата аьлла. Цу гІалара гІишлош ерриге а бохург санна ханнех йина яра. Фашисташа шаьш бухабовлуш, цІерш тесна, йогуш яра гІала. ГІаьттинчу кІуьран бода лаьттара цунна тІехь, саьрмакан багара мотт санна, цІераш а кхерсташ. Яккхийчу тоьпийн хІоььнаша, бомбанаша даьхна оьрнаш, дохийна некъаш, аьтта, йогу гІишлош, дайинчу адамиін маьІ-маьІнехь Іохку декьий; ирх ихкина кхозу баккхий нах, зударий, церан когех а тийсалуш доьлху бераш... Ирча хьал дара фашисташа йохийнчу гІалахь дерг.

Иза дара 1942-чу шеран Іай Кьилбаседа-Малхбузехьа фрон-техь. ХІетта юха яккхина Старая Русса гІалина гена йоццуш лаьттара 23-гІа гвардейски дивизи. Мохьмад 63-чу гвардейски пол-кан комиссаран Шуняев Пантелеймон Михайловичан ординарец вара цу хенахь. Пантелеймон Михайлович тІамера юкьах а ваьк-кхина, тІеман академе деша вохуьйтуш вара. Ша цига дІаваха новкъа валале, Гайсуркаев Мохьмад батальонан коман-дирана Шумов Александр Ивановична тІехьажийра цо, яздина пакет кера а луш. «ХІара пакет Шумовга дІалолахь», — аьлла. Оцу пакета чохь долчу кехат тІе яздинарг хІун ду ца хаьара

Мохьмадна. Кхечуынга яздина кехат схьадаста а, деша а бакьо цахилар шена хааре терра, цу тӕ яздинарг хаа бала кхаъчна а нацара иза.

— Накъост командир, хӕара, хьӕнга дӕло аьлла, даийтина Пантелеймон Михайловича, — Шумовга дӕделира Мохьмада и пакет.

Шумовс, сих а ца луш, меллаша пакет схьа а даьстина, цу чу диллина кехат дийшира: «Хьоме Александр Иванович, цхьа шатӕпа салти ву хӕара пакет дахьаш ас вайитина Гайсуркаев Мохьмад. Ларвелахь иза. Мичча хенахь а, кхераме хала киртиг тӕ-хӕоттинчу меттхь, вошалла дан карор ву хьуна», дара цу тӕ яздинарг.

Шумовс а ца бийцира Мохьмадна пакетан чулацам. Амма, цул тӕхьа дукха хан ялале, Мохьмадах шен ординарец вира цо.

ФАНЕРАН ТАНКАШ

Валдай-гӕалина бӕе шовзткӕе итт километр юьстаха фанеран завод яра. И завод мостагӕчунна кара ца яхийтархьама ягор бен кхин дан хӕума доцуш бисинера заводан белхалой.

Вайчийн тӕман командованис оцу заводах дан дезарг дага а лаьчна, фанерах «танканаш» яр кьобал дира. И танканаш ян башха дукха гӕирс а ца оьшура, фанера-уй, рейканаш, хьостамий, басар бен. И гӕирс болуш бара.

Бакъйолу танк заводана хьалха дӕа а хӕоттийна, дивизин командиро заводан белхалашка дӕахьедира.

— Хьоме накъостий! Шун завод эвакуировать ян аьтту бац хӕинца. Мостагӕчун эскарш герга кхаъчна. Завод немцойн кара ца яхийтархьама яго езаш ю. Амма цкъачунна вай иза ягор яц.

— Хӕун дийр ду вай цунна?

— Хӕинцалц ма барра, белхаш бийр бу. Шух цхьаболчара.

— Ткьа вукхара хӕун дан деза?

— Фанерах «танкаш» ян еза. Доцца аьлча, заводан коьрта декхар хӕинца и ду.

Белхалой чӕлгӕа цецбевллера дивизин командиро аьллачух.

— Накъост командир, ахьа йийраш забарш ю, я боккӕалла а боху ахь? — хаьттира цуынга белхалашна юкӕара цхьаммо.

— Забарш едохь дац гӕуллакх. Мостагӕ хьераваьлча санна, тӕлеташ ву. Шуна ца хеза и беш лаьтта тӕом?

Схьахезаш яра еттачу яккхийчу тоьпийн, бомбанийн, минометийн, пулеметийн гӕовгӕа.

— Беш лаьтта тӕом хезаш бу. Бакъду ахьа бохучух тхо ца кхета. Фанерах йо танкаш? Тхуна туьйранахь а дуьйцуш хезна хӕума дац-кх иза.

— Туьйранахь дуьйцуш ца хезнарг-м дукха ду хуьлуш.

— Накъост командир, цкъа топ ма-туьйххи цѣ а летта, йогур ма ю фанерах йина танк. Цу тѣ хаа мила ваьхъар ву?

— Мила ваьхъар ву? Хьуо санна стешха бу моьтту хьуна салтий-танкисташ?!

— Цулла а, хьоьан чьоьргех хьунда ца йойту ахьа и танкаш? — забарш еш велавелира заводан белхалойх кхин цхьаь.

— Ахьа хьун дуьйцу? Оццул хьоаш дийр долуш котамаш ми-чахь ю? — вела а кьежна, юха а ойлане ваьлла бос хийца а луш, тѣтуьйхира командиро: — Шун гьуллакх и танкаш яр ду. Кхи-долчух оха тхьаьш жоп лур ду. Гондхьашхула топ ца латийта бронь диллина а, цѣ ца латийта парду диллина а. Кхийтирий шу, хьоме накъостий?

— Кхета аьттехьа а дац, — куьг а ластийна, дѣволавелира белхалойх цхьаь.

— Муха ян еза уьш? Тхо танкаш ян говза нах ма дац.

— Уьш ян йоккха говзалла ца оьшу. И лаьтташ йолу танк гой шуна?

— Го те, — танк дуьххьара шайна гуш санна, леррина хьаьв-сира заводан белхалой, йоккхачу тоьпан еха биргѣа хьалхашха дѣа а яхийтина, лаьттачу болатан буьрсачу герзе.

— Цу танках юстуш меженаш йохур ю аша цкъа хьалха. тѣак-кха уьш вовшахтосур ю. Цунах бустам боккхуш, чертежаш шун коьртачу инженеро хьиттор ю. Цехашкахь болх шуна дѣсабекъар а, конвеерни система хьоттор а цуьнан гьуллакх ду. Реза дуй шу?

— Реза ду, накъост командир! Амма нуьцкъалчу герзашца тѣлеташ болчу фашисташна дуьхьал фанеран танкашца тѣом муха бийр бу, цаьрца хьун толам боккхур бу-м хаац тхуна.

— Мостарг хьаллаквийр ву! Толам вайгахьа хир бу. Кхачам хетий хьуна?

— Кхачам хета, накъост командир, дечиган тарраш де алахь, уьш а дийр ду. Фанеран аннех танканаш еш хилча, дечиган тар-раш дан а мегар дац оха? — юха а забарш йора дукха луьйш вол-чу белхалочо.

— Дечиган тарраш а ластийна вай берахенахь ловзуш. Ткъа хьинца вай лестор ду мостаргчунна болатан тарраш! — аьлла, каде говрара воьссира командир. Шен адьютанте говран урх дѣа а елла заводан директоре: — Валол, хьан кабинета чу гьѣо вайшиь. Коьртачу инженере а, парткоман секретаре а рабочкоме а чукхай-кхийта, — аьлла, чехкка дѣволавелира иза.

Директор хьалха а волуш, заводан цехаш чухула чехк а бевл-ла, дехьа юьххьехь динчу цхьана лохачу дѣа чу бахара уьш.

Иза завод юйла хуур долуш, цхьа а билгало яцара арахьара тѣхьаьжча гуш. Ткъа хьинца заводан контора а, куьйгалхойн ка-бинеташ а яцара, атталла вывескаш тоьхна а, билгалъяхна. Иза

тлеман хъелашкахъ мостагичун разведкин тидам тле ца бахийта пина къайле яра.

Заводан куыйгалхой тлеман хъаькамца чохъабевлча, дегI нис- деш хъалаглаьттира лекхочу дегIлахъ, гIметтахIоьттина, куц до- луш хаза зуда.

«ХIара секретарь йолчух тера ду», — хеташ, маршалла хьаьт- тира дивизин командиро.

— Хъаша оьций аша? — велахъежира иза.

— Дер, оьцу. Диканца вогIуш волчу хъешана тхо даиманна а реза ду.

— И дика ду.

— Устина Петровна, чу стагга а ма вайиталахъ тхан къаме- лаш чекхдовлалц, — секретарше вист а хуьлуш, шен кабинета чохъавелира директор. Цунна тIаьххье чубахара вуьйш а, тIаь- хьарчо неI тле а къовлуш.

Дах ца делира церан къамелаш.

— Завод, тохара вайшимма ма-дийцара, эвакуировать ян аьтту болуш яц, накъост директор. Шун гIирсах, аьлча а, аша кечъечу фанерах мехкан хъашташна хъовзийна пайда оьцийла а яц тлеман хъелашкахъ. Цундела оцу фанерах аша тхуна танка- нийн макеташ ян еза, ма-кхуьу чехка. Оха цаьрца мостагIа вайн коьртачу ницкъашна тIера дIахъовзийна, харцхьачу лартIе воккхур ву. Цу тIе, тхан аьтту хир бу, церан тлеман чIагIонаш йолу меттигаш билгалъяха. Белхалошна ирх а, охъа а хуур ду уьш стенна еш ю. Делахъ а, гIуллакх доцурш ца дийцийтар шун карахъ ду. «Стенна йой?», «ХIунда йой?» — бохуш дуьхе кхиа гIертачаьрга дIаала деза шайн гIуллакх доцурш ма дийца аьлла...

«Танкаш» яйтар а, уьш цIерпоштан некъа тIе яхар а Шумов Александрана тIедиллира дивизин командира.

Заводехъ белхан хъелаш хийцира. Тохара фанера еш хилла цехаш шайн белхан боларахъ йитира заводан дирекцис. Бакъду, шиннан меттана цхъаь вуьтуш, кхааннен меттана шиь вуьтуш, цехашкара белхалой схъа а къастийна, царна танканан макеташ яр тIедиллира.

Дукха хан ялале, кара а бирзина, чехка дIабоьдура болх. Бакъду, фанерах ечу танканех тамаш беш, уьш хIунда йо, царех хIун до хаа лууш, гIуллакхан дуьхе кхиа гIерташ а хуьлура наг- гахъ верг.

Дукха хан ялале хиира заводан белхалошна шаш еш йолу «танкаш» стенна еш ю.

Старая Русса гIалара Валдай-гIала кхаччалц дIа Iуьллуш болчу цIерпоштан некъа тIехъ дIа а схъа а лелаелира цхъа ша-тай- па цIерпоштан состав. Цуьнан платформаш тIехъ аьчгачу серашца, машшашца йихкина «танканаш» яра.

Стигал екхна, сирлачу дийнахъ новкъа йолура «танканех» йобттина эшелон. Хаддаза бохург санна, тIехула хьийзачу нем-

цойн кеманашна тосалора уьш. ЧоґIа хазакхетаран кхаъ хуьлий, шайн штабе хаам бора цара эшелон йоьду агIо а, иза кхавьчна меттиг а юьйцуш. Цул тIаьхьа немцойн бомбардировщикаш схьа-хьовдура. «Танканийн» эшелонна бомбанаш етташ, кьематан де хIоттадора цара. Заводан белхалой геннара хуьйсуш хуьлура шаьш дIахьажийнчу эшелонна деш лаьттачуьнга.

Фанера ечу заводана уллохула дIа Iуьллура цIерпоштан некъ. И завод юьллусехь, цунна оьшуш болу гIирс тIеоза а, заводу араховьцуш йолу фанера вайн мехкан хьашташна кхечу гIалана-нашка дIаяхьа а аьтту хилийта йиллинера и завод цIерпошт-некьана уллохь.

Хинца оцу заводу еш йолу танкан макеташ платформашна тIе йотта боккха аьтту бара. Цул совнаха, уьш тIеюттуш беш болу болх кьайлабоккхуш, гуобаьккхина лаьттара лекха а, луьста а хьун. ТIехула хьийзачу мостагIчун кеманашна гуш яцара «танкаш» тIе юттуш, кечьеш йолу состав.

Шумов Александр а, цуьнан ординарец Гайсуркаев Мохьмад а вара роґIера «танканийн» состав кечийойтуш.

— Сихо е! Сихо е, вежарий! Валдай-гIала ю сагатдеш «танкаш» дIакхачаре хьовжуш! — элира Шумовс.

— Немцойн бомбардировщикаш а ду, накъост командир, хIокху эшелонна сагатдеш, — велавелира заводан белхало.

Командир а, цуьнан ординарец а вовшашка хьаьжира. Заводан директор а, коьрта инженер а, парткоман секретарь а макеташ тIеюттуьйтуш, белхалошна тIехь куьйгалла деш бара.

— Вай лелочух кхета уьш, накъост командир, — велакъежира Мохьмад.

— Кхета хир бу. Ца кхета бахьана а дац, танканийн меттана, тIеюттуш ерш макеташ хилча. Дуьххьара новкъаяьллачу эшелонна немцойн бомбардировщикаша динарг гуш ма дара царна. «Ма йохае тхан «танкаш» наьIалт хилла баларш!» — бохуш, буьйлуш лаьттара уьш, эшелонна бомбанаш етта йолийча.

— Немцошна дIа ма тосалахьара шайна лелош долу хIилла.

— Тосалур дац. Башха немцоша тидам бан мехала завод а яц хIара. Ткъа, белхалой шаьш тешаме нах хиларан тоьшалла до заводан куьйгалхоша. Цкъа ца хууш-м дуьсур дац немцошна вай шайна лелийна хIилла. Делахь а, Мохьмад, цунах шаьш кхиале, хийла хIоь-молха дагош, эрна герз дассор ду цара. Вайна уьш болу меттиг билгал а ер ю, — заводан директорна тIе вахана, цуьнца кьамеле велира Шумов.

Кочахь кхозучу автоматана аьтту пхьарс тIе а базбина, аьрру ког хьалха дIа а тесна, лаьттара Мохьмад ойланашка ваьлла. Генна дIакхерстадора цо шен кIедачу, Iаьржачу бIаьргийн нур. Шен командир заводан директорца лаьттачу юкьана кхира Мохьмадан чехка ойла генарчу лаьмнашка. Дуьхьалтуьйсура цунна ламанан даккъаш, Iаннаш, боьранаш, ша лелла некъаш, бералла,

жималла, шен хилла говр, цуьнца замолах эхар, кирхьа дадош, куй бадосх лелийнарг, ловзар, синкьерам... Ойланан бларлаглаш-ца ма-ярра гора Рукъият. Дуьхьалтуйсура цуьнан еларан сурт, дерехь декара цуьнан эсала тийна аз.

«Хун деш ю техьа хьо, сан Рукъият? Со виц-м ца вина ахьа? Ас сайн даг чоьх кхобу хьобга болу безам. Ойланехь кхобу хьан бларлагла сурт. Тамо, халоно со хера ца воккху хьох, сан Рукъият», — бохура цо шен дагахь.

Меллаша шен кисанара Рукъията безамна елла цечу бархатан кисет хьалаяьккхира Мохьмада. Вехха хьийжира иза кисетан еа маьНе, кIайн, сийнан бос бетталуш, чилланан теца тир йоккхуш, дехкинчу зезагашка. Оцу деа зезагана юккьехь «Р» элпан куц доккхуш язйинчу «Рукъият» цIаре а. Меллаша бете яхьна, хьожаяьккхира Мохьмада кисетах. И кисет Мохьмадана яла кечьеш, Рукъията тоьхначу латIаран хьожа хIинца а дIаянза йолуш санна хетара Мохьмадна. Бакъду, кисетах а, Рукъията деллачу дарин йовлакхах а, Мохьмадан духарх а йоблларг молханан, кIуьран, ченан, хьацаран ийна, ша-тайна хьожа яра. Делахь а, и хьожа дIатоттуш, схьаётталора дагна хьоме хетачу хазацу йоблан безаман йовхо.

Заводан директорца кIамеле ваьлла лаьттаху Шумовн бларг кхийтира Мохьмада каралаьцначу кисетах. Шумовна хууш дара иза йоIа совгIатна цунна елла кисет юйла. Цигаьрка оза и кисет Мохьмада кисанара хьалайоккхуш, цунна тIехь тир йоккхуш дехкина зезагаш а, «Рукъият» аьлла язйична цIе а гинера Шумовна

— ТIехийзачу йоIана сагатдо кIанта. Эскаре новкIа воккхуш йоIа безамна елла кисет ю цо каралаьцнарг. Валаза дийна, маьрша тхойшиз висахь, тIом дIабаьлча Мохьмад волчу хьошалгIа гIур ву со. И йоI цунна яла ца еш а ИйIра вац тхойша, — элира цо шеца лаьтташ волчу заводан директоре.

— Иза хIокхуьнга хьобжуш ИйIр юй-техьа, кхечуьнга маре ца йобдуш?

— ИйIр ю, хIокхо яло хьакь йолуш, лартIехь йоI ша елахь-м. Иза кхечуьнга маре йодахь, кхетам кIезиг болуш хилар билгало ю.

— ХIунда бах ахьа?

— Ас дера бах, Мохьмад санна волу кIант цунна карор воцу дела. Мохьмад вовза цуьнан хьекIал хиллехь, Мохьмад вицвина иза кхечуьнга маре гIур яц.

— Иштта дика кIант ву иза?

— Дика кIант ву. Цуьнан хьажар ца го хьуна? Ламанан лечанан санна ду. Дан а ду иза ша ма-дарра ламанан леча.

— Доьналла долуш вуй хIара?

— Кхерамана хьалха бларганегIар тухур долуш-м вац. Ерриг а дивизехь вевза иза.

— Мича кIомах стаг ву?

— Нохчо ву, Къилбаседа Кавказера...

Эшелон йобъттина елира. Йобъкхане сирла дара де. Волавелла, паровоз болчу юьххье дла а вахана, машинисте вистхилира командир:

— Сан ваша, хлара кхераме ловзар хъайна тле дилларна бехкма биллалахь.

— Бехке дац. Ас сайн лаамехь тлелаьцна глудлакх ду хлара. Суна, дагах гилгаш а дуьйллуш, хазахета фашисташа эрна бомбанаш лобълхуйтуш. Вайн хлун телха, цара шина а аглор некъан йисташ агорах?

— Хьуна буй-техьа кхерам?

— Сан кабина гондахьа бронь диллина ю. Кор а бронан щиташца длакъвла йиш йолуш ду. Кхин тлех долчунна, язделларг бен хир дац.

— Лалла, хлета!

«Чхашишш-ш-ш! Шашт-шашт-шашт» — Гаьнарш тоьхна, меттахбелира паровоз.

Гена ялале чехкалла ийцира составо. Завод йолчуьра дла Валдай-гЛала кхаччалц яккхийчу хъаннийн каппаш яра. Цлерпошт-некъаца хьала цхьацца йолчу меттигашкахь ялтийн а, цаннийн а аренаш гора. Оцу аренга яьлча, хаддаза тлехула хьийзаш долчу немцойн кеманашна куьйган кераюккъехь санна гойла дара цлерпоштан состав.

Ткъа хлинца, хьуьн чуьра араььлла, есачу аренда цлерпоштан состав длашаръелча: «Хлун хир техьа вайн «танканех?» — тлаьхьа хьуьйсуре заводан белхалой.

Турмалца массо а аглор хьожура капитан Шумов. Длаьодучу эшелонна тлехула хлинций-хлинций стиглахь гучудер ду немцойн кема аьлла хеташ, лерина блаьрг кхарстош ларйора цо стигал.

Эшелон боккъалла а танканех йобъттина хилча, немцойн разведчикашна иза тосаяларна а, цунна бомбанаш еттарна а кхоьруш, ладоьглур дара цо. Ткъа хлинца и эшелон немцойн разведчикашна ца гарна кхоьруш тлаьхьахьожура Шумов. Цуьнан ций догу бос, лекха, шуьйра хьаж, йоблан санна хаза цлоцкъамаш, сийна блаьргаш, ваьштаталийна балдаш, нийса, амма юьхь тлехь шуьйро хеталу мара, — дерриге а карзахе ладоьглур дара. Цуьнга хьожуш юххе хлоьттина лаьттара Мохьмад, наггахь малхбузехьа аглор стигала блаьрг а кхарстош.

Эшелон тлаьхь-тлаьхь гена йолуш лаьттара. Малхбузехьа аглор кьорра декара еттаху яккхийчу тоьпийн тата. Халла къаьстара пулеметан, юкъ-юкъа хедаш, цхьана эшшарехь йолу рагI. Гаьржачу хлурда тлера, Къилбаседера Баренцово хлорда тле кхаччалц шуьйра лаьттачу фронтан моьларшкахь бечу тлеман гловгIа шена хезаш санна хетара Шумовна.

Уггаре а хьалха Мохьмадан лере деара, бумбари екаш санна, генара зов.

— Накъост командир, «мессершмит» ду доглуш, — элира цо.

Тлаъхь-тлаъхьа герга телара цуьнан гловгIа. ХIинца шера къаь-стара и гловгIа Шумовна а, цигахьа хьуьйсус лавттаху заводан белхалошна а. КIур эцна йовдучу цIерпоштан составана «пелаг хьокхуш» раздаьлла тIехула а хьаьвзина, юхадирзира немцойн истребитель.

— Штабе дIа хаам бийр бу хIинца. Хьовсур вай немцойн бомбардировщикаша хIун до, — доккха садаьккхира Шумовс.

Дукха хан ялале эшелон дIаяхначу агIор тIехула хьаьвзира немцойн бомбардировщикаш. «Вов-в-в-в, Вов-в-в-в, Вов-в-в-в!» — бохуш, хедаш, декара церан аз. Оцу декарх девзара Шумовна а, Гайсуркаевна а немцойн кеманаш.

— «Юнкерсаш» ду, — элира Шумовс.

Куьйранна гонаха хьозий санна бомбардировщикашна гонда-хьа хьийзара мостагIчун истребительш. ЦIерпоштан состав Iалашоне а лавцна, охьачухийцира немцоша бомбанаш. Шакаршца цIийзаш, терсаш, углуш лавтта а кхочий, лелхара уьш, Iаьржа кIур, чан, къахь, цIе ирх а охьуйтуш.

Бомбанаш тухуш чекх даьл-даьлла бомбардировщик, дукха гена ца долуш, раз а долиш, юхахьаьвзара. Состав дийна кIелхьара яларна кхоьруш, шайн хирг дора цара. ТIекIел, рогIехь нисийча санна, тухура цара бомбанаш. Бакъду, Iодара ялча санна, чехка йовдучу составана тIе атта ца нислора уьш. Фанерех йина танканийн макеташ яй хиларна, шена ма-луьу чехкалла оьцура составана хьалха тоьхначу паровозо. Бомбанаш охьакхачале состав Iалашонна тIех туьлура. ТIаьхьо, дог а нэтIаш, кеманаш дикка охьа а лагIдеш, етта йолийра немцоша бомбанаш.

Заводана тIера дIа Валдай-гIала кхаччалц цIерпоштнекъаца оьрнаш дохуш, огура бомбанаша латта. Состав йохош меттиг а хуьлура, цIераш летий «танкаш» а йогура. ЦIерпоштнекъ бохош меттиг а хуьлура. Амма цIерпоштанекъан урхалло сихонца юха тобора некъ. Немцойн разведчикаша некъ тобеш бохку белхалой шайна гушшехь, новкъарло ца еш, Iадда буьтура. «Тобе аша некъ! Тамаш бу оцу некъа тIехула танкаш аша дIа-м йигахь», — бохург дагахь долчух тера дара царна.

ХIоразза еттаху бомбанаша некъ бохийча, некъ а тобора, платформаш похийча, уьш а тойора, танканийн макеташ йохийча, керланаш тIе а хIиттайой, юха а новкъа йоккхура эшелон. Цунна бомбанаш етта йолийча, юха а гIадъохуш буьйлура заводан белхалой.

«ТIе тоха аша, кхоа а ца еш, шайн бомбанаш, тхан фанера шортта ду!» «Тхан танканаш лаза ма елаш дукха дуткъачу «металлах» йина ю уьш!» «Немцой тIом бан хууш говза нах бу. Фанеран хилча а, башха дац царна танкаш уьш хилчахьана!», — бохуш забарш йора цара.

ЦIерпоштнекъаца маневраш яр тIеман командованис шена

тледилларе терра, кест-кеста вогура цига Шумов Александр, шен
ординарец Гайсуркаев юххехъ а волуш.

Валдай-гIалара юха заводе хъажайора цIерпоштан состав
шайна и гуллакх тледиллина болчара. Шумовс танканийн керла
макеташ тIе а юттийти, юха а новкъа йоккхура эшелон.

— Накъост командир, — элира заводан директора цхъана дий-
нахъ, — оцу немцойн летчикашна чIогIа бегIийла йолуш хIума
ду вай деш дерг.

— ХIунда боху ахъа?

— «Советски эскаршна хIоккхул зен деш, танкаш йохийна
оха», — бохуш, рапорташ лур ма ду цара шайн командованига,
цунах дозалла а деш.

— Царна-м цу тIехула тIе, тIеман совIаташ а лур ду, и
«танкаш» хIаллакъярна, — вогура Мохъмад.

— Царна лахъара лен талу, шайна оццул зен а деш, эрна герз
дассийчхъана. Ойла ел аша, моссазза даьхкина церан бомбарди-
ровщикаш, мел дукха чу кхиссна бомбанаш?

— Кхузара дуьйна Валдай-гIала кхаччалц цIерпоштнекъана
дехъара а, сехъара а латта-м аьгна цара даккхийн оьрнаш а до-
хуш, — корта дIасаластийра директора.

— Латта-м бомбанаша агарх, телхар дацара, цхъа кIеззиг йо-
чанаш ма хили, тIе буц а яьлла, тохара санна то а делла дIахIут-
тур ду. Макеташ йохош дийриг башха зен а дац. Уьш ян фанера
шортта вайн йолуш ю.

— Мел фанера йов цхъана макетана, накъост директор?

— Шек а ма вала хьо, башха хала хьесап дан дезаш гуллакх
дац иза. Немцойн цхъана бомбанах дIайолучу харже диллича, фа-
нера чохте а яц. Цу тIе, вайн эскаран дакъошна тIера дIахьовзий-
на, эрна дассо герз царна зен деш, вайн эскарш зенах кIелхъара
дохуш, дикачу Iалашоне а нисделла.

Шина баттахъ гергга бомбанаш йиттира немцоша вайн «тан-
каш» йохош. И маневраш ечу юкъана немцойн коьрта ницкъаш
болу меттигаш билгал а йохуш, царна даккхий зенаш а деш, тIе-
летарш дира ГайсуркаевIеран полко.

ЦИЕРПОШТНЕКЪАН ТIАЙ

ТIамна кечам баран а, тIом баран а говзалла шаръечу такти-
чески занятешка воьдура Шумов кест-кеста. Шеца Мохъмад а вуь-
гура цо, ша моссазза воьду.

Цхъана дийнахъ иштта занятешка ваха новкъа велира Алек-
сандр Иванович, шеца Мохъмад а волуш. Тактически занятеш ен
меттиг хийцинера. ХIинца Къилбаседан Двина хинан цхъана
гаьнна тиллинчу 200 метр деха а, хи тIера хъала 40 метр лекха а
а долчу цIерпоштнекъан тIай тIехула а ваьлла ваха везара цига.

кхира хьалхаваьллачу Шумовс шен расха говр. Шайна тӀехӀоьттинчу кхерамна гӀайгӀане-кхоьлина дара говрийн бӀаьргаш.

Шен беречун дагара хууш, меллаша ларлуш ког боккхуш, тӀай тӀехула дӀайолаелира говр. Цунна тӀаьхьа хӀоьттира Мохьмад тӀехь Ӏан говр а.

Шина а агӀора гӀевлеш, цӀерпоштан йозалла лан таро хир долчу хьесапца раз, пурх тийсинчу аьчкан чкьорашца, тогӀешца, къевлина, керт санна лаьттара. Бакъду, берриге а кхерам, тӀайн херонаш яккхийра хиларна бара. Шпалашна юккьера херонаш ах метр сов яра. Рельсашна араьха дерг кхин а инзаре хетара аьчкан некълоцуш тесна тӀегӀанаш нилха хиларна.

ЯӀна охьа а саттийна, когаш кӀел а хьоьжуш, ларлуш боккхура говро ша дӀа мел боккху ког. Гал ца яла гӀерташ, шена тӀера бере терзанан хьесапехь латтавора цо. Ши бӀаьрг когаш кӀел дехкинчу аннаш тӀехь сецабахь а, шпалашна юккьехула чекх, 40 метр гена бухаь догӀучу хих а, цу инзаречу есаллех а ца кхеташ ца Ӏара. «Ловв» олий, дегӀе зуз догӀура говрана а, цунна тӀехь Ӏачу беречунна а, шина уьнна тӀера дӀатилла бӀаьрг юьстах хьаьжча.

Юккье а кхачале, кыйлаелла хьацар тоьхнера шина а говрана. Ког дӀа мосазза левзи, уьн тӀе язлучу хенахь, и у каглур долуш кхар доьлла а, я сеттар долуш дуткъа а хила тарлой-техьа аьлла хеташ йолу шеко а яра новкъа. Говраш йохарна кхоьруш, вист а ца хуьлура тӀера ши бере. Я меже меттах а ца йоккхура цу шиммо.

Говр юха гӀерташ сеца-а-ш йисча, яй-й голаш таӀайора тӀехь Ӏачо «юха ма гӀерта, хьалха дӀайолало» — бохучу хьесапехь.

ТӀай дохалла ши бӀе метр бен дацахь а, сохьтан цхьамзано санна, меллаша беш болу кхераман некъ бахбеллера шина беречунна а, говрашна а.

Жимчохь дуьйна буьйса Ӏаржъелча, я хьуьн чохь чанах, барзах, нелах, я буьйсанан боданах, я «шайтӀанийн», «йилбазийн харц моттаргӀанех», гӀалартех хилла кхерам эшо, и кхерам дагчуьра эккхо а Ӏемина вара Мохьмад. Ткъа хӀинца тӀамехь яккхийчу тоьпийн, бомбанийн инзаре, нуьцкъала лелхарш, даьндаргийн шакарш хаза а Ӏемина, царех доьлла лергаш цхьа ша-тайпа само еш дара цуьнан. «Шашш» деш, лере детталу дай хӀо а доккхачу дарцал новкъа дара Мохьмадна оцу миноташкахь. Иза жимма а чӀагӀделча, цо гал ваьккхина, ша тӀайх чутир волуш санна хетара цунна. Делахь а, говрана тӀехь паргӀат Ӏара иза.

ХӀара шиь тӀех дехьавала ткьех метр йисинчу хенахь, генара схьахезира цӀерпошт йогӀуш, паровозо бахбинна бетта мохь. Шумовс ша тӀехь Ӏачу говрана голаш таӀийра...

Кхин зен-зулам доцуш, тӀайх дехьавелира ши накъост.

— Дог меттахь дуй хьан, Мохьмад? — ординарец волчухьа вуха а воьрзуш, велакъежира Шумов.

— Дог меттахъ ду, накъост командир. Бакъду, говр дагахъ поллурa суна, кхунах къахеташ. Мотт ца хууш хьайбанаш ма ду йорш. Хьан оила а йора.

— Муха?

— Хьан стогаллех цецуьйлуш. МостагIчун даьндаргашна корта охьатаю дола хеташ хьо хилар-м хууш дара. Бакъду, хIара вайшиь сехьаваьлла меттиг, буса гIенах гича а кхачам бара, кхеравцелла дог эккхал.

— Муьлхха а дувьхалонаш эшо Iемина хила веза Мохьмад, Iемало. Дагахъ а йоцу дувьхалонаш а, кхераме киртигаш а дукха Iиттало.

— И бакъду. Суна а зиьделла уьш...

— Цхьана хIуманна вицвала мегар дац.

— Стенна?

— Воха мегарг цахиларна...

ТIера охьа а воьссина, жимма садаIийтира цу шиммо говраш-ка. Егалуш, мерах «хур» а дина, паргIатъелира ши говр.

Оцу миноташкахъ схьакхаьчна, тIех чекхъелира тIеман гIирсаш тIехъ болу цIерпошт.

— Цкъа со жима волуш пелхьо велира тхан юьртахь... — цхьа хIума дийца волавелира Мохьмад.

— Пелхьо? И мила ву? — хьаттира Шумовс.

Мохьмадна оьрсийн маттахъ пелхьолах хIун олу ца хьара. Жимма ладугIуш оила а йина.

— На веревке туда суда ходит¹, — кхетийра цо Шумов.

— «Канатоходец» олу цунах оьрсаша. ТIаккха?

— И пелхьо муьша тIехула дIай-схьай лелла ца Iаш, ловза велира муьш тIехъ кхисса а луш. Хелха а велира. Йоьза теса чу а хIьна, ши ког кхин цхьана теса чу а хIоттийна, и ши тас а шерпош, муьша тIехула пелхьо дIавахча кхин а цецвелира со. Iелой тIаккха цуо дийрриг ца дича. Пелхьо садаIа муьша тIера охьа-воьссича, когара мачаш охьа а кхиссина, муьша тIехула хьала-хьаьдира со. Нахе а, зударшка а маьхьарий девлира. Цхьаберш «Ва-а, ГIойсаркIин Мохьмад пелхьо вала воллу!» — бохуш, цецбуьйлура. Цхьаберш боьлура. Дукхахберш Iадийча санна бисинера. Лахара хьала, муш таса боьгIначу бIогIамна буьххье охьа а хIьна, адамашка охьахьаьжира, цара хIун олу ладугIуш.

«Маржа Мохьмад яI. Цу тIера чу а воьжна, хьо лазавайта воллу-кх хьо. Хьаштдоцург ма леладехьа!» — элира соьга сайн девашас.

«Ада, суна кIадда а хир дац, пурба лохьа кху муьша тIехула цкъа-шозза дехьий-сехьий вала. Со кху тIехула дехьий-сехьий ца валалахь, муьша тIехула маймал лелар дац-кх хьуна» — аьл-

¹ Муьша тIехула дIасалеларг.

ла, сайн девешигара пурба а даьккхина, муьша тѣхула дѣволавелира со. Вай дезачуьнга ма хлуттийла соьга хѳьттинарг.

— Суна хаьа хьуна хилларг. Муш леста болабелла хир бу.

— Ахьа хлун дуйцу! Лестар бохург ма дийца ахьа, дѣай-схьай техкар-кх.

— Хлун дира ахьа? — велаьѣжира Шумов.

— Муьша тѣхула вемира со, кхин дан хлума а ца хилла, хирг дѣа хир-кх, аьлла. Ког муьшах тѣх а тилла, чухецавели со, кѣант. Чухецалушшехь, аьтту куьйга катохна, муш схьа а лаьцца, кхо-зуш висира со. Цхьаболчаьрга кхерабелла маьхьарий девлира. Кхин цу тѣра охьа ца эькхаш, вукху куьйга муш схьалецира ас. Гѣарчѣаьлла, шина а куьйга тѣвазлуш, дегѣ хьала а даьхьна, ай-бина аьтту ког хьала а тесна, юха а муьша тѣе хьалавелира со. Тѣаккха гал а вуьйлуш вукху бѳогѣамна тѣе дѣакхечира.

— Тѣаккха хлун дира ахьа? — воьлура комбат.

«Схьабал и гѣуркх!» — эли ас. Цхьаболчара терза а олу цунах. Пелхьо волуш, гѳода юккѣера а лоций, муьша тѣехь терзанан барамехь дегѣ нисдеш карахь дѣай-схьай а шершош, лелабо иза. Ткѣа ас и гѣуркх боцуш леладора сайн пелхьоналла. «Хьаштдоцург а ца делош, охьавосса, чу а кхетта, лазор ву хьо», — эли соьга пелхьон наьѳосташа. Минчара, цара и аьлча, кхин а хаздели пелхьо вала, яхь дѣаяла а ца лин. «Чу а кхетта, лазор ву хьо», — аьлла сайна кхерам тесча, муххале а Гийр волуш вацара со. «Схьаба гѣуркх» — аьлла, гѣуркх схьаийцира ас. Бакъдерг дийцича, хьаштдоцург дан а дара ас лелориг. Цхьаь хила хьаьхна. Гѣуркх гѳода юккѣера схьа а лаьцна, муьша тѣхула дѣволавелира со. Юха а тохара санна, муш леста болабели-кх, шен дависарг!

И гѣуркх а хиллера каралаца а, карахь лело а хаа дезаш.

— Хлун дира ахьа тѣаккха?

— Хлун дийр дара ас, тѣера чу а кхетта, ког чуьра баьккхир-кх. Цул тѣаьхьа, ког меттахѳоттийча а дѣаловза йиш йо-цуш шина кѣранах лийлира со тѣсанаш тѣехь. тѣсанаш тѣехь лелар ма дийца ахьа, сан наха хьийзор бен.

«Мохьмад, хьо пелхьо волуш ву бахара». «Пелхьо-м волуш вара вайн, жугѣарг ловза стаг карийчхьана» — бохуш, вала а, вола а ца вуьтуш, хьийзийра со наха, — дуйцура Моьхмада.

— Дохко-м ца велира хьо хьайн ког лазийча? — ладоьгѣна, хаьттира Шумовс.

— Ца велира, наьѳост командир. Со дохко, цу муьша тѣе ца волуш Гийнехьара, вер вара. Даго вита ма ца вуьту дагадеьнарг кхочуш ца дича. Хьайга хлун далур ду хьажа а, хьайн ницкь, хьуьнар зиен а лууш ца хилла хьо?

— Хилла. Иштта хила а веза.

— Ког чуьра баларо юкѣах ца ваьккхинехь, со-м цу муьша тѣехь тас хахка а дагахь хиллера. Бакъду, тас коьртах а кхеташ чувогѣург хиллера со «пелхьо».

Занятеш ян йиллинчу метте дІакхаччалц, иштта кѣамелаш а деш, вольуш дІакхечира и шиѣ.

ДЕТИЙЦА КХЕЛИНА МАУЗЕР

Карело-фински фронтехь Кестенски агІонгахьа хаддаза беш лаьттара тІемаш. Иза дара 1941-чу шеран гурахь. Докхан а, багана а ийначу хьаннашкахь лаьттара вайчийн позицеш. Оцу хьуьно аьтто бора оборонехь лаьттаху тІеман подразделенешна. Немцойн кеманаш хьийзара тІехула. Цхьа жимма а вайн эскаран дакъош ду аьлла хеташ шеко йолчу метте гитлеровцаша бомбанаш, яккхий тоьпаш еттара, хьаннийн баххьаш а цоьстуш, латта а огуш. Бомбанаш лелхачу меттехь даккхий оьрнаш а дохуш, орамашца тІекІел деттара, цІурамаш санна, нийсса ирх дахана лаьтта дитташ.

Цхьана дийнахь немцой болу меттиг талла а, церан тІеман вьортта чІагІонаш йолу меттигаш билгалъяха а разведке вахийтира Мохьмад, шеца кхоѣ накъост а волуш.

Некъашна юьстах, гонаха бІаьрг кхобуш, ларлуш, мостагІчун позицешка кхечира уьш. Гуш яра генна юьстаха лаьтта церан тапках, яккхий тоьпаш. Гуш бара дІасалела немцой а. Церан штаб билгалъяккхира Мохьмада, чуй, арий буьйлучу эпсарех шеко хилар бахьана долуш.

ТІехьаша болу кхерам кІезиг хеташ, тІеман хьалхарчу моґларшна юьстахо хІоттийнера немцоша шайн штаб.

Вайн разведчикаш церан чІагІонашна го тосуш, тылехула тІехьаша тІебахара.

Штаб йохо аьтто хийтира Мохьмадна. Немцойн штабаний, церан глаш-салташний юкьахь тІеххьа йоккха юкь яра. Шайна тІелатаран кхерам аьттехьа а ца хеташ, паргІатбевллера немцой.

Мохьмад, дан дезачуьнан ойла еш вара. Чу а лІлхина, штаб похнийнчул тІаьхьа, духадовла а, хьулдала а аьтту болуш яра хьун.

Немцойн штаб йохош тІелатаран план хІоттийра Мохьмада.

Малх чу а буьзна, Іаржлуш лаьттара. Штабана ха деш шиѣ салти вара.

БІаьца йина, лере вийхира Мохьмада шен кхо накъост. Церан лере а таьІна дан дезарг дІахаййтира цаьрга.

— Шу кхоѣ, куьйга кхоьссина граната дІакхоччург, немцошна герга гІо. Хьажал, дІога кондарш тІехьа кхаччалц...

Мохьмада билгалъяккхинчу метте текхаш дІавахара цуьнан кхо накъост.

ГІаролехь лаьттаху шинна дикка герга кхаччалц тІевахара Мохьмад а. Цкьа хьалха ши граната шена юххе охьа а йиллина, автомат тоьхна, ший а гІарол вожийра цо. ТІаккха, хьалаиккхи-

на, корах чу тIе-кIел ши граната кхоьссира. Коран рамана ш а, неI а араха а ххисина дIа а йохуьйтуш, неIарх а корах а ара туьйхира цIе а, кIур а. ТIаьххьарчу гранатан тата дIахада кхиа-ле, чуиккхина, чухула хьовзош, автомат туьйхира цо. Пхеа мостагIчун декыйй Iохкура чохь. Чуьра стол а тIе-кIел яьлла, цIе летта йогуш яра. Цхьа фашист неIарехьа бертал кхетта Iуьллур. Нисса аркьал ваьшта Iуьллур кхин шиь. Цу шиннах цхьанна уллохь маузер Iуьллур. Катоьхна, и маузер схьа а эцна, араиккхира Мохьмад. Ша ма-аллара, накьосташка хаам беш, гитлеровцийн гIаш-салтий болчухьа дIа а ерзийна, автомат туьйхира цо.

Мохьмад цIа чу эккхашехь, немцошна гранаташ туьйхира цуьнан накьосташа а. Кхин цкъа а, кхин цкъа а тухуш, гитлеровцаш боха а бина, уьш меттабахка кхиа-ле, шайга Мохьмада аьлла махиллара, ведда вухавелира цуьнан кхо накьост. Мохьмада кхин а сихо йира. ХIинца дикка генахь хезара цо етта автомат.

Шайн маттахь маьхьарий а хьоккхуш, тIаьхьабевлира немцой. Амма разведчикаш а хIинца уьш тIекхочехь бацара...

Мохьмада ша цаьрга ма-аллара, накьостий шайш схьабаьхкинчу новкъа бевлла хир бу аьлла хетачу хенахь, ша етта автомат сацийра. Чехкка шен некъ хийцина, малхбалехьа агIор, шайн подразделени йолчухьа, йиллинчу метте дIахьаьдира иза. Шен накьостий могуш, маьрша лаьтташ гича, дукха хазахетта царна мара кхийтира Мохьмад.

— Дийна ву! Дийна ву! — хазахеташ, маьхьарий девлира цаьрга Мохьмадах бIаьрг кхетча.

— Дукха дехийла шу, кIентий! Иштта майра а, иштта тIахьаьлла а шу динчу наношна могуш, маьрший дуьхьал кхочийла шу! — элира Мохьмада.

Хазахетта Мохьмадах хьаьрчира уьш кхоь а.

— ТIаккха, муха хIун дира ахьа? Хьан гранаташ лелхаш-м хезира тхуна.

— Айса ма-аллара, гIаролехь лаьтта ши салтий а вийна, корах чу гранаташ тоьхна, штаб йохийра, цу чуьра пхий эпсар а вуьйш. ХIара маузер а еара...

— ЭхI! Хьажийтахьа!..

— ХIокхуьнга хьайна ма-луьу хьажа, амма, вайнаш болчухьа марш! — элира Мохьмада вела а кьежаш. — ХIинца, вайнаш болчу дIакхача сихо ян еза вай, доттагIий.

Шайш баьккхинчу толамах баккхий беш, шайн батальон лаьт-тачу метте юхакхечираз разведчикаш.

— Накьост командир, хьан омар кхочуш деш, немецки штаб а йохийна, церан коьрта ницкъаш лаьтта меттиг билгал а яьккхина, байинчийн чот ца йина. Амма хьуна немецки эпсарера яьккхина хIара маузер-м еьна! — вела а кьежаш, Шумовна рапорт делира Мохьмада.

Командиро баркалла элира разведчикашна.

— Шу санна доьналла долчу салташца толам баккхалург хиларх со дог тешна ву. Масане хир бу хЮкху кьизачу тIамехь шу санна майра кIентий! Вай эшо ницкъ кхочур бац фашизман. Ми-чара, иза аьттехьа а дац! Кхочур бац, дера, вай эшо ницкъ дуь-ненчуьрчу цхьана а пачхьалкхан. Молодцы! Дукха дехийла шу! — шен-шенна эккхаш, веа тIемалочунна мараиккхира командир. Мохьмад, цунна яла кечийна маузер кара а лаьцна, лаьттара.

— ХIара трофей ю-кх мостагIашкара оха якккхина, накъост командир. Штабехь вийначу немецки эпсаран кочара схьай-цир-кх ас хIара.

— Схьалол, хьажийтал, — маузер шен кара дIаййчира Шу-мовс. Детийца кхелина бара цуьнан мукъ а, хумпIар а. ТIера кIур а банза, цIена а, хаза а герз дара иза.

— ХIара башха герз ду. ТIом дIа а баьлла, цIадирзича, хьан цIарах, музей дIалур ю вай хIара.

— Накъост командир, доттагIчунна езаелла хIума цунна дIа луш Iедал ду тхан. И маузер хьайна совгIатана яла пурба лохьа суна. ТIом дIа а баьлла, вай цIадирзича хьуо резаверриг айхьа дер ахьа цунах.

— ХIара суна елларг ву-кх хьо, накъост Гайсуркаев. Баркал-ла хьуна! Цулла а ахьа хIун дей?

— ХIун де ас?

— Хьо дивизин командирана вевзаш ма ву. Цунна совгIатана ю. Цкъа-делахь, дивизин командирехь товр долуш герз ду хIара, шозлагIа-делахь, цунна хаза а хетар ду, вайн полкан цIарах долу совгIат а хир ду хIара цунна. — Ша хьаьжна ваьлча, Мохьмаде юхаелира цо маузер.

Цкъа полкан комиссараца Шуняев Пантелеймон Михайлович-ца дивизин штабе вахча, гинера Мохьмадна дивизин командир.

Стогалла йолуш а, тIахьаьлла а ву бохуш, дивизехь а билгал-ваьллера Мохьмад. «ХIун стаг ву и шун полкера Гайсуркаев Мохьмад? «Гайсуркаев, Гайсуркаев» — бохуш, цуьнан майрал-лех цецбуьйлуш цIе йоху хезна-кх суна!» — дивизин командира хьаттича, Шуняевс дийцинера цунна Мохьмадах лаьцна. Цундела лиира Шумовна дивизин командирана совгIатана и герз Мохь-маде шег дIадалийта.

МохьмадгIеран разведко мостагIчун чIагIонаш билгалъяхар бахьана долуш, вайчийн аьтто хилира царна тIе лата. Цкъа хьал-ха цхьабосса яккхий тоьпаш туьйхира вайчара церан танкаш а, яккхий тоьпаш а, гIаш-салтий а лаьттачу метте Iалашо а лаьцна. Уьш метта кхетаран тоьшалла дора дуьхьал тIом бар доьхна а, нилхадаьлла а, кегаделла а хиларо. Меттабахка ца кхуьуьйтуш, оцу деношкахь дикка бухабехира вайчара мостагIий.

Амма дукха хан ялале, шайн боьхна, кегабелла ницкъаш юха новшах а тоьхна, контратака йира мостагIчо. Вовшашна тIеттIа

кхечира вайчийн а, церан а гIаш-салтий. Дукха хан ялале, чучча-бахана лата буыйлабелира. Iуттуш, тухуш, леташ, вовсеххьерчара уш. Автоматан диск кхачийча, шозлагIа диск тIедилла ца кхууш, шина а куыйга юыхыг а лаьнна, автоматан бух тоьхна, коьртара каска кхоьссина дIа а йохуьйтуш, гитлеровец вожийра Мохьмада.

Кхин цкъа а буха бехира мостагIий. Юха а яккхий тоьпаш етта буыйлабелира немцой. Луьста еттаху яккхийчу тоьпийн хIоьънаша, минаша, окопа чуьра корта хьала айбан ца буьтура бIаьхой. Дукха хан ялале гучуевлира мостагIчун танкаш.

Яккхий тоьпаш а етташ, чухаьвдда йогIура уш, шуьйрачу аренца дIасаяьржина.

Вайчара дуьхьал тIе а ерзийна, яккхий тоьпаш тоьхна, хьал-хаяьлла йогIучех ши танк йохийра. ТIехуларчу люкаш чуьра аралелхара танкисташ. ТIаьхьахIиттина богIучу гIашлойн салташна юкьауьйра уш, вайчийн тоьпийн даьндарго лацаза биснарш. Кхин кхо танк а йохийра.

Бухайисинчу немцойн танкаша юханехьа юм ян йолийра.

Буьзна а, курабевлла а, хьерабевлча санна, чухахкабелла богIу немцойн автоматчикаш а бухахьаьвдира.

Кхин цкъа а пулеметан рагI яхийтира Мохьмада бевдда боьлхачу немцошна тIаьхьа, тIаккха хьала а таьIна, коьртара каска дIа а яккхина, юьхь тIе даьлла хьацар дIадаьккхира.

ЖИМА ТIЕМАЛО

Иза дара 1942-чу шарахь. Хаддаза фашистех леташ, бехха тIемаш бинчул тIаьхьа, цхьана йоцпачу ханна фронтара юхаяьккхира 23-чу гвардейски стрелкови дивизина чуйогIуш йолу 63-гIа гвардейски полк. Полкера а, капитан Шумов коьртехь лаьтташ йолчу батальонера а байина а, чевнаш хилла а, дуккха а тIемалой кьистинера. Батальон меттахIоттош, керла салтий тIебалийра Шумовна а. Керлачаьрца вара, хетарехь, дейтта-пхийтта шо хир долуш, дегIана жима кIант. Коьрта тиллина куй бIаьргашна тIе охьабенера цуьнан. Амма салтех тарвала гIерташ, дегI а дуьйлина лаьттара иза. Шумовс могIара дIахIиттинчу салташна юккьера шена тIевийхира кIант.

— ХIун ю хьан цIе?

— Борис. Тестов Борис Павлович!

— Маса шо ду хьан?

— Пхийтта шо ду, накьост командир. Делахь а кхин а алсам хила а тарло.

— Алсам хила хIунда тарло?

— Вина хан язъечу меттехь, гIалатбовла а ма тарло уш. Воккха хила лаьа суна, накьост командир, фашисташна етта... Аьлча а, хIинца а етталур ю соьга-м царна.

— Гарехъ, дика кІант ву-кх хьо, Борис Павлович. Мичара ву хьо? Дай, наний дуй хьан?

— Ленинградера ву. Да тІамехъ ву. Муълхачу декъехъ ву ца хаба суна. Цуьнан адрес дац соьгахъ. Нана Ленинградан блокадехъ мацалла елла. Иза еллачул тІаьхьа сайн да лаха араваьлла лела со. Кхин дІа лоблийла дац... Тарлахъ, накъост командир, хьайн батальонехъ витахъ со. — хьаставелира кІант.

Цунах къахетта Шумовн бІаьргаш тІунделира.

— Дика ду, Боря, сан адъютант хир ву хьо, кІентан белш тІе куьг диллира Шумовс. «Адъютант» бохург хІун ду а ца хаьара кІантана. Делахъ а, шех боккха кьинхетам бинчу командирана луьург дан кийча вара иза.

Шумовс шен гІоьнчига омар а дина, хІума яйита командни пункте дІавигийтира кІант.

Керла тІебаьхкинчаьрца къамел а дина, уьш шен батальоне дІаййтира капитана. Царех шиъ хан яьлла ши стаг вара. Царшиннах цхьаъ — Марин фамили ерг — пондар лакха хууш а хиллера. Ткъа Шумовн батальонехъ пондар болуш бара. Иза лакха хууш стаг карийна хазахийтира салташна. Пондаран эшаре ладогІарх хьаьгнера уьш.

— Батальонан пондарча хир ву хьо, накъост Марин. Схьабал пондар, — батальонан старшинага пондар схьа а байитина, Марине дІабалийтара Шумовс. — Айхьа дбла дийр ду-кх ахьа оцу «ковчална», накъост Марин. МостагІчун даьндаргах ларбелахъ иза, — велакъежира комбат.

СадоІучу миноташкахъ уггар хьалха пондарча схьавоьхура командира.

— Накъост Марин, дІалакхахьа вайна пондар.

Шира а, керла а эшарш лакха хаьара пондарчина.

Ойлане бовлий ладугІура салташа.

Иштта садаІа охьахевшинчу хенахъ шен бІаьхойн тидам бора комбата. Цхьаъ Іара пхьобазза йолучу тоьпан бух, когашна юккъе лаьттах а гІортийна, шина а куьйга биргІа схьалаьцна, тоьпа тІе а тевжина, дог дешна, хих буьзна бІаьргаш, куьг хьокхий, кест-кеста бакъа а беш. Важа вара ший а ког дІа а хецна, диттах букъ тоьхна Іаш. Куй бІаьштиг тІе а оьзна, ойлане ваьлла Іара иза а. Цхьаъ, раз дІатаьІна, пхьаьрсан гола лаьттах а гІортийна, коьрта кІел куьг а диллина, Іуьллур. Уьш массо а тергалбеш, ойлане ваьллера командир. «ХІара Абхазера гуьржи. ТІехьийзаш йоІ хила а там бу кхуьнан. Дай, наний а хир ду, йижарий а хир бу.

ХІара Пензера ву. Белинский а, Лермонтов а ваьхначу меттера. ХІара Циолковский ваьхначу Калуга-гІалара ву. Воронежера, Куйбышева, Ташкентера, маьІ-маьІерачу гІаланашкара, ярташкара тайп-тайпачу къаьмнийн векалш бара цхьа вежарий хилла, вовших агІо тоьхна, Даймохк ларба дІахІитинарш. ТІаьх-

хъара кисет яссош, йисначу цхъаьннан кисанарчу махоркех юкъахъ узур а цар а цигаьрка. Вовшашна йовкъий юура тӀаьххъара баьпкан юьхк. Вешийга санна йолчу марзонца, вовшийн дагара дуйцура. Церан шен-шен тидам беш, уьш схъабевллачу меккан, гӀаланийн, яртийн сурт дуьхьалхӀуьттуш, ойлане волний, вехха гӀара командир. «Муьлхарниг воьрзур ву-техъа тӀом дӀабаьллачул тӀаьхъа дийний, маьрший юха цӀа?..

ЦӀеххъана, н сингаттаме ойланаш хуьйций, тӀемалойн самукъа даккхархъама:

— Накъост Марин, дӀалакхал хелхаран йиш. Сингаттаме ойланаш дӀаяха еза вай! — ома дора комбата.

Хелхар долошшехъ гуьржи Товтавадзе Давид хъалаэккхара. Пондарчас лезгинка локхура.

Пондарна тӀаьхъа далош, тӀараш деттара гонаха лачара.

Аьрру пхъарс булуш дӀа а бахийтина, аьтту пхъарс саттийна гола белше нисъеш, куьг некхан уьн тӀе а дилина, каде хелхаволура Товтавадзе. ДегӀ когаш тӀе дазделла доцуш санна, бай шаршабора цо хелхарна ког.

Давид гона юкъара воллушехъ, «яблочко» локхура Марина. Масех бӀаьхо хъалаэккхара хелхавала... ТӀаккха — вальсан муькъам бекабора хӀаваэхъ...

— Хьуна хаьий, Григорий Иванович, иштта пондар лакха? — хаьттира Шумовс, Маринца цхъаьна батальоне веанчу шоллагӀчу бӀаьхочуьнга.

— ХӀан-хӀа, аьттехъа а... — куьг тесира вукхо.

— ХӀун корматалла ю хъан, ткъа?

— Дагарна а, белана а гӀаж тоха а хаьа. Мангал туса а хаьа, дуткъийчу серех тускарш дан а хаьа... — шена дан хуу гӀуллакхаш дагардира хан яьлла волчу бӀаьхочо. ГӀадбахана бийлабелира салтий. Тамбовский областера хиллера Григорий Иванович Веселев. Цуьнга хӀун гӀуллакх кховдор дара-те аьлла, ойла а йина, иза шайн батальонан баньщик вахийта сацам бира комбато.

— Григорий Иванович! Фински баня ян хуур дуй хьуна? — хаьттира цо.

— Дукха дика хуур ду.

— Делахъ хӀета, вайн батальон дӀа кхаьч-кхаьчнадохъ, каторьххана, баня яран гӀуллакх хьуна тӀедуьллу-кх аса.

Батальонерчу салташа гӀо а деш, оцу сохьта йина елира баня. Аренан хьелашкахъ башха хала ян езаш а ца хиллера иза.

Шортта лаьтташ яра баганан хьун. Баганан, докхан дитташ шайна оьшшучул, охъа а диттина, ханнаш а кечдина, царех йира цар баня.

Григорий Иванович баньщик хилира. Цунах дозалла деш шен сирделла мекхаш ирх хьовзийра цо. Шех «банин заведующи» аьлча, кхин а хазаетара воккхачу стагана.

Довхачу хи чохъ лийча а, цІанбала а аьтто хилира бІаьхойн.

Тестов Борис а вара командни пунктехула, шена деш долу тІе-
дахкарш кхочушдеш, шен ма-хуьллу каде дІасахьийзаш. Мукъа-
чу миноташкахъ шена тІевоьхий, цуьнца къамел дора Шумовс.
Шен кІант санна хетара цунна иза. Борисехъ лелош цуьнан хен-
пара йолчу цхьана йоІан сурт дара. Цхьаьна дешна а, дикка жи-
мачохъ дуьйна цхьаьна ловзуш хьалакхиьна а хиллера н шиь. Ле-
нинградски блокадахъ йисинчу оцу йоІах хилларг хІун ду ца хууш,
сагатдора кІанта.

Бахаман-хьаштийн гІуллакхийн декъехула волу начальник тІе
а вехна, Борисана чойй, эткашший, кхиболу тІемалочун гІирссий
кечбар тІедиллира Шумовс.

Коьртера дуьйна когашка кхаччалц кІанте хьаьжира началь-
ник.

— Накъост командир, ахьа ма-боххура, тІемалочун гІирс тега
ца тегахъ вайн бац... Амма... амма... Кхочуш хир ду-кх хьан омар!

Ши де хан бен ца ийшира и омар кхочуш дан. «ГІарчІ» аьлла,
дегІа тІе буьжуш, дика тегнера къоначу бІаьхочунна тІебуху
гІирс. И гІирс тІебуьйхича, ца вовззал хийцавелира Борис. Дикка
Іеминчу эпсаро санна, нисдина леладора цо шен дегІ. Боккху ког
а лерина боккхура. Муьлхха а тІедиллина гІуллакх кхочушдарна
сихо еш а вара иза.

Бориса къаьсттина гергарло леладора Маринца. Цуьнан пон-
дарца тІаьхьара ялош, хаза илли а олура кІанта. ТІаьхьо бань-
щикца а тесира цо гергарло. Григорий Ивановичан самукъадолу-
ра Борисах. Велавелча беснеш тІе кІаьгнаш хІуьттурса цунна.
Ткъа воккхачу стага цхьацца забарш еш, велавора кІант. Япон-
ски тІамехъ а, Октябрьски революци хилча а, цул тІаьхьа граж-
дански тІамехъ а ша лелийнарш дуьйцура цунна Григорий Ива-
новича.

Цхьана дийнахъ шен командире хаам бира Бориса.

— Накъост командир, вайн баньщикан мекхаш иштта охьа-
дахана, — меркІел ши пІелг а лаьцна, сурт хІоттийра цо.

— ХІунда? ХІун хилла цунна?

— Тахана хІума ца йиьна цо.

— ХІунда? Цомгуш-м ца хила иза?

— Цомгуш ца хилла. Младши адъютанта Гусевс кхачанан
сурсаташ схьаьцучу списки тІе язван вицвина. Цундела цунна
ја хІума ца елла.

— И гІалат нисдан хала дац. Хьаха, вац вай вешан баньщик
меца-м вуьтур, — Шумовс оцу минотана кхачанан сурсаташ ка-
рахъ долчуьнга омар а дина, вузавайтира Григорий Ива-
нович.

Григорий Ивановичан ший кІант а тІамехъ вара. Амма вов-
шийн адресаш ца хаьара царна.

ЧЮгІа шен доьзал ган лууш а, цунна сагатдеш а вара воккха стаг.

Борисе царех лаьцна дехха дуьйцура цо. Шен сатийсамна хьаам беш, хьала а эькхий, сурт хІоттадора.

— Кестта фашисташ ата а аьтта, тІом чекх а баьлла, цІа доьрзур ду вай. Мел хаза хетар ду, мел боккха кхаь хир бу вайн цІерачарна! Дуьхьал а уьдуш, маралелхар бу уьш, барташ дохур ду, зезагаш лур ду. ТІаккха вай вешан орденаш, медалаш лепош, юьртахошка, бІаьрг тухуьйтуш дуьйлалур ду иштта! — берхІийтта шо кхаьчна жима стаг санна, дегІ нисдой, яьна саттош, хаьн тІе куьг а хІоттадой, мекхаш а хьийзош, курра дІасавола-лора Григорий Иванович.

Шумов тІеман позицеш талла воьдура кест-кеста шена юххе шен ординарец а воккхий.

Цкьа иштта Александр Иванович мостагІчун позицеш талла ваха кечвелча:

— Накьост командир, хьайца со а ваййтахьа, — дийхира Бориса.

— Хьо жима ву, Борис, кхерамана кІелгІерта. Григорий Ивановичан сагатлур ду хьо шена юххера дІаваьлча, — кІанте хьаьжира Шумов.

— Со жима вац. Жима велахь а, лела хуур ду. Жима волуш берашца тІамах дукха левзина со. Хьажал, со по-пластунски муха Іемина, — цІеххьана, бертал а вижна, лай тІехула дІатекхира кІант.

Амма иза чІогІа хьаставелча, шеца вуьгура командира. Разведке вахча само муха ян еза, мостагІчун позицешна тІе Іотта-велча хІун дан деза, царна ца тосаволуьйтуш, кьайла муха вала веза хьоххура Шумовс цунна.

Март беттан тІаьххьарчу деношкахь дара иза. БІаьсте яла тохалуш кІеда даьхкинера денош. Малх кхетачу меттигашкахь ло дешнера. Немцойн тІеман дакьош долу меттигаш билгалъевллера Шумовна. Делахь а, церан мел, хІун ницкъ бу а, хІун Іалашо ю а, тІелатаран кечам муха бу а хууш дацара. И хаа Іалашо йолуш, новкьа велира комбат. Борис а вигира цо оцу дийнахь шеца. Шаьш шиь гун волчу майдана ца волуш, хьуьн чухула дІаоххура и шиь. Кест-кеста соций, ла а дугІуш.

Иштта дІавоьдуш цхьана Іома йисте кхечира и шиь. Юкь-юкьа толлан кондарш а, дакьаделла докхан дитташ а докхуш, гомха Іам бара иза. Дешаш, лагІделлера кІоргга диллина хилла ло. Цхьайолчу меттигашкахь жим-жимма гучудаьллера яша йолаеллачу шан тархашна кІелара хи. Іомана га доккхуш вахча, боккха го таса безара. Цунна тІехула дІахьоьжуш тидам бан ваьллачу Шумовна Іомал дехьарчу хьаннийн каппашкахь нисса ирх оьхуш Іаьржо кІур гира. КІентан белшах куьг а Іоьттина, лохха вистхилира иза:

— Схяхетарехъ, немцой бу цигахъ. И хьаласийса кIур церан меттан мотт болчуьра сийса. Я церан штаб хила а тарло цигахъ.

— Гуобаккхий тIе а гIой, чу гранаташ тоха вайшиммо, Гайсуркаевс санна?

— Собар де, сих ма ло, Борис. «Сихалло са даьккхина, собаро лам баьккхина», — бохуш, нохчийн цхьа кица ду Гайсуркаевс да-лош. ХIюкху сохьта вай тIелата аьтту болуш меттиг яц иза. ХIара меттиг йовза а евзаш, шайн аьттонна сецна немцой кхузахъ. ТIелатарна хIокху Iомо вайна новкъарло йийр ю, эрна зенаш а дийр ду. Шайш меттах девр ду и жIалеш. Ца довлахъ, вай дохур а ду.

— Муха?

— Яккхий тоьпаш тIе яссор ю, уьш бIаьрг белла ца буьтуш.

— Катюша?

— Катюша а тIе лоллур ю.

— Ма сакъералур дац церан тIаккха! «Майн гот!» «Майн гот!» — бохуш маьхъарий а хьобкхуш дIай-схьай уьдур бу, Iадийча санна.

— Боря, немцойн мотт хаьа хьуна?

— Наг-наггахъ дешнаш хаьа-кх.

— Масала, хIун дешнаш хаьа хьуна?

— Мах цу — неI тIе татта. Мах айн — неI дIаелла. Ком хIерсхьавола. Гипмер эссен — яахIума схьа я. Гипмер вассар — мала хи да...

— Хьох-м, кхин а тIе жимма немцойн мотт Iамийча, переводчик ван а мегар ду. «ЙоI, схьайола», — муха олу?

— Медельс ком.

— Нийса буй техьа, Боря, хьуна хууш болу и мотт?

— Хаац суна-м, накъост командир. Тхан лулахъ вехаш вара цхьа сахьташ таден пхьар. Цуьнан зуда немка яра. Церан йоI яра тхо кегийра долчу хенахъ тхьотца ловзуш. Цунна шена а ца хаьара немцойн мотт дика шерра. Цуо гIалат олуш хиллехъ, хIинца ас а гIалат олу хир ду-кх.

Иштта, цхьацца дуьйцуш, юхавеара и шиъ.

Яккхий тоьпаш, минометаш етта йолийра гитлеровцийн познцешна тIе.

— Тохалаш! Тохалаш! — мохъ беттара Шумовна уллохъ ххийзачу Бориса. Iалашоне детталуш делхачу яккхийчу тоьпийн хIюьънех воккхавеш, ша лаьттачохъ кхиссалора иза.

— Накъост командир, цхьа хIюь штаба чу кхийти церан, ерриг канцеляри а йохош!

— Боккбалла а? Ахьа ма-бохху делахъ, хьуна турмал оьшуш а яц.

— Накъост командир, и хIюь церан кухни чу кхийти, кхехко хIоттийна картолийн яй тIеназа а бойуш! ЭхI! И хIюь церан инарлин бага кхийти, цуьнан деха мочхалш вовшах а дохуш!

— Хьуна стенах хаа, ва Борис, длахьаьжча, уьш гуш а боц-
цушехь?

— Суна иштта детталуш санна хета! — велахьежира кIант.

Вуьшта, яккхийчу тоьпаша шайн гIуллакх динчух тера дара.
Дуьхьал тIом бар доьхна а, кегаделла а дара немцойн.

Яккхий тоьпаш йиттинчул тIаьхьа вайн эскаран дакьош шай-
на тIелетарг хилар хууш, дийна бисна ницкъаш дуьхьало ян, ваьш-
таузуш, шайн ма-хуьллу кечам бан сихбелира фашисташ. Амма
Шумов уьш кечамаш бан кхийта дагахь вацара.

Iам болчу агIорхьа тIелета сурт хIотто салтийн цхьа дакьа
дахийтира цо. Ткьа шен батальонах бухабисна бIаьхой шина де-
кье а бекьна, Iомана аьтту агIор а, аьрру агIор а кIелонаш йина
совцийра.

Iомана нисса тIеяханчу подразделенис пулеметаш, минометаш
етташ, меттахбехира немцой. Дуьхьал тIом болиьра немцоша, пу-
леметийн а, минометийн а даш тIеIанош.

Аьтту флангехь Iомана го тесна атаке буьйлабелира немцой.

— Магомед, — ординарце вистхилира Шумов.

— ЛадугIуш ву, накьост командир!

— Гуш дуй хьуна аьтту агIор Iомана го тесна чухахкаделла
догIу йовсарш?

— Гуш ду, накьост командир!

— Делахь хIета, хьайца ткьех бIаьхо а эций, дуьхьал хIот-
та. Цигахула цхьа а немцо сехьа цавалийтар хьуна тIе дуьллу ас!
Шен накьосташца фашисташна дуьхьал вахара Мохь-
мад.

ТIекхачча бохкура немцой. Хьалхаерзийна каралаьчна авто-
маташ а етташ, шуьйра гIулч тосуш, букар а бирзина бевдда
богIура уьш.

Куьйга туху пулемет яра Мохьмадехь.

— Герга таIа! Герга таIа, да нелца валларш! — мохь а тоьх-
на, мостагIчун автоматчикашна пулемет етта волавелира иза.
Автоматийн даш тIеIанийра Мохьмадан накьосташа а. Сихбел-
ла, йортахь чухьаьвдда богIу немцой юхабевдира, шайн накьос-
тийн дуккха а декьий буха а дуйтуш.

Немцоша шозза-кхуза а йина атака, царна алссам зен а
деш, юхатуьйхира вайчара оцу дийнахь.

ИЙИСАР ДИНА ВАЛИЙНА ШИ ФАШИСТ

Псковски областехь Кьилбаседа-Малхбузехьарчу фронтехь
лаьтташ йолу 63-гIа гвардейски стрелкови полк, эскаран кхечу
дакьошца цхьаьна мостагIчунна тIелата кечлуш яра. Амма мос-
тагIчун ницкъаш мел бу а, цуьнан дагахь дерг хIун ду а хаан
ийисархо валo везаш вара.

Командиро и декхар бIаьхошна хьалха хIоттийча, уггар хьал-
ха вистхилира Мохьмад.

— Накъост командир, пурба ло суна и кхочушдан! — элира
цуо.

Шен ординарце хьаьжна, жимма ойла а йина:

— Пурба ду хьуна, Мохьмад, хьайна луьург накъост хаьржи-
на ваха. Амма диц ма делахь, йийсар дина немцо вало дезаш
хилар.

— Диц дийр дац, накъост командир. Цхьаь валийча тоьар
дуй? — забар йира цо.

— Тоьар ду. Ахьа дийнна полк ялийчи а, новкъа а хир дац,—
къежира командир.

— Соьца разведке ван яхь йолуш кIант муьлхарг ву шу? —
хаьттира Мохьмада, салташна тIе а вирзина.

— Со ву!

— Со ву!

— Со ву!.. — билгалвелира масех бIаьхо. Ур-аттала, Тестов
Борис а, цхьаьна. Мохьмад цуьнга а хьаьжна, велавелира.

— Боря, хьо жима ву хIинца а, мера кIела мекх а далаза.

— Вац со жима, накъост Гайсуркаев. ТIеман устав а евза,
герз лело а хаьа. ТIаккха со жима лара обьуш дац.

— Герз коча а тесна, лело хаар дац ас бохург. Герз мостагI-
чунна тоха хаа а деза. Цунна хьо гале иза ган бIаьрг сирла хила
а беа, лерг сема хила а деза...

— Хьажахь, накъост командир, со цхьана а чьоте ца лору-кх
цо, — элира дегабаам бинчу Бориса.

— Хьо чьоте-м, хьаха, лорура ас, Борис. Хьо дика кIант вуй-
ла а, майра кIант вуйла а ма хаьа. Делахь а, хIинца а хьалхе
ду-кх хьуна ишттачу гIуллакхе эха...

— Суна, хьо санна, майра хила лаьа. «Кхерамах лечкъаш
верг стешхачех лерина» — олуш ца хезира хьуна вайн комиссаро.

— Командире хатта хIета, — велакъежира Мохьмад. — Цо
ваийтахь, реза ву-кх.

— Накъост командир, вахийтахь со Гайсуркаевца разведке!

— Вигахь иза, цунна оццул лууш хилча. Шен цхьацца корма-
таллаш гайтина а ву иза суна «по-пластунски» текхаш, — вела-
къежира Шумов а.

— Хьовсур вай, делахь, хIокхуьнгахь хIун корматаллаш ю а,
хIара мел майра кIант ву а. Кечло хIета! Схьаэца кхоь гра-
ната а, хьайн автомат а, шиь диск а, — воккхачуьнга санна омра
дира Мохьмада.

Бориса сихо йира шена тIедиллинарг кхочуш дан.

Гранаташ хаьн тIе дIайовхкуш, цхьана агIор а тIелаш, буха
буьсучу салташна гергахь дозалла деш, велакъежира Борис.

— Хьайн чоин тIемаш хьаладехка, чоа когех а хьаьрчина, бер-
тал кхетар ву хьо, — забарш йира салтех цхьаммо.

— Боря, герзаш дукха ма дехка, кхеравелла ведча, новкъа хир ду хьуна... — элира кхечу цхьамма. И аьлча дегабаам бина оьгъазвахара кӀант.

— Хьайга со кхерало, ца кхерало хьажал! Со кхеравелла, вo-душ гиний хьуна цкъа а?

— Валол, Борис, дитал цара дуьйцу хабарш. Царна хьo мухa кӀант ву-м вай хоуьйтур ду. Куйнан лергаш тӀехьa дехка, — корта тесира Мохьмада.

Мохьмадций, Борисций, лохочу дегӀахь украинец вара, Михайло цӀе а йолуш. Озо юьхь а йолуш, кӀайчу аматахь жима стаг вара иза. Ткъа, важа вoьазлагӀниг — Николай — Вологда гӀалара вара.

— Боря, Михайло, Николай, аша кхааммо хӀун дийр дай, ког байбеш баккхалаш. Само елаш, хьалхашха а, тӀаьхьашха а хьожуш хилалаш. Вовшашка дистхила дезаш хилахь, лере а таьлаш, лохха алалаш дош. Цхьа шеко йолуш меттиг хилахь, соьга хайиталаш. Автоматаш хьалха ерзаяй, лаг оза кийчча латгае. Дагахь а доцуш, цӀехьана фашисташ дуьхьал ютталахь, церан герз схьа тоха ка ялале, царна дӀадохалаш... — хьoьхура Мохьмада шеца болчу накъосташна.

Когаш кӀелахь цӀийза ло новкъа дара разведчикашна. Бай хьoькхучу моханна пе тухуш, генна дӀа а бахана, мостагӀчун тӀе-ман чӀагӀонаш йолчу агӀорхьа, моханна дуьхьал буьйлабелира уьш. «Цкъаз-з-з — цкъиз-з-з» деш, когашна кӀел цӀийзачу лайн тата мостагӀчунна хазарна кхерам бацара хӀинца. Кест-кеста совций, ладугӀура цара хьалхашха хӀун ду хьовсуш. Мохо схьадахьара геннахь дуьйлучу герзийн тата.

ГӀехьа некъ бинчул тӀаьхьа, цхьацца билгалонаш йийла юьйлира гучу: ягаран хьoжа, къора аьзнаш, адамийн ларш.

— ЛадогӀал, — сецира хьалхаваьлла вoьду Мохьмад. — Вай герга кхаьчна мостагӀчун позицешна.

Гонаха бӀаьрг а тухуш, уьш жимма дехьа бевлча, адамаш лелла керла лар елира гуча. Оцу некъан лорах ца боьлхуш, юстахо дӀа а бахана, цхьана лохочу басахь севцира уьш. Оцу баса тӀера дӀа шера лайн экъа йуьллура, ах гектар хиллал майда дӀа-лоцуш. Iам лаьттина меттиг яра иза, хӀинца буюто ша а бина, тӀе ло а тесна. Фашистийн разьездашна¹ кӀело ян аьтту болуш меттиг хийтира Мохьмадна иза.

— ХӀоккхузахь совцур ду вай. Борис, хьo оцу кондаршна тӀе-хьа охьахаа. Михайло, хьo хӀоккхуза хьуьн чохь къайлавала. Сой, Николайни гуо толлуш, волалур ву. Тхойшинига бӀаьрг кхобуш хилалаш. Немцой гучу бовлахь, ас куьйган эшарехь ома дийр ду хьалха таӀа везаш хилахь а, юхавала везаш хилахь а, — элира Мохьмада.

¹ Ха деш дӀасалелачарна.

Гпеххъа зама елира, тийналла йохош хІума дацара. Делкъал тІаьхъа малх охъалагІбелира. Мархашна тІехъара гІийла схъа-хъоьжучу малхо хІумма а йовхо ца лора. ЦІоьлла ян гергабахана, цІийдина эчиг санна, тІаьхъ-тІаьхъа кхулуш лаьттара иза. Куьйгара каранаш дІа а дохий, кест-кеста шен шелделла лергаш хъа-кхадора Бориса. Лергаш шеллахъ а, куй тІе а оьзна, уьш къайла-даьхча шена хІумма а ца хазарна кхоьрура иза. «БІаьргаш сирла, лергаш сема хила деза разведке ваханчуьнан» бохург диц ца динера цо. Яххъаш шелонах ларъеш юхкуш масканаш яра цаьргахъ. Делахъ а, дукха само ян лаарна, уьш а дІа ца юхкуш, шелонна са деттара цара.

Мохьмад бІаьрг кхарстош вара немцойн тІеман позицеш йолчу агІорхъа дІа а, гонаха а. «Аьтту а лехча хуьлу» бохург санна, шайн Іалашоне кхача герга бахара уьш эххар а. Куьйгаш чучча а доьхкина, букар а хъаьвзина, кочахъ кхозуш автоматаш а йо-луш, ши немцо вогІура ха деш шайш гуо туьйсучу лорах схъа. Цу шиннах цхъаь къамеле ваьлла, цхъаь-м дуьйцуш вара, цхъана хІуманна реза воцуш санна. Цуьнан накьостан юьхъ кхоьлина хиларехъ, хІумма а цуьнан самукъа даьндолу хабар дацара цуо дуьйцург.

— АхІа-а! — дог а тохалуш, хазахийтира Моьхьмадна. — Схъа герга гІорта шу! — Герз кечдира цо а, цуьнан накьосташа а.

Ши немцо герга кхачале вовшашка бІаьцаш ян кхира вайн разведчикаш. Дуьххъара зуьйш долчу гІуллакхо шеконаш кхулуш садаахъ а, майраллий, доьналлий гайта болчу боккхачу лаамо меттах даьккхина Борисан дог схъаьккха доллуш санна детталора. Шайш и ши немцо йийсаре лаьцна, тохара шена забарш йинчу салташна хъалха дІавигаран хьогамна, дагах гилгаш дуьйлура цунна.

Ши немцо шайна улло кхоччушехъ:

— Хаьн тІе хох! — автоматан юьхьиг цаьршинна тІеерзийра Моьхьмада, дегІ нисдеш, хъала а эьккхаш. Иштта цу шинна автомат тІе а лоцуш, цунна юьххе дІахІоьттира Николай а. Вукха агІор гена воцуш Борис, Михайло а вара дуьхъало йнча, тоха кийчча автоматаш цу шинна тІеерзина лаьтташ.

Шина немцочо куьйгаш ирхдахийтира. Кхин дан хІума дацара цу шиннан.

— Боря, герз схъа эца цу шингара, — омра дира Моьхьмада. Дехкана тІе кхета цициг санна, тІекхеттачу Бориса оззийна кочара автоматаш схъа а яьхна, киснашка а, чета а, дегІаца охъа а ка хъаькхира. Шинггера а тапчанаш а схъаехира цо. Цхъаннан кисанара макъардуьллу урс а, цигаьрканийн гІутах а даьккхира.

— Кхин хІун дан деза хІокху шинна? — Моьхьмадегахъа вир-зира Борис.

— Хечеш тІера доьхкарш а схъадаха, хечийн четан нубьдарчий а хедаяй охъакхисса! — элира Моьхьмада.

Бориса, хечийн доьхкарш схъа а даьхна, Михайлога дIаделира. Хечи четан нуьйдарчий уьрсаца схъа а цоьстуш, охъакхиссира.

— ХIан, хIинца жара лацал шайн шарбалш! Шнель, шнель!¹ — элира Мохьмада шина немцочуьнга цкъа нохчийн маттахь, тIаккха немцойн маттахь. — Иштани держи, пашист! — аьлла, юха оьрсийн маттахь тIетуьйхира цо.

Ши немцо хечийн барч шина а куьйга дIа а лаьцна, волавелира шайна куьйган эшарехь гайтинчу агIорхъа дIа. Ши немцо дукха чIогIа хатI телхина, беламе вара. Чоийн яххаш тIехъа а тотуш, схъалаьцнера цу шиммо хечийн баьрчаш. Цу шиннех цхъаь лохочу дегIах вара юьхъа тIехь тIедарчий а долуш, москалан хIоа санна кьорза. Цуьнан тIедаьлла меран дукъ, мерах охъакхозу седа, каралаьцна хечийн барч хазделла воьлура Борис. Цхъана агIор белшах мара дIахъакха гIерташ, яьлна сетторах гIуллакх а ца хилла, шен накъостан белшах дIахъаькхира цо шен иза.

— ХIаь, иштта бакъахъа ду. Марш охъаеьча, ахъа хъайн мара цуьнан белшах хъакха, цо шениг хъан белшах хъокхур бу, — элира тIахъа хIоьттина вогIучу Мохьмада.

— Михайло, оцу хъаьрсачуьнан кисанахь йовлакх доллу хъуна иза хъала а дакхий, цу шиннан мерах йовлакх хъокхуш хилахь, — забар йира Бориса.

— Кхазийтахь, — элира Михайлос шек а воцуш. — Хъуна хIун новкъа ю иза?

Шина немцочун когахь Iаьржа валенкаш яра. Лекхачо жимма кховдош ловзура гIулч. Ткъа лохачо, буржул тоьхначу говро санна, кховдабора ког.

— Шнель, шнель! ЦIога гIорор ду хъан, ишта меллаша водахь, — сихвора иза Бориса.

Йийсар дина ши немцо штабе валийра разведчикаша.

Шайн командирана рапорт Борисе далийтира Мохьмада, цунна там бархъама.

«Закъ» аьлла, дегI нисдеш вулавелла дIа а хIоьттина, коьрте куьг а лоцуш, рапорт делира Бориса:

— Накъост командир, хъан омра кхочуш дина! Шиъ фашист йийсаре валийна!

— Вольно! Молодцы! — Борисана белш тIе куьг туьйхира командира. ТIаккха Мохьмаде а хъаьжна, бIаьрг таIийра цо, Мохьмада лаьцначу гIиллакхна ша резахилар а, доьналла кьобал дар а хоуьйтуш.

— Товарищ командир! Ми у немцив трофей взяли. Бачиш?² — ши автоматтй, ши тапчий, хечийн доьхкаршший Шумовна хъалха охъадехкира Михайлос.

— Гой шуна. Шу сох даша а ца дешара. И герз схъа а аса

¹ Чехка, чехка.

² Накъост командир! Оха-м немцощкара трофей а яьккхина. Гой хъуна?

даьккхина немцошкара, хечеш тІера доьхкарш а аса даьхна, — куро элира Бориса тІегулбеллачу салташка.

— Боря, доьхкарш дІа а лой, хечеш дІаехкийта цаьрга. ТІаккха штабе дІабига, — элира командира.

Салташна гергахь доккха дозалла хеташ, чІогІа юьхькІайелира Борисан командира и гІуллакх а шена тІедилларх. Схьа а эцна, меллаша тІе а вахана, дІа ца луш, генаро, бен а доцуш шегшега дІакхоьссира Бориса ши доьхка.

— ХІан дІаэца. ДІаехка шаьшшинан шарбалш!

Шина немчочо хечийн доьхкарш дІадихкира. Амма хечийн четаш дІайолла цхьа а нуьйда йоцуш дІасадахана лаьттара.

— ДІасадахана лаьттачу хечийн четашна хІун дайта воллу хьо цаьрга?

— Дуьхьал каска лоцур ю-кх! — буьйлура салтий.

— Вало хІинца ший а. Воран! Воран!¹ — хьалха а ваьккхина, шайн штабе дІавигира Бориса ши немцо.

ЧІогІа мехала хаамаш бара йийсарша бинарш. МостагІчунна тІелатаран коьрта Іалашонаш билгалъяха аьтту бира цара.

— МостагІчунна тІехь толам баккха лаахь, цуьнан дагара хаа деза, тІеман чІагІо йовза еза, коьрта ницкъаш болу меттиг билгалъяккха еза, — элира Шумовс біаьхошка. — Уьш вайна хууш ду. ХІинца вай мостагІчунна тІе а летар ду-кх...

ТІЕЛАТАР

63-гІа гвардейски полк мостагІчунна тІамца тІелата кечъелира.

МостагІчун коьртачу чІагІонашна тІеерзийна яккхий тоьпаш а, «катышаш» а етта йолийра вайнчара. «Мохк бегош санна дегадора латта. ЦІийзаш, хІаваъ цоьстуш еттачу «катышас» мостагІчун позицешкахь цІе латош, къаьхьа кІур хІоттийнера. МостагІметтава кхиале, мостагІчунна чухахкаелира вайн танкаш а, гІашсалтий а.

«Ура-а! Ура-а-а!» — декара чухьаьвдда боьлхучу біаьхойн могІарскахула.

Амма салтийн могІанаш нилха дуьйлуш лаьттара. Даьндарг кхетта хадийна хен санна, вуьйжи цхьаъ, кхин цхьаъ! «Ура-а-а!» — бохуш мохь бетташ, чухьаьдда воьдучу біаьхочун некхе даьндарг кхийти. Аьрру куьйга катуху цо шен некхах, довха цІий пІелгашна юккъехула охьаІийдало. Хьала оьций, хьожу и шен куьйге, тІаккха хьаьвзаш гобоккхий, вужу. Садала кхиале дагалецаман біарлагІаш ойланехь кхерста. «Мама...» — гІийла аз долуш нене кхойкху...

¹ Воран —немцойн маттахь — Хьалха вала!

— Ура-а-а! Даймахкехьа! — декара салтийн моґларшкахула. Вайниш тIамца хьалха теIара. ТIеман арахь эгна декъий а, йохийна танканаш а юьтуш, буха уьдура фашисташ.

Накьостий мел ийги, дегнаш дарлуш, хьалха теIара кIентий. МостаґIчунна тIелеташ болчу бIаьхошца цхьаьна автомат а ет-таш, чухьаьдда воьдура Мохьмад. Каски тIехула жIов тоьхча санна тата а доккхуш, пулеметан даьндарг кхийтира Мохьмадан коьртах. Хьалхашхула чекх а яьлла, коьртах чов а еш, чIениг кIелхула тесна доьхка а хадош, коьртара болатан каска кхоьссина, дIаяхийтира Мохьмадна кхеттачу даьндарго. ЦIийдина хаьштиг коьртах хьаькхча санна хийтира Мохьмадна. Моччахалш лехаш, корта тхьусбуьйлира цуьнан. Лергаш чохь зов лаьттара. Амма тIемало ца вуьйжира, чехкка юха а вирзина, шен йоьжна Iуьллу каска хьалаийцира цо. Каскина хьалхашха даьккхинчу Iуьрге ма хьаьжжа хиира цунна, шена кхеттарг йоккха калибр йолчу пулеметан даьндарг юйла. Каскина тIехьарчу агIонах, даьндарг чекх ца йолуш, арахьашха хьала а совсош, кIаг хIоьттинера. Каска кара а лаьцна, Мохьмад цуьнга хьожучу минотана, цхьа дай гилгаш а дохуш, юьхь тIехула охьахьаьдира мела цIий. Циггахь тIекхиира цунна Шумов.

— Мохьмад, хьуна чов йина? — тIекхетта цуьнан белших катуьйхира цо. Коьртах катуьйхира Мохьмада. Биь пIелг чевна чу хIоьттира.

— Туьта дийна йисна, накьост командир, чкьор ваьшта гIурду. Со хIинца а тIом балур болуш ву.

— Сержант! ДIаехкал хIокхуьнан чов! — Мохьмад сержан-таца а витина, хьалха дIахьаьдира комбат.

ТIоьрмиг чуьра чордачу кисин бинт чехка хьала а яьккхина, Мохьмадан чов дIайихкира бIаьхоcho. Флягин бертера тIус дIа а баьккхина, хица хинкиса а дашош, Мохьмадан юьхь тIера цIий дIадаккха вуьйлира иза.

— Хьо хIун дан гIерта?

— Хьан юьхь тIера цIий дIадаккха гIерта-кх...

— ДIавала, и ловзарш лелош Iан йиш яц. ТIом чекхбаьлла-чул тIаьхьа цхьаь дер вай. Схьалол и фляга, хих цхьа-ши кьурд байтал, соьга, — хи мелира цо. — Баркалла накьост. Вадалахь хIинца, вайшиь хьалхатаIа веза! — Катовхна, шен автомат схьа а эцна, хьалхахьа дIахьаьдира Мохьмад. Хи чохь лело цуьнан фляга, чов хилале хьалхха тоьпан даьндарг кхетта, хи охьа а доьдуш яссаеллера.

ТIом беш чухьаьвдда боьлхучу накьосташна тIаьхьакхира и шиь.

Мохьмадан дог а керчаш, корта хьийзара. БIаьргашна дуьхьал бода хIуьттущ, бIаьргех куьйгаш хьоькхура цо. Чевнна дих-кинчу хинкисех чекх а дуьйлуш, юьхь тIехула охьаIийдалора цIий.

Тлом кхин а марсабаъллера, луьста деттара даш. Лелхачу яккхийчу тоьпийн хюььнаша охкура латта.

— Хьалха та!а! Хьалха та!а, к!ентий! — декара командиран аз. Фашисташ юхаида буйлабелира.

Дуккха а декъий буха а дуйсуш, юхабевлира немцой. Церан йохийна танкаш, яккхий тоьпаш кхиболу г!ирсаш бисира т!еман арахь.

Шумовн батальоно керла позицеш д!алийцира. Чевнаш хилларш госпитале д!абуьгуйтуш, Мохьмадна т!екхечира раг!.

— Накъост Гайсуркаев, хьо а чов ерззалц госпиталехь ца гиллича вер вац, — элира Шумовс, автомат кара а лаьцна, цхьана диттах букъ а тоьхна, ойланашка ваьлла лаьттачу Мохьмадна т!е а вахана.

— Х!ун элира ахьа, накъост командир? — хьаланисвелира Мохьмад.

Цуьнан юьхь-сибат гича кьахетта, хаьал аз хийцаделира командиран.

Мохьмадан цхьана аг!ор лерга юххехула охьа а, хьаьжа т!ехь а чевнах охьаг!ийдалучу цийн тачанаш дара дакъа а делла, охьаихна гуш. Халчу т!амо а, хиллачу чевно а г!елвинера иза. Т!амехь эгначу накъостийн ойла еш, церан сингаттамна хийцабеллера цуьнан бос. Х!инцца шаьш д!абоьхкинчу церан балано хьаьшнера дог.

— Хьо госпитале ваха веза бохура ас-м, Мохьмад, — элира Шумовс юха а.

— Госпитале? Ма вахийтахь со цига, накъост командир.

— Х!унда ца воьду хьо госпитале?

— Коьртах мерцхалг даьккхиарг а госпитале д!ахьажийча, т!ом хьаьнга байта воллу хьо, накъост командир?

— Хьан коьртах хилларг йоккха чов ю. Мерцхалг даьккхина а ца !а. Ваха веза госпитале, — т!едожийра комбата.

— Коьртан туьта дийна йисна, чкьор ваьшта дог!ур ду, накъост командир? Эрна са ма гатдехьа сан г!уллакхна. Хилларг йоккха чов яц. Кестта д!айоьрзур ю.

— Ас х!инцца хьоьга деш дерг омра ду. Кхин соьга юха алиьта оьшуш дац. Чевнаш хиллачу дархошца д!аг!о. Юхажьаьларна кхераме ю хьан чов. Хьо валиьта йиш ма яц вайн, — мелла а малделира Шумовн аз.

— Вала-м суна а ца лаьара, накъост командир, цкъа оцу фашистех леташ сайн дог !аббалц. Делахь х!етта, ахьа бохург ца дича вер вац.

Вукху дархойх д!а а кхетта, новкъа велира Мохьмад.

Чов хилла дархой Псков-г!ала бигира. Цаьрца Мохьмад а вара. Шен командирах Шумовх а, бухабуьсучу накъостех а къаста лууш вацара иза. «Кхин вовшашна гур дуй-техьа тхо?» — сингаттаме ойла йора цо.

Халачу некъашкахула говраш йӱӱжначу фургонаш тӱехь дӱа-
сабиттина ницкъаш хиллера дархошна. Псков-Гӱалин цхьана гос-
питале дӱакхаьчча лӱбраша а, медицински йӱнжарша а сикха
чуйцира дархой. Тӱера цӱеша дуьзна тӱеман духар дӱа а док-
хуш, лӱнйочш, цӱан а бина, чевнаш йӱнхкира цкӱа хьалха. Тӱаккха
больнични халаташ а юьйхина, палаташка дӱасанисбира. Ваьшта
узуш, дӱайӱнхкира Мохьмадан чов а.

Духха бара госпиталехъ чевнаш хилла нах. Наггахъ волчу дархочо чевнаш лозуш узарш дора. Чевнаш йирзина йогIуш болу дархой гIевттина, буьйлабелла лелара. Шайш тIамехъ лелийнарш, шайх Иттаелла кхераме киртигаш юьйнуш, вовшашца кIамелаш дора цара, маьI-маьIпехъ гул а лой. Наггахъ волчо забарш йора. Почта еъча, вай меттах даьлча санна, гIовгIа йолура дархошна юкъахъ, кехат деъ-деанчуьнга кхаьънаш а дохуш. Кехат муьлххачуьнга деъча а, цу тIехъ хIун ду хаа лууш дукха хуьлура. МаьI-маьIпехьарчу гIаданашкара, ярташкара догIучу кехаташа мехкан безам, деган йовхо яхъара царна.

Кехаташ доьшуйин яхъаш тергал йора Мохьмада. Наггахь верг ша кехат доьшуш ца гайта накъосташна букъ а берзайбой, охъахуура. Цкъа кхулура, кехат доьшуш волчуьнан юьхь, цкъа екхалора. Наггахь волчуьнан велалой, цергаш гучуйолура. «Хазахетаран кхаь бахъаш деъна кехат», — билгалдоккхура тергал веш волчу Мохмада шен дагахь. Ткъа наггахь волчуьнан бIаьргех хи а долура. Кехато бинчу хаам вагавой, оьгIазе хъалаэккхаш, карзахволуш верг а нислора. ЦIахь бисинчу доьзалийн бала а, гIайгIа а яра массеран а сагатдийриг.

Мохьмадан сагатлора госпиталехь. Ловрашка кест-кеста де-
хар дора цо ша аравалийта, эскарехь гуллакх дан длавахийта
бохуш. Амма чов йирзина ца яълча, ловраша ара ца волуйтура
иза.

— Дохтар, со д'аваха воллу кхузара, эрна х'ума юуш, мукъа
Тен к'ордийна суна, — элира цхъана дийнахь Мохъмада юха а.

— Мегар дай, хьоме накъост. Чов йирзина яллалц оха ара
волуьйтур вац. Хьан чов йоккха чов ю. Ахьа дIаерза ца йитча,
юяхьа а ер ю, — элира цуьнга лобро юха а.

— Чов атта йоьрзуш ма ву со, дохтар.

— Иза дикахо а ду-кх. Чов йирзина ма-елли, иза ваьшта узуш тийсина атланаш а ма ю длаяха езаш.

— Йохккучохъ, иштта дйайита мегар дац уьш?

— Мегар дац.

— Ой, ціе хала хьо белхан! Ша дерриг а «мегар дац», «мегар дац». Мегаш хІун ду шун, ва дохтар?

— Ма-хуяллу сиха то а велла, юха а мостага халлакван ваха мегар ду-кх, — Мохьмадан белшах куыг туййхира лъыро.

— Ой, и дар-кх суна дезарг а, ва дохтар!

— Кхуьур ву, кхуьур ву! Жимма сатоха, — вела а кьежна, аравелира коьрта лор.

Дагахь а доцуш Шумов Александр а, Тестов Борис а веара цхьана дийнахь Мохьмаде хьажа.

— Мичхьа ву сан ординарец Гайсуркаев? ХIун хьал ду цуьнгахь? Муха ву иза?.. — хезира Мохьмадна шайн комбатан синкьераме аз.

КIайн халат белша тIе а тесна, чохьхавелира Александр Иванович.

— Салам, Магомед! — ши куьг дIаса а даржийна, вела а кьежаш, Мохьмадна тIехьаьдира иза!

— Салам! Салам! Накъост командир! Марша вогIийла шуьши! Шуьши мичара вели?! Муха кхечи кхуза?! — Хазахетта, хьала а иккхина, дуьхьалхьаьдира Мохьмад а.

— Тхо муха ца кхочу доттагI волчу?! — кхин кьамел дах на деш цкьа хьалха палати чохь болчу салтийн шен-шен куьг лоцуш, маршалла хаьттира Шумовс.

— Дийцахьа, накъост командир, муха ду тIам тIехь? ХIун ду керла? — хеттарш дан волавелира Мохьмад, дуьххьарлера вокхавер жимма лагIделча.

— Фашисташна етташ ду, накъост Гайсуркаев, «ахI» ала а ца кхуьуьйтуш.

— Борис, хьан доттагI хIун деш ву? Мекхаш охьа-м ца охкаделла цуьнан? — кIант маравоьллира Мохьмада.

— Миччара, баньщик вахчахьана, хаьал варста а верстина, бос цIийбелла цуьнан-м. Ши мекх, лобман мекхаш санна, закьаьлла, дула а делла лаьтта, — шен мера кIел куьйгаш хьаькхира кIанта.

— Чинехь лакха ваьллий хIара?

— Александр Ивановича «банин директор» олу цунах. Иза шех аьлчахьана, цхьа а чин а оьшуш вац иза-м, — воьлура Боря.

— Мидалца совгIат дан билгалваьккхина иза, — тIетуьйхира Шумовс.

— ХIинца муха ву хьо, Мохьмад, чов дIаерза ца йоллу? Хьо то а велла, юхавеьна валахьара, кхин цкьа а гIур вара вайшиь немцойн тыле, — великьежира Борис.

— Со воцуш разведке ма гIолахь, церан шарбалш яха а воьлла, цхьа таро йоццург хир ду хьуна, — кIант мара а вухкуш, воьлура Мохьмад. Мохьмада шеца хIуьа забар ярх, дегабаам ца бора Бориса.

— Хьуна улло ваьлла леллачу суна дикка хIуманаш ма Iемина. Хаттал ахь вайн командире, ас фашисташ муха эгабо.

— Борисан хьесапехь, цуо байинчу фашистийн чот йина вер а вац, — великьежира Шумов а. — «Гайсуркаевх тарвала лаьа суна» — олу хIокхо. Хьо санна, тIахьаьлла а ву, лом санна, майра

а ву. Лата мел члогла лета аьлча, цуьнан дуйцийла а яц. Чан дла-м туйсуьйту фашисташка.

— Ой, иштта майра лета хлара?

— Хьо юха полке веъча хуур ду хуна иза-м.

— Молодец Борис! Дика клант ву-кх хьо!—хеставора Мохьма-да клант. Царшимма ша вуьйцуш там хилла Борис наггахь вела къежча, цийеллачу цуьнан беснеш тлехь клаьгнаш хлуьтура.

Дикка Гийра Шумов а, Борис а Мохьмад волчихь. Ткъа и шиь длавахна дукха хан ялале, Псковна тле бомбанаш етта буьйлабе-лира фашисташ. Галина герга кхаьчнера немцой. Улло кхеттачу бомбанаша госпитальна а зенаш дира, цхьана маьппера тхов а бо-хош, куьзганан бляьргаш а отуш.

Оцу госпиталера дархой, хьем боцуш Валдай-глала длабиги-ра. Мохьмадан чов дла ца йорзуш, кхин цхьана баттахь сов Ил-ла дийзира цуьнан Валдай-глаларчу госпиталехь а.

КЕСТИНГСКИ АГЮНГАХЬА

Вайн пачхьалкхан Финляндица долчу дозанехь Кестингски агюнгахьа, Мурманскера Ленинграде болгу цлерпоштан некъ тламца длалаца глерташ, члогла тлемаш бора немцоша.

Баганан ханнех а, бетолах а йинчу дзоташкахь чукьовлабел-лера гитлеровцаш. И дзоташ йохо езаш яра.

Дукхахьолахь тлех кхерам болчу метте омра дой ца хьовсабора командираша тлемалой. Майралла, доьналла долуш болчех хор-жий, шайн лаамехь хьовсабора. Ткъа уьш вовшашца йохье буьй-луш, ша-ша вахийта олий билгалбовлура. Иштта цхьана дийнахь капитана Шумовс шайн лаамехь фашистийн дзоташ йохо ваха реза хиллачарна юкъара схьакъастийра ворхї стаг. Чов дла а йирзина, хлетта шайн батальоне юхавеъна Мохьмад вара цаьрца.

— Дзоташ йохо къастийначу группана тлехь куьйгалла дар ас хуна тле дуьллу, накьост Гайсуркаев! — длахьедира коман-дира. — Ткъа аша, накьостий, цуьнан омра дан ма-деззара кхо-цуш делаш.

Даш ца кхоош, хаддаза пулеметаш схьаетташ, билгалъевл-лера йохо езаш йолу немцойн дзоташ. Царна дуьхьал нисса тле-баха аьтту бацара бляьхойн. Алссамчу барамехь салтий тлелатий-тича, зенаш дукха хир дара. Дзота тле кхачале, луьста еттачу пулеметаша цистина, охьабохкур бара уш. Ткъа хинца и дзоташ йохор тледилина волу ворхї тлемало, уьш йохо аьтту лохуш план хлотто езаш вара. Лаахь буса а, лаахь дийнахь а шайна лиьначу хенахь тлелата бакьо еллера царна командира.

Шен накьостий юьстах а баьхна, дзоташ йолчухьа дла а хьоь-жуш, ойла ян велира Мохьмад. Цхьана моглара ца еш, цхьаь хьалха озний, важа цунна нисса тлехьа ца еш, юххехьа дла-

овзний, вовшашна глеххъа яккъаш а юьтуш, шайна тлевоглурган аьтту болчу аглор йинера немцоша дзоташ.

Хьалхарчу юьххехъ йолчу дзотана юьстах тлевыха воьлча, цунна дехъа лаьттачу дзота чуьра схьатухура пулемет. Ишттачу хьелашкахъ говза хьесап дан дезара Мохьмадан группан.

Гуш билгалъяьлларг фашистийн йиъ дзот яра. Оцу дзоташна аьтту аглорхъа цхьана кеппара луьста баганан хьун лаьттара. Дзоташна хьалха еса майданаш яра. Иза а фашистийн цхъа лерамаш болуш нисдина глуллакх дара, дзоташна къайлах стаг тлехкача аьтту цахилийтархьама. Царна аьрру аглорхъа юьстахо йоккха цхъа куп баганан хьун гора. Цунна сехъа, дзоташна тлехкачалц, лам лаьттина, таьлно меттиг яра луьсто яккхийра бецан тоьлгаш а, толлан синтарийн каппаш а йолуш.

Мохьмада хлоттийнчу планаца йолийра дзоташна тлелатаран операци. Деа декъе екъаелира группа. Ши тлемало хьалхарчу юьххехъ лаьтташ йолчу шина дзотана юккхехула текхаш герга вахара, хьалххехъ билгалйинчу лорах. Оцу шина а дзота чуьра схьахуьйсун болчу немцойн тидам клезиг хир болуш лар яра иза. Кхин ши накъост аьтту аглорхъа йистехъ лаьттачу дзотана го боккхуш, хьун йолчу аглонгахъара текхаш схьатлевеара. Мохьмад ша оцу хьалха лаьтташ йолчу шина дзотана го боккхуш, царна аьтту аглорхъа хуьна чухула кхозлаглчу дзотана тлехъашха тлевыхара. Важа бухависна ши накъост царна дехъа лаьтташ йолчу йоьлгачу дзотана тлехъахула тлевехнера.

Хьалха юххехъ лаьтташ йолчу шина дзотана юккхехула тлевыханчу шиннех цхьаммо аьрру аглор йисттехъ лаьтташ йолчу дзотана герга тле а текхна, амбразура чу хьалхий-тлаьхий ши граната туьйхира. Уьш лелхаран ницкъо ирах тоьхначу лаьттан, шанан глорзалгаш, дечигийн гараш, лайн клац яхара хлаваэ хьала... Оцу дзота чохъ болчийн глара длатийра. Кхин пулемет ца туьйхира цу чуьра схъа. Амма цунна аьтту аглор йолчу дзота чуьра схъа пулемет еттара фашисташа, шайн лулара дзот йохийнарш лалашоне а лобцуш. Амма оцу шина тлемалочун меттина хлинца цигахъ луьллуш ерг ши мунда яра — лергаш долу тиша куйнаш коьрте а буьллуш, лайх гулдина деса дегл. Ткъа вайн ши бляьхо цхъацца аглорхъа текхаш длай-схъай велира. Цхъаь йохийнчу дзотана тлехъа текхна къайлавелира, ткъа важа аьтту аглор хуьнехъа юьстах лаьтташ йолчу дзотана юххе тлетекхира. Оцу дзота чуьра а, вукху юккьерчу декъехъ лаьтташ йолчу дзота чуьра а етта йолийра пулеметаш. Йистехьарчу дзотана тлетекхна тлемало кхераме вара. Юккьерчу дзота чуьра схьаьттачу пулемето корта хьалаайба а, меттахвала а ца вуьтура иза. Мохьмад оцу дзотана юххе кхъачнера. Цунна хууш дара фашисташ лалашоне лаьцна шен накъост кхерамехъ вуйла. Дехкана тебна цигиг санна, церан и бертиг ларъеш, клел хиьна лара Мохьмад.

— Шайн да хьакхийца валлалда шун, кхин кху чуьра ара н

къамкъарг ца екоелахъ! — дзотан бертехула чу цхъана йихкина шиъ граната кхоьссира Мохъмада. Церан лелхаран ницкъо дегий-ра латта, Мохъмадан дегIе зуз а доуьйтуш. МостагIчун и пулемет а дIатейира. «Цхъа а дийна висна хила декхар-м ма дац кху чохъ» — бохург дагахъ автоматан юьхьиг, туьнкалгах санна кIур схъасийсаш лаьттаху амбразура чу а ерзийна, ладуьйгIира Мохъмада. Дзота чохъ хиллачех цхъа а дийна висна хир ву аьлла шеко ца йисира цунна. Гонаха бIаьрг а тоьхна, вукху йохоза йисначу шина дзотана тIе вирзира Мохъмад. Шен накъостий болу меттигаш билгалъехира цо. ХIинца а ши дзот яра йохо езаш. Вовшашна тIетIа кхача аьтту бацара вайн бIаьхойн. Мохъмада омра динера шен накъосташка, хьалхарчу могIара лаьтташ йолчу дзотех хирг хIун ду хаьалц, гуттар тIехьарниг, йохо аьтту боцуш елахъ, иза хъе ца еш йита, аьлла. Бакъду, Мохъмада, чу гранаташ а тоьхна, юккъехъ лаьтта дзот йохийнчул тIаьхъа, дукха хан ялале, бухайисна немцойн ший а дзот йохо гранаташ туьйхира Мохъмадан накъосташа. Амма гранаташ лилхина тата дIатийна а далале, юха а пулемет етта йолийра лакхахъа юьстахчу дзота чуьра схъа. Цига хьажийна хиллачу бIаьхойх цхъаъ кхин цкъа а граната кхосса дагахъ хьалаайалушшехъ, юххерчу амбразурах ара пулемет тоьхна, вожийра. Оцу дзотана аьрру агIонгахьара текхаш герга кхечира цуьнца хилла накъост. Чу граната тоьхна дIасацийра цо цу чуьра араетта пулемет а. Еа дзотах цхъаъ йисинера хIинца дIалакъаза. Патармаш кхоош делахъ а, я пулеметчик чов хилла велахъ а, нилхо еттар цу чуьра пулемет. Амма иза а хIаллак ца йича ца йолуш яра.

ВорхI бIаьхочух дийна пхиъ висира. Амма вайн эскаршна хьалхатаIа чIогIа новкъарло еш хилла немцойн дзоташ хIаллак-йира цара.

И меттиг схъа а лаьцна, кхин а дIабахъа безачу тIамна чIагIонаш ян дуьйладелира вайчийн эскаран дакъом.

Кхераме, хала операци яра шен накъосташца Мохъмада кхо-чушийнарг. МостагIчун дзоташ йохош гайтинчу майраллина III-чу даржан Сийлаллин орден елира Мохъмадна.

БУЬИСАННА, ДОРЦАХ

Дивизин штабе кхайкхира Шумовга.

— Мохъмад, вайшиъ ваха веза. ДIайожал салаз, — шелделла ши куьг каранаш чуьра хьаладаьккхина, вовшах а хьакхийна, юха каранаш дIа а доьхкина, Мохъмад салаз дIайоьжна валаре хьоьжуш сецира Шумов.

Мохъмада хIумма а хьем ца бира салаз дIайожарна, итт минот йолучу юкъана салаз дIа а йоьжна, архаш шен буйна а лаьцна:

— СхьатIехаа, накъост командир, — элира цо.

Цхъа говр йоьжначу салазахъ дивизин штабе ваха новкъа ве-
тира и шиь.

Шийла яра Iаьнан буйса. Цхъайтта-шийтта километр хир яра
штабе кхаччалц йолу юкъаметтиг. Немцошна тIеIотталахъ а аьл-
ла, дIатоха кийчча караехкина автоматаш а йолуш, само еш некъ
бора пушиммо.

ЦIера хIумнаш дагалуьйцуш, шаьш долчохъ хуьлуш болу стоь-
маш бийцира Мохьмада.

— Оьрсийн маттахъ «шишка»¹ стенах олу суна муха хирий,
накъост командир.

— Муха хиира?

— Тхан эвлахъ Башка бохуш цхъа зуда яра, и акха стоьмаш
хуьлучу хенахъ даиманна а гIала дIа а кхоьхьуш, уьш бухкуш.
Цуьнгахула хиьна суна оцу стоьмех оьрсаша хIун олу. Башка
хилла базарахъ хьаьмцех буьззина кхийра кад хьалха а хIоттий-
на, хьаьмцаш бухкуш Iаш. Цу хенахъ совпартшколехъ доьшуш
волу тхан юьртахо кIиран дийнахъ, цIерачаьргара хьал-де хатта,
юьртара веьна стаг гур вацара-техъа аьлла, базара вахана.
Хьаьмцаш бухкуш Iаш йолчу Башкех бIаьрг а кхетта, тIевахана
вистхилла иза.

— Пачом, Башка, чашка шишка?² — аьлла. ХIетахъ дуьйна
тхан юьртарчу бераша, эшаран мукъаме а даьккхина, олуш дара:
«Почом, Башка, чашка шишка». Иштта стом дукха хуьлу Кавка-
зехъ.

— Ахъа дийцарехъ, беркат долуш меттиг ю-кх иза.

— Беркат долуш меттиг ю. Iай а карабо цигахъ хьуьн чохъ баа
стом. РагI яккха, жей, бежей вахча, лай кIелахъ лоппагаш санна
серла а долий, акха Iежаш, хьуьнан кхораш а хуьлура, баа хьаьм-
цаш а, элхьаьмцаш а карабора. Хьаха, ю иза, накъост комбат,
токхо йолуш меттиг. Хьо хила а хиллий тхо долчохъ цкъа а?

— Ца хилла. Суна гина яц и меттигаш.

— ДIавала дIа! Кавказ хьуна ца гинехъ, нисса ах дуьне ца
гина хьуна. ЭхIей! Цигара лаьмнаш. Буса гIенахъ дуьхьалтуьйс
суна уьш. Iаламан исбаьхъа йоккха хазна ю лаьмнашца ерг. Аьх-
ка а ло хуьлу «Шан лам» олучу ламанан даккъашца. Кхечухъа
а ламанан басошца, боьранашца ИндагIаш долчу меттигашкахъ
ло тIаьхьо деша. Ламанийн даккъашца, бесошца зезаго хазйина
лаьтта баьццара цанаш. Туьйранахъ санна хета цигахъ дежаш
долу даьхний. Мархел лакха довлий а дежа уьш.

— Уьш муха довлу, ва Мохьмад, мархел лакха?

— Дежа-аш, хьалаобху-кх. Гора, моза ца хиларна а гIолехъ
ма ду царна лакхахъ.

¹ Шишка — хьаьмц.

² Башка, хьаьмцийн кедах хIун доьху ахьа?

— Цигахь ца хуьлу горанаш а, мозий а?
— Мичара. Шийла, дай хIо хуьлу цигахь, дегIана аьхна. Ла-
хахь Iаьржа бода хIоттош, догIа тоьхча а, лома тIе хьала ма
велли, малх а хьожий лаьтта.

— Ахьа йийцарехь, ян а ю уьш хаза меттигаш.

— Дер ю!.. Муха яц... TIом дIа ма-белли, вай цIа доьрзур ду.
Со волчу хьошалгIа ван веза хьо, накьост комбат. Ас хьуна
хьайнна доккха хьешан цIа а делла, Iойтур ву. Ас дуьйцург дош
дац хьуна, цига веьча, хьо дохко валахь.

— Цунах-м со шек вац.

— Ас хьонка хьаха а ца бир-кх.

— Иза хIун ю?

— Оьрсаша «чирмша» олу цунах, оха «хьонка» олу. Иза муха,
хIун ю аьлча... муха дуьйцур дара-а? КIон а йолуш, буц ю иза.
Хьуьна юккьехь лаьттах хьалайолуш. Малх болчу ламанан басош-
ца хьалхе гучуболу иза январь баттахь а. Къаьсттина дукха иза
схьаболу февраль баттахь. Март баттахь ИндагIашкахь къанба-
лаза хуьлу иза. Апрель баттахь гIа долу цунна. ГIа а даа мега
цуьнан, цул тIаьхьа Iаьрчеш а юу.

— Муха юуш ю и ахьа боху кIон буц? Баьпкаца юу я кхача
кечбеш кхачанах туху?

— Кхачанна тухийла-м кхоам бара цуьнан. Иза ша кечбо.
Цуьнан мачаш хуьлу.

— Бахтаршца дIа а йоьхкуиший? — велавелира Шумов.

— Бухахь, лаьттахьяхна мажош-орамаш долуш. Саьрмсекх
а и мачаш а кIоллина цхьаь ю. Аьлча а, суна-м саьрмсекхал а
кIон хета уьш. О-хIо-о! ДIаваьллахь, и кхехкош цунах яьлла хьо-
жа куьпана а тоьа. Чохь иза кхехкийча, хох тилийча санна, бIаьр-
гаш Iийжадо.

— Ахьа схьабийцарехь, дезинфекци ян ца оьшу-кх иза кхех-
кийначу меттехь.

— Ца оьшу, хьо ваха. Суна хетарехь, цу хьожано-м Iуьргара
цхьогал а доккхур дара. Делахь а, суна хаза хета и кхехкочу
хенахь цуьнан хьожа.

— TIаккха, меллалц кхехкийта беза и?

— Бехчалг санна кIадбаллалц. Цул тIаьхьа хьелийн даьттанца
кхорзур бу. Суна кхаьрзича дика хета. Цхьаболчара-м цунах
томат тухуш а кечбо иза. Хица кхехка ца бича а, цIан а бина,
буха даьтта а диллина кхарза а мега. Буй биттича вер вацара
хьо цунна тIера юха.

— Со баа волавелча, буй бетташ юха-м воккхур вац ахьа?

— Воккхур вац, хьо ваха! Гайх вота хиллалц бууьйтур бу-кх.
Бакъду, цхьа хIума ду цунах телхина.

— И хIун ду?

— И хьонка биинчул тIаьхьа, хьо йоIаца ирахь Iан ваха ме-
гар дац.

— Хіунда?

— Хьожа йоглу и биъча, саьрмсекх биинчул а члогла. Цуьнан хьожа шена дла кхетча, хьо шена мел члогла везаш хиллехь а, йо херайларна кхерам бу.

— Делахь, баа маьрша бац-кх иза?

— Баа мегар ду. И хьожа яйа гІерташ шекар-чай тІе муьйлуш а, шура муьйлуш а, бетакх латІар хьокхуш а, цхьацца лела-м до наха. Делахь а, мелла кхетта а хьонканан хьожа схьа-м кхета.

— Шашлык хьаха а ма ца йо ахьа, ва Мохьмад.

— Шашлык-м, накъост комбат, хьехо оьшуш а яцара. И дага-еъча, цергех хи дуьйлу суна. Хьо хьошалгІа вагІахь, шашлык а хир ю, жижиг-галнаш а хир ду. Бакъду, шашлык ян хаа деза. Цхьаболчарна моьтту жижиг эвнна тІе а доьल्लीна, деттичхьана, иза шашлык ю.

— Хіун дан деза цунна, ткъа? — ша Іаччохь, меттахъхьайра Шумов.

— Уггаре а хьалха, жижиг кьоначу уьстагІан хила деза. Семсачуьра схьа а даьккхина, шен барамехь хедо деза.

— Барам хіун бу цуьнан?

— Цастарш дукха даьккхийра а ца дохуш, кегийро даха деза. Даьккхийра даьхча, шашлык йоттучу заманчохь жижиган йистош-кара догу, юккьера буьйда дуьсу. Жижиг цестинчул тІаьхьа, туьхан чам а бина, кегийра отуш, хох а тоьхна, тІе кьонза а доьттина, кег а дина, масех сохьтана дІахІотто деза.

Шашлык-м ян хуур дара вайна, накъост комбат, Цкъа хІара тІом дІа а баьлла, хьо тхобга хьошалгІа а вогІуш, паргІато яла-хьара вайна... Хіинца вайшиъ санна, толаме, машаре шайн цІий-не сатуьйсуш хийла салти хир ву-кх.

— Дер, хир ву. ЦІа а, ша ваьхна меттиг а мерза ма ю стагана.

— Ма доьккха зулам дели-кх оцу Гитлерх. Шен да а, нана а вираца цуьнан далларг! ХІара Іанош лаьтта цІий, хІаллакьхуьлу адам. Дош дан а дацара иза тоьпан цхьамзи тІе а воьल्लीна, шаш-лык санна, ватта ца веттича.

Иштта вовшашка цхьацца дуьйцуш, кхин некъан хьовзам бо-цуш, штабе дІакхечира и шиъ.

Ша салаз тІера охьа а воьссина, штаба чу воьдуш:

— Мохьмад, вогІур ву со хьо волчу хьошалгІа, тІом дІа а баьлла, могуш-маьрша вай цІа дерзахь, — дош делира Шумовс.

Комбат штаба чу а вахийтина, Мохьмад говрана дола деш, арахь сецира. Некъана дика, чехкачу чаболахь говр яра Мохь-мада салазна йобжнарг. Иза расха ю а, бора ю а хуур доцуш ш-лонан кІац йиллинера цунна тІе кхуза кхаччалц некъ беш. Мохь-мада алах горгам а йина, и горгам а хьокхуш, дІаяьккхира гов-рана тІера кІац. Бетакх а, бІаьргашна гонахара а ша дІа а баьк-кхина, хьалха йол йиллира Мохьмада цунна. ТІаккха ша а вохвала чувара.

Комбат дивизин штабе вахарехъ цхъа башха гIуллакх тIедилла бохкий техъа аьлла хеташ, шек вара Мохьмад.

Шайн полкан командирах бIаьрг кхийтира Шумовн уггаре а хьалха.

— Накъост полковник!.. — дегI а нисдеш, честь луш, иза рапорт дина валале:

— ХIа-а, схьакхечин хьо, накъост Шумов?! — хезира цунна комдиван гIоргIо аз.

— Накъост инарла лейтенант! — цуьнгахъа вирзира комбат.

— Вольно!.. Марша вогIийла, Александр Иванович, — куьг кховдийра озо-лекхачу дегIара волчу инарлас. — Охъахаа.

Дукха хан ялале, ара а ваьлла, Мохьмад чувийхира Шумовс.

— Здрави желаю, товариш комдив!¹ — честь а луш чохъа-велира Мохьмад.

— Маршалла хуьлда хьуна а, майра салти, — куьг а лаьцца, охъахайра инарлас Мохьмад.

— Фашистийн штаба чу лелха волавелла боху хьо, ларлуш хилалахъ. — велакъежира дивизин командир.

— Слушаю товарищ комдив! Берегись ниберегись я низнаю, фашиста бит нада! Эта маузер немецки аппицер я забрал, тибе подарит разреши пажаласта², — элира Мохьмада, ша цунна совгIатна еана маузер дIа а кховдош.

— ХIара дика совгIат ду, накъост Гайсуркаев, — резахилла дIаййцира дивизин командира, шена деьна совгIат.

Маузер дечиган хумIар чуьра хьала а яьккхина, леррина хьаьжира инарла.

— Накъост Гайсуркаев, хьан безамна лелор ду ас хIара герз. МостагIчуна тоха кайолуш салти ву хьо, хьан командира а, накъосташа а вийцарехъ. Иштта хилалахъ кхин дIа а.

— Хир ву, накъост комдив, — гIентара а гIоттуш, дегI нисдира Мохьмада.

Штабехъ гIуллакх чекх а даьккхина, юха новкъа велира и шиь.

Халла бен некъан лар ца къаьсташ, дарц даьллера арахъ. Фронтан могларшкахъ дIасалелаш болчу немцошна тIелоттабларна кхерам бара. Салазан гIоьнашна а, говран бергашна а клелахъ цIийзара лайн некъ. Мохо кхес а ловзош, цхъана эшшарехъ чабол эцна йоьдура говр.

ЦIеххъана лайн дарц чIагIделира. Шакарца цIийзаш хьоькхучу дарцо вовшашка къамелаш дар юкъахдитийтира шина некъа-

¹ Сан маршалла ду хьоьга, накъост комдив.

² Со ладугIуш ву, накъост комдив. Ларваларх, ца ларваларх дерг ца хаьа суна, фашисташна етта еза. Немецки энсарера аса яьккхина хIара Маузер хьайна совгIатана яла пурба лохъа суна.

хочуьнга. Вовшийн лере а телаш, мохь бетташ олу дош а хала кьаьстара. Цундела ойланашка ваьлла, Iадда Iара и шиь.

Дарц дукьа делахь а, буьйса дукха Iаьржа цахиларна, хьалха нисъелла дечиг а, гондахьара хьун а кьасталора цаьрга. Расхачу говран дайн техка дегI, мохо ловзо кхес, цкьа некъана йистехьа дерзош, тIаккха нисса некъана хьалха дIадугIуш, говро само еш дIасалело лергаш тергалдора Мохьмада.

Шумовс, дорцана дуьхьало еш, шен кетаран кач хьалабилли-нера. Дорцана букь берзийна Iара иза. Амма чIогIа даьллачу дарцо юьхь тIе деттара цунна шийла ло. Мохьмада тешам боцчу некъан шен ма хуьллу само йора. Архаш каралаьцначу шина а пхьарсан голаш, коча тесна карахь Iуьллучу автоматана тIехь яра цуьнан.

ТIаьхь-тIаьхьа кхин а чIагIлуш лаьттара дарц. Эххар а некъах тилира говр.

И шиь тилла лелаш хийла хан а елира. Дарц цIеххьана лах-делира. Евзаш йоцчу меттигашкахула лелар тешам боцуш дара. Цундела, хьалхашха дIахьожуш, чIогIа само йора говр лобллуш волчу Мохьмада а, цунах букь тоьхна Iачу Шумовс а. Кхин шеко йолуш хIумма а дацара царна тосалуш.

Герггарчу хьесапехь шайн батальон хир ю аьлла хетачу агIор, чаболехь говр лаьллина воьдура и шиь. Хьаннийн яккъашкахь, майда а йолуш некъо голатухучу метехь адамийн гIаларташ тоса-делира Мохьмадна. Шех букь тоьхна Iачу Шумовна гола а Iоьт-тина, хьалхаша дIа шеда кхаж хьажийра цо.

— Накъост командир, вайнаш бу-техьа уьш, я немцой бу?

Шумов леррина хьалхаша дIахьаьжира. Дарц лагIделлехь а, буьйсанна кьаьсташ дацара гуш долчу адамашна тIера духар.

— Мохьмад, говр юхаозий, сацаел, церан лерах хуур ду вай-шинна уьш немцой бу, я бац, — элира Шумовс, Мохьмадан лере а таьIна.

Мохьмада говр, царна ца гун йолчу меттехь юьстахьовзна, сацийра, дика сеттина, букар а хьаьвзина, куьйгаш чучча а доьх-кина, шелонна цхьана метте совца ца луш, кхиссалора хьалхаша гуш долу адамаш. Уьш бистхуьлуш хIокху шинне хазале, ша сецна яьллачул тIаьхьа говро «хур-р-р-р-р» аьлла мерах шок туьйхира. И хезна немцой, вовшашка маьхьарий а детташ, хIара шиь вол-чухьа схьахьаьвдира.

Шумовс Мохьмадна хаьн тIе муьшка таийра: «Немцой!».

Мохьмада цIеххьана юхахьовзийра говр. Немцой герга кхача-ле шодца говр ягийна, гена велира и шиь. Немцоша тIаьхьа ав-томаташ туьйхира цу шинна. Дуьхьал автоматан рагI Шумовс а яхийтира.

— Вайчийн позицеш гергахь юйла хууш, кхин тIаьхьа гIерта ца баьхьаш севци уьш, — Мохьмадехьа вирзира Шумов.

— Кхарда ма кхардалахь, накъост командир. Вайшиъ ведда кӀелхъараваларх уьш а кхаърдина хир бу-кх, — элира Мохьмада.

— Ша ца тулу волчу тӀамера вухавалар стешхалла ца лерина, накъост Гайсуркаев. Вайшиъ царех кхоьруш юха ца ваьлла. Царна тоха а, уьш эшо а декхар хӀоттийна вайн батальонна хьалха дивизин штабехь. Кхуьур ву хьо царех лата, — велакъежира Шумов. — Вай, вешан аьтто а лохуш, летар ду. МостагӀий эшор а бу, толам а боккхур бу. Цунах шеко яц.

Цигара схьа гӀеххьа некъ бича, шайн батальон лаьттачу кхе-чира и шиъ.

Штабехь тӀедехкина керла декхарш кхочушдарна кечам бар дӀадолийра Шумовс.

ТОЛАМ, Я СИЙЛАЛЛИЦА ДАЛАР

Къилбаседа-Малхбузе фронтехь хьаннаш, Ӏаьмнаш, уьшалш йолчу халачу хьелашкахь мостагӀчунна дуйхьал тӀом беш яра 23-гӀа гвардейски стрелкови дивизи.

Немцоша керл-керла тӀеман ницкъаш тӀеузуш, бахбелира цигахь тӀом.

Жимма айаелла меттиг яра Шумовн батальон мостагӀчух тасаеллачохь. Цунна аьрру агӀор къилбехьа, чу хи а хӀоьттина лаьтташ боьра бара. Цу тӀера дӀа гӀеххьа йоккха шера майда лаьттара. ТӀамца тӀелеташ болчу фашисташна тоха аьтто болуш меттиг яра иза. Оцу айаеллачу меттиго аьтту бинера вайчийн оьшучу меттехь, фашисташна ца гуш шайн тӀеман позицеш хийца. Лакхенна тӀехьа окопаш яьхнера батальонан бӀаьхоша. МостагӀаша яккхий тоьпаш етта йолийча хуьйцура цара шайн позицеш. Оцу Ӏалашонна кечийна меттиг а яра.

Цкъа иштта мостагӀаша яккхий тоьпаш етташ:

— Охьавижа! — Ши белш лаьцна Шумов лаьтта охьа а вуьллуш, цунна тӀе вуьйжира Мохьмад. Йоккхачу тоьпан хӀоь уллохь иккхира, кху шинна латташ тӀе а тухуш. Лергаш чу поттарчий хӀиттина «зӀов-в-в-в» доллура.

— ХӀумма а хьакхаелин хьох? — хаьттира Мохьмада, шена бухахь Ӏуьллучу командире.

— ХӀумма а хьакхаеллий бохург хӀун ду, суна юккье тӀе а хиъна? И забарш йиталахь, накъост Гайсуркаев. «Охьавижа!» — олий, юккье тӀе ма хоу хьо суна, ван а вогӀий. Со бухахь а вуьтуш тӀехула тӀе вижначу хьан, охьатаӀо дола хеташ айбина латтон корта йоккхачу тоьпан хӀоьо дӀабаьхьча хӀун дан воллу хьо.

— Корта дӀабаьхьча дан хӀума хир дац, накъост командир. ДегӀ Ӏадда Ӏуьллур ду-кх тӀехь корта а боцуш. Сан корта дӀабаьхарх, цхьана коьртана бен зен хир дац. Амма хьо вийча, накъост командир, Ӏу воцу бажа санна, дуйсур ду тхо, — элира Мохьмада.

Оцу денойн халачу хьелашкахь, мостагIчун эскарша гуо лаьцна штабаца зIе йоцуш дисира 23-чу гвардейски стрелковн дивизин къабсттина долу дакъош. Гуо лаьцна юкъа бисинчаьрца яра Шумовс куьйгалла ден батальон а.

Шайл дикка алсамчу, герзах буьзначу фашистех майра летара цIен эскархой. Кхачанан сурсаташ доцуш, хIоь-молха, герзан ницкъ ца тоьаш шайш биснехь а, хIумма а боьхна бацара тIе-малой.

Мегафона чухула: «Карадуьйла, довла меттиг яц шун!» — аьлла, схьахьедира немцойн командованис. Вайчара дуьхьал жоп луш герз туьйхира царна дуьхьал. Юха а болабелира тIом. Молханан кIур, цIеран алу, даш Iенара вайчийн позицешна тIе. Цул тIаьхьа, цхьа а дийна висна хир вац дуьхьало ян моттаделла, атаке чухьаьвдира немцой. Амма царна ца моьттучу агIор тоьхна, юхахьавдира уьш, тIеман арахь эгначийн декъий а дуьтуш.

Оцу халачу тIеман хьелашкахь, мостагIаша: «Карадуьйла, кара ца дагIахь, оха цхьаь дийна вуьтур вац шух...» — аьлла, кхин цкъа а ультиматум яийтира вайчаьрга. И ультиматум тIе-язийна пакет дахьаш парламентар ваййтира немцоша, юххе хIоттийна ши салти а волуш. Немцойн обер-лейтенант вара иза, тIе-даьлла хьаж а долуш, лекхачу, зьорталчу дегIахь а волуш. Цуьнца къамел дан Шумов ша вахара цунна дуьхьал, Гайсуркаев Мохьмад шена юххе а ваьккхина.

ЦIечу Эскаран командир шена дуьхьал хIоьттича, честь а делла, пакет схьахьовдийра обер-лейтенанта, курра корта хьала а тосуш. Шумовс сих ца луш, меллаша пакет схьа а даьстина. шайга яздина кехат хозуьйтуш дийшира. Оьрсийн маттахь яздина дара иза: «Дуьхьало ярх гIуллакх хир дац. Шуна оха гуо бина. Даха, довла меттиг яц шун. Карадуьйла. Шу карадагIахь, маршо лур ю. ТIом дIабаьллачул тIаьхьа шайн махка цIа дерза бакъо а лур ю. Кара ца дагIахь, цхьаь дийна ца вуьтуш, отур ду...»

И кехат доьшучу хенахь оьгIазваханчу Мохьмада хаьн тIе куьг а хIоттийна, цхьа ког хьалха дIатесира, обер-лейтенанте: «Хам бац шун» — бохучу маьIнехь дIа а хьожуш.

Шайга немцойн командованис данйтинчу кехат тIе цIечу къо-ламца доцца жоп яздира Шумовс: «Толам боккхур бу, я летта лийр ду. Шумов А. И.» И кехат обер-лейтенанте юха дIаделлира цо. ЧIениг хьала тосуш, цхьа вон балдаш а саттийна, кехат тIе хьаьжира обер-лейтенант. Шумовс цу тIе яздинчух кхийтира иза. ЦIечу Эскаран эпсаро, хIумма а шек а воцуш, майра а, кIоршаме а яздинчу жоппана оьгIазвахана, хьаьжа юккье шад а хIоттийна, шайн маттахь бага леян волавелира обер-лейтенант. Шумов а, Гайсуркаев а ца кхетара цо бохучух.

— Что бормочишь, гадина?!¹ — элира Шумовс, тапчана тІе куыг а хьош. Немцойн беснаш даьхыра.

— Айн момент ми вас у-ниш-тожайт будем² — элира обер-лейтенанта оьрсийн маттахь, цхьацца дош халла вовшах а тосуш.

Шумов вистхила кхиале, дукха чІогІа оьгІазвахначу Мохьмада ах нохчийн маттахь, ах оьрсийн маттахь дена хьажийра обер-лейтенантана.

— Офицер, зашем позво-ляйт зьолдату, нипонятни языкам, ру-гайт? Зьолтаду не по-ло-же-но офицер оскарбилят³.

— Какой там офицер? Ты настоящий фашист, а по-чеченски йовсар!⁴ — тІетуьхыра Мохьмада.

Обер-лейтенант, ша аьллагунна жоп доьхуш, юха а Шумовга схьахьаьжира.

— Ахьа деанчу гІуллакхе хьаьжжина ду-кх хьуна луш долу жоп а. ЦІоган тІе ког баьккхича, цициго а до хІинца ахьа дийр-риг. Хьан кхузара гІуллакх чекхдаьлла. Яхийта кхузара хІинца! Кругом! Марш! Шнель, шнель, гадина! — тІе мохь туьхыра Шу-мовс.

Обер-лейтенант цецваьлла, цкьа меллаша юхакІегар а хилла, тІаккха шен шина накьостаца чехкка дІаволавелира, кест-кеста юха а хьожуш.

«ДІабохучух ца кхетахь, мотт хІокхуьнца а буьйцуь бу хьоь-га», — бохучу маьІнехь, автомата тІе куыг туьхыра Мохьмада. ТІаккха, деа чоа настарех а хьерчаш, сихдира обер-лейтенанта шен болар. Цул тІаьхьа ца виса гІерташ, тасавелла вьодура важа ши немцо а.

Парламентераш шайн штабе юхакхьаьчначул тІаьхьа, дарбел-лачу фашисташа вайчийн позицешна снхійинна тІеетта йолийра яккхий тоьпаш а, минометаш а.

— Тохалаш! Тохалаш! Хьай, шун дай, ваший воллалда хьа-кхийца! — шена гергахьо йоккхачу тоьпан хІоь иккхича, тІетоьх-на латташ, белш тІера дІа а дегийна, атаке богІуш болчу нем-цошна пулемет тоха кечвелира Мохьмад.

— Доннер веттер! Схьа герга таІа, ас хечийн хьуьнжарш цоь-стур ду шун! — пулемет туьхыра Мохьмада. Фашистийн хьалха-ра могІанаш, мангало цоьстуш санна, оьгура.

— ТІетохалаш, кІентий! Майраниг цхьаь тоьлла стешхачу бІеннал! — мохь туьхыра Шумовс. Кест-кеста шен командире а, шаьшшиннах дІа ца кьаьсташ, уллохь Іуьллучу Борисе а бІаьрг кхобура Мохьмада.

¹ ХІун ала гІерта хьо, боьха хІума?

² ХІинца оха шу хІаллакдийр ду.

³ Эпсар, салтичуьнга суна ца хуучу маттахь дов хІунда дойту ахьа? Сал-тичун бакьо яц эпсар маьттазаваха.

⁴ Хьох хуьлу эпсар? Хьо бакьволу фашист ву-кх.

Борисехъ, гуттар а ма-хиллара, шен карабин яра. «Борис, караби́нал автомат дика ца хета хьуна?» — шегә цхьамма хаьттича: «Автомато даьндаргаш эрна дукха етта. Ткъа карабинца ас цхьа а даьндарг фашистах тӀех ца туьлуйту», — жоп лора кӀанта. Хинца а, дика лалашо а лавца, тӀех ца туьлуйтуш, еттара цо фашисташна топ.

— Накъост командир, хьожуш хилалахь дӀогахь, массарел а хьалхаваьлла, чухьаьдда воӀучуьнга, — тоьпан лаг уьйзира Бориса. Гитлеровец тӀамарш а яржош, вуьйжира.

Бориса еттачу тоьпе ладегӀа а, хьежа а ша мукъа вацахь а, цуьнан белш тӀе куьг тухий а, иза хастош дош олий а, къобал дора Шумовс цо дийриг. Цунах Борисана там а хуьлара. Ша эгийнчу мостагӀийн хьесап деш хуьлара иза. Кест-кеста цуьнга дӀахьожучу Мохьмадна кӀант лар ца луш санна хийтира.

— Борис, ларбелахь хьайн корта, хьалалелхар дукха хуьлу хьан, — мохь туьйхира.

— Лупи, лупи фашистов, а башку как-нибудь сберегу¹... — велавелира кӀант.

Мохьмада аьлларг бакъдан санна «чкъашт» аьлла, даьндарг кхийтира Борисан коьртарчу каскех, йист лоцуш, тӀехтилира хӀоь. Лерган юх тхьус йоьлча санна хетаделира Борисана.

— Схьахьажахь, накъост командир, дийна йисний сан каска? — хаьттира Бориса, забар еш.

— Дийна йисна, накъост Тестов, коьртара схьаяьккхина, охьайиллича, йовзийта билгало а йина.

Борис Мохьмадах лемаш вара тӀом бан. Цунах масал оьцура кӀанта массо а хӀуман тӀехь а. Шумовс: «Мохьмад цхьа ша-тайпа салти ву. Цхьана а хӀуманна бӀаьрган негӀар тухур долуш а вац, я кхеравелла юхаверволуш а вац», — аьлла, иза хастийча, — «Со хӀунда вац иза санна? Со а хир ву-кх, Мохьмад санна, майра», — олий, шен дагахь чӀагӀо йинера кӀанта. Хинца а шек а воцуш, тӀом беш волу Мохьмад гуш, цунна улло телара Борис.

— ХӀун хьал ду хьобгахь, Мохьмад, патармаш тоьий? — хаьттира Шумовс цуьнга.

— Вон хьал дац. Патармаш кхачадахь, немцошна тоха ира а, аьрта а кхин герз а ду, — немцойн рогӀера тӀелатар шавш духа-тоьхча, кисанара кисет хьала а яьккхина, цигаьрка хьарчийра Мохьмада. — Надо закурит, потом дат нашистам прикурит², — элира цо.

— Давай, давай, Магомед³, — цуьнан белсах куьг а тоьхна, окопа чухула дӀаволавелира Шумов.

¹ ТӀетоха! ТӀетоха ахь фашисташна, корта-м мухха ларбина а ларбиньр бара.

² Цкъа цигаьрка лато еза, тӀаккха фрицашна латор ю.

³ Латае ахь, Мохьмад.

Йолхалгачу дийнахь сатоссуш немцоша кхин цкъа а сохьтехь гергга яккхий тоьпаш а, минометаш а йиттира вайн эскарыйн да-кьошна тӀе. Латтий, цӀей, даший, эчиггий вовшахьыйна лаьржа кӀур хӀоьттира юха а вайчийн позицешна тӀехула.

ЦӀеран, ченан кӀур гӀаьттинчул тӀаьхьа чухьаьлхина богӀу немцой юха а гучубевлира. Батальонан бӀаьхоша юха а тӀекӀо-дира герзаш.

Юххехь лелхачу минаша, яккхийчу тоьпийн хӀоьнаша лергаш чу поттанаш хӀиттайора. ЦӀеран лелхаран ницкъо латта дегош, мохан тулгӀенаш етташ, тхьусдинера догӀмаш. Бойуш а, чевнаш хуьлуш а тӀемалой кьестара вайчийн могларшкара а.

Наг-наггахь шен накьосташка бӀаьрг кхарстош волчу Мохь-мадна старши сержант Радионов бос баьхьна, кхоьлина волуш санна хийтира.

— Хьо гӀийла хӀунда ву, накьост Дмитрий? Воха ма воха-лахь. Цкъа бен ван а ца вина, цкъа бен лийр а вац. Амма вай дала кечлуш дац. Летар долуш ду. Вай и фашистийн жӀаьлеш хӀаллакдийр дац моьтту хьуна? ТӀетоха, доттагӀа! — шена гена воццуш, бертал а вижна, немцошна пулемет еттачуьра хьала-таӀначу Радионовн догхьоьстура Мохьмада. Пулеметан лента кхачийна, еккъа цӀена цхьана гранаташца висинера Родионов.

— ХӀей-хӀей! Фриц! Доннер веттер! Гитлеру капут! — мохь бахийтира Мохьмада шен гӀора ма-дду.

Юьхках ког а тасабелла, бертал кхетарна кхоьруш санна, яӀ йорт эцна, атаке богӀуш болу немцой чухьаьлхира Мохьмада тоьхна мохь хезча.

— Эй, русс, сдавайся! — мегафона чухула юха а мохь туьйхи-ра немцой хьаммо.

— ХӀан дӀаэца, да нелца валларг! — пулемет туьйхира Мохь-мада и мохь схьабеанчу агӀор.

Йоцца, даьндаргийн рагӀ а кхарстайой, патармаш кхоош, пу-лемет сацайора Мохьмада. Кхин дуьхьало ян ницкъ боцуш, вай-ниш бисна моьттуш, кхин а эвхьаза бевлла, гергагӀертара моста-гӀий.

— Хенде хох! Хенде хох! — кхин цкъа а уллохь мохь хьаь-кхира мегафона чухула.

— Хаьн тӀе хох-м аса лур бу хьуна. Хьожуш хилалахь, да нел-ца валларг! — дика Ӏалашо лоцуш хьажа а йина, кхин цкъа а пу-лемет туьйхира Мохьмада.

Луьста Юхкура байинчу фашистийн декьий. ЦӀеэскархой хьаьшна, байина дӀабаха гӀерташ, тӀом марсабоккхуш, керл-кер-ла ницкъаш тӀеузура цара. Ткъа вайчийн тӀеман гӀирс кхачош лаьттара, Мохьмадна юххера кхин цхьа пулемет а еттачуьра се-цира. Цуьнан расцетера тӀаьххьара тӀемало вийра. Старши сержанта Радионовс каралецира шайн вийначу накьостан пуле-мет. Дукха хан ялале патармаш кхачош тӀаьххьара лента чекх а

даьлла, еттачуьра сецира и пулемет а. Діахьаьжначу Мохьмадна Радионовс шен дегІаца гранаташ дІайоьхжуш гира. Немцой гер-
гакхаччалц Іадда а Іийна, ша ма-ваддалу чехка ведда фаши-
ташна юккѣ иккхира иза. Шен дегІаца лелхийтинчу гранаташ-
ца, ша хІаллак а хуьлуш, гитлеровцийн декъий хІаваэ ирх дахий-
тира цо.

Цул дикка тІаьхьа хиира Мохьмадна лакхарчу сержантана
Радионов Дмитрий Ивановична веллачул тІаьхьа Советски Сою-
зан Турпалхочун сийлахь цІе тиллина хилар.

У-2 хІаваан кеманца кхачанан сурсаташ а, хІоь-молха а то-
сура вайчарна юьхьанцарчу деношкахь лакхара охьа. Амма
иштта халачу тІеман хьелашкахь аьтту бацара гуо лаьцна би-
синчу салташна хІаваан кеманца тылера хаддаза тІеман гІирс
латто.

Кхачанан сурсаташ тІаьхьара а чекхдевлла, яахІума йоцуш
бисира тІемалой. Мацалло гІора эшийнера. Делахь а, фашисташ
кхардош, церан луур доккхуш, мацалла кІелбиса дагахь бацара
уьш. Церан майраллой, доьналлой мацалла а, хало а эший-
нера.

Фашисташа хаддаза герз тІедассош, керлачу ницкъашца тІе-
леташ, бечу тІеман хала киртиг яра царна тІехІоьйтинарг. Амма
оцу халачу хьелашкахь а боьхна бацара кІентий. «Я лийр ду, я
толам боккхур бу», — аьлла, фашистийн парламентгерашна дуь-
хьал делла дош даггара чІагІо йина делла дара. Ткѣ хІинца фа-
шисташна дуьхьал тІом бар а мацаллина дуьхьал къийсам лат-
тор а, шина а декъехь дІадахьа дезара. Цу тІе, хинан кьоьлла а
яра хаалуш.

ТІамах мукъайолчу хенахь чевнаш хиллачеран а, гІора эшна
кІелбисинчеран а терго ян гІерташ лелара Мохьмад.

«Юучунна хІун диьр дара-техьа?» — ойла йора цо. Кхехка а
деш, чайнан меттана хи мийларо салтийн гІора кхин а эшадора.
Чай кхехко хи дан ваха а дацара атта. Амма уьш а ца бов-
лура хи дан оцу Іома йисте цхьаь ца вайитича. Ткѣ иза а вай-
чара тухий, тІекІел оьккхуйтура «Хи эца-м аша тхо а ма дита,
дІа-м аша а хьур дац», — олий.

Ши ведар цхьана куьйга а лаьцна, вукху куьйга лаьцна ав-
томат а йолуш хи эца Іома йисте воьлуш вара цхьана дийнахь
немцо. Йиш лекхахь а, я ша шега лувийш велахь а, багахь цхьа
гІовгІа а еш воьлура иза.

— ХІумма а ма делаш цунна, виталаш иза, — буьйр дира Шу-
мовс. — Накъост Веселов, хьо а, Марин а ший а хи дан гІо. Ма-
рин, ахьа пондарца хецци, партизанийн йиш лакха.

— Йиш юкѣх юьсурий-техьа сан, накъост комбат?

— Юьсур яц, сан доттагІ, партизанаш «дукха беа» немцош-
на, — забар йира Шумовс.

— Вай шайн салти хи эца маьрша витча, цара вайчунна а

маршо юьтур ю. Ца йитахь, белла Юхкийла шаш, хи хьала-м цара а мер делахь!

— Накъост командир, со немцоша вехь, сан метта банин заведующи мила вохуйтур ву ахьа? — хаьттира Веселовс.

— Накъост командир, со вийча, шуна пондар хьан локхур бу? — комбате хьажира Марин.

— Цунна-м цхьаь дийр дара вай. Хи эца веьна немцо д'авахале, г'ой вола ший а... Чехкка, чехкка! — снхвира и шиь Шумовс.

— Маринан пондаран эшарца бог'уш, шуьйра ког а ловзош, хи эца вахара воккха ши стаг. И шиь д'аваьдуш т'аьхьахьуйсу салтий буьйлура цу шиннан хот'ах. Мелла, вехна волуш санна, д'аса а техкаш вьодура ши б'аьхо. Цхьана кога т'ехь шозза сетташ санна, гора оьхуш дара Веселовн болар. Х'инций-х'инций немцоша тоьхна, вожаво бохург дагахь делахь а, цхьа дегайовхо яра Веселовн: «Пондаран йиш юк'ахийоккхур хирг хир ма яц цара», — хеташ. Т'ом ца беш тийна йисинчу хенахь, немцой шаш а ма хуьлу патефон локхий а, багахь мук'ам бой а, цхьа тароеш.

Хи эца веьна немцо х'локху шиннах б'аьрг кхетча, цец а ваьлла, шегара хих дуьзна ши ведар охьа а х'лоттийна, сецира.

— Х'е-х'ей, немец-перец, Вас ис дас! — мохь туйхира Веселовс.

— Вассар! Вассар! — вела а к'ежаш, дуьхьал вистхилира немцо.

— Гипмер вассар? — «Хи дан веьна хьо?» — ала г'ертара Веселов.

— Гуд! Гуд! Вассар гуд! — вела а к'ежаш, шен хи а эцна, кест-кеста вуха а хьоьжуш, д'авахара немцо.

Марин а, Веселов а Юма чуьра хи а эцна, шашшиннан хи а дахьаш юхавеара.

— Т'аккха, Григорий Иванович, немчочуьнца берта вахан шуьшиь? — забарш йора Мохьмада.

— Берта вахара. «Хи бахьанехь, вассар! вассар! — х'умма а к'уьйсур дац вай», — бохура немчочо.

— И «вассар», хьаха, хиллера шайн ц'ахь мийла дезаш.

— Суна хаьара шуьшинна цара герз кхуссур доцийла. Хьан шина мекхах кхоам хеташ витна хьо цара, Григорий Иванович, — велак'ежира Шумов.

— Тк'а, Марин х'унда витира?

— Цо пондар дика локкхуш хиларна.

— Х'инца дуьйна х'ара шиь вахийта веза хи дан. Х'локху шиннан г'ехьа гергарло тасаделла оцу немчочуьнца, — буьйлура б'аьхой.

— Суна хаьа х'ара шиь цара вен ца вуьйш х'унда витина, — элира цхьамма.

— Х'унда витина?

— Хіара шиъ тіом бан пайдехъ ши стаг вац. Вийча а, хирг доккха зен доцу дела, вайитина аьлла хеташ, Іад Іийна уьш. Цара хи дан вайитинарг а хилла хир ву иштта тіехула тесна топ санна верг, — воьлура біаьхо.

— Хьо вела стенна воьлу? Тіаккхажула хьо вохуйтур ву вай хи дан. Тхойшиъ парадехъ санна, кховдош ког а боккхуш, партизанийн маршехъ вахара. Хьо муха воьду хьовсур ду вай. Хьо кхобруш, уккал а саттийна гІур ву.

— ХІан-хІа, гІур вац. Лезгинка хелхар а деш гІур ву-кх: «Асса-а! Асса-а!» — бохуш.

— Вала хаьий хьуна?

— Хаьа-те, діалакхал лезгинка.

Марина хелхаран йиш а лекхна, хелхавелира салти.

Іома чохъ чІерий дара. Бакъду, цу чуьра чІерий даха аьтту бацара я немцойн а, я вайчийн а. Вайчех Іома йисте гІоьртинарг немцоша воьра, царех гучаваьлларг вайчара карчавора.

Шумовс, немцоша хІун до хьажа гила-кемана хао мунда яр сацйіра.

— Накъост Веселов, стеган дегІахъ мунда ян хуур дарий хьуна? — хаьттира цо банщике.

— ХІун мунда? Цунах хІун до вай, накъост комбат?

— Гила-кеман тіе а хаййна, Іома тіехула діахеца воллу-кх.

— Чіара лаца мІара буйна а боьллиний?

— Буйна мІара болла а мегар ду!

Оцу сохьта мунда ян волавелира Веселов, Мариний, Тестов Борисий гІо а деш.

Мунда гила-кеман чохъ хиъна Іаш хила еза дела, цкъа хьалха дегІан каркас йира цара, кІегар хиъна Іаш санна, хьалха діатесна ши ког а болуш, настарийн голаш а йолуш. Оцу каркасана тіе аьхна тиша тужурка а юьйхина, коьрта лергаш долу куй тиллира.

— Хеча юха а ца еза цунна тіе? — хаьттира Мохьмада.

— Еза дера-кх, тіехъ хеча а йоцуш иза діахецча, немцой буьйлуш, кхаьрдар ма бу.

— Марин, схаяккхал хьайна тіера хеча, — элира Веселовша йийриг забар елахъ а, боккъалла а бохучуха.

— Хеча мунданна тіе юьйхича, ас хІун дан деза?

— Хьо-м хеча йоцуш а мегар вара. Хьо хьуьн чохъ ма ву. Хьоган зударий а бац кхузахъ, я хьо тіехьийза йол а яц.

— Делахъ хІета, хьайниг схьа а яккхий, тіеюха ахь.

— Сайниг мегар яц хІокхунна, йоца хир ю.

— Жимма йоца хиларх новкъа дац, схаякккха ахь.

Иштта забарш а еш, мунда йина бевлира уьш. Корта дечиган туьппалгах бира Веселовс. Дагарца хьокхуш хьаж а, мара а, батт а, юьхъ а адаман сибате ялийра.

— Собардел, соьга ши мекх дайтал цунна, Григорий Ивано-

вич ву моттийта, — шайн батальонерчу парикмахеро салтийн кортош лоргуш яьхначу месех, тлергаца дехка а доьхкуш, мекхаш дира Мохьмада. И ши мекх, Іаьржа тІаьрсиган цуьрг тІехула а лоцуш, хьостамашца тІетуьйхира.

— Григорий Иванович ву хІунда моттуьйту? — хаьттира Шумовс, вела а кѣжна.

— Хи дан вахча, немцочуьнца гергарло тесна хІокхо. Цундела: «Виталаш иза, сан доттагІ ву», — аьлла пулемет ца тухуш юьтур яц-те цара вайн хІара мунда?

Йисте хьаладаьккхина, хІорш болчу хьуьн чохь дара гила-кема. Цу тІе хаййра салташа и мунда, ши пхьаьрс хьастамашца гила-кеманан чохьярчу агІонна тІе а тухуш, генаро хьаьжча, хи чу пийсакаш хьобкху моттур долуш. ЗІоьмалг аркьбал ца йожийта, гІодаюкь лоцуш, гІорттор йира гила-кеманан бухаьх дІа а гІортош.

— Собарделаш, кхин цхьа хІума ду дан дезаш.

— ХІун дан деза?

— Ги шалго топ а таса еза, — аьлла, Мохьмада, тоьпан бир-гІанан барамехь баьккхина, Іаьржачу толлан ши сара ваьшта а боьхкуш, тоьпа хенан барамехь хен а беш кечийна «топ» коча тесира мунданна, юьхьиг ирах а ерзош.

— «Таллархо» Іома тІе ваьлча, буйнахь чІерий доху мІара а хила беза, — мІара бу моттийта бехха сара тесира Бориса хи чу дІа а кховдош.

И кечам хиллачул тІаьхьа, гила-кема шиммо, кхааммо такхийна Іома йисте дІа а даьхьна, дІатеттина, Іома юккѣхьа дІахийцира.

Истребительшна тІехь хаддаза тІехула хьийзаш болчу немцойн разведчикийн бІаьрг кхийтира «чІерийлецархочух». Духха хан ялале истребитело, раз а дуьйлуш, пулемет етта йолийра мунданна. Амма «чІерийлецархо» шек а ца волура. Юххе кхеттачу даьндаргаша тахкадой дуьсура гила-кема.

— Ма етта цунна! Ма етта лаза во аша и! — маьхьарий деттара бІаьхоша.

Истребитель тІехула хьаьвзаш, пулемет а тухий, го тоссе духа-догІура. Вуьшта «чІерийлецархо» ирс долуш «стаг» хиллера. ТІе ца кхетара цунна немцоша етта пулемет. Хетарехь, немцойн летчик дарвеллера. ХІоразза ша юхавирзина вогІуш, истребитель охьалагІдой, пел а доккхуш, тухура цо пулемет. Юх-юха тІехула хьийзара немцойн кема.

— Эвхьаза дала гІерта бирдолаг, тохий чудаййта! — омар дира Шумовс.

Куйга туху пулемет ирахъерзийра пулеметчика Басовс. Юха а дирзина, чухаьккина догІучу немцойн истребительна хьажош пулемет туьйхира цо. Айлуш юха а хьаьвзина, дІадахара немцойн кема.

— Хе-хеЙ, Гаьржа кьиг! Доннер веттер! Додуш дуй хьо?! — Мохь туьйхира Бориса, вела а воьлуш.

Бакъду, вайн «Тлемалочуьнга» члериь лецийта лууш бацара немцой. Ши мотор йолу «Юнкерс» деара дукха хан ялале. Вайнчара зениткаш ирх а ерзийна, мундана тлехула Галашо лецира.

«Юнкерс» бомбанаш тоха охьачухахкалушшехь, вайчара яккий тоьпаш туьйхира цунна. «Юнкерсах» цле летира. Буькьачу клуьран аса а юьтуш, юхахьаьвзина, ханнийн бахьашна тлехьашхула кьайладелира иза. Дукха хан ялале схьахезира иза лаьтта кхетта иккхина даьлла тата. Бакъду, цо чухецна бомба шен Галашоне кхечира. Иза эккхаш, цуо хьалатоьхначу хин дарц дладаьлча, гила-кема хиллачу меттехь гуш хлума а яцара. Генахьо наггахь уьнан коржам тосалора, хи тлехула ловзуш санна, дласатехкаш...

Цул тлаьхьа и тайпа мунда кест-кеста йоккхура Шумовс Йома тле, шаьш цигахь мел ду. Амма шаьш йина мунда, бекьачу хенан, гила-кеманан барамехь кечийнчу ехачу туьппалга тле члагийира цара. Иза ца херцийта буха еза хлума а тесна. Немцоша бомба тоьхча, керчина тлелал а йолий, юха а буйнахь боллуш «млара» а болуш, тохара санна длахлуттура мунда, бомба нисса тле ца кхетча.

Иштта шаьш кьуьйсучу них, хьуьнхяхь карийна акха стом чу а тосний, компот йора блаьхоша. Амма цунах а клезиг кхачо хуьлура.

Тюм бечу хенахь мацалла йицлора царна. Амма цхьа жимма а тюм лагбеллачу миноташкахь гучудолура мацалла леткьар, деглара глора эшар.

Пондарча Марин цхьана метта хойй Гара. Цуьнан оза юьхь кхоьлина яра. Шен доттаг Веселов Григорий Иванович тлевезча хьалаглатта а я цуьнца кьамел дан а карах ца долура цуьнан. Вовшийн блаьра а хьожуш, ладда Гара и шиь, хабар дийцаро а, эрна длай-схьай леларо а, кхин а глора эшорна кхоьруш.

— Борис Павлович, хьан доттагий ма гийла лаш бу, цхьа клезиг забар яй а, самукьадаккха хьажахь цу шиннен, — элира и шиь гуш волчу Шумовс.

— Накьост командир, цу шиннан самукьа даккха-м башха дукха хлума а ца оьшура. Баьпкан булкий, кхерзина котамашший хьалха хлиттийча, лаппаьлла блаьрг серлабер бара цу шиннан, — велакьежира клант.

— Тамаш а дера бац! И ахьа буьйцу кхача хилча-м, блаьрг серлабаьлла а ца лаш, хелхавала а мегар дара. Гюй меттахваккха хьажахь и шиь, Борис, — ши блаьхо хьгна лачухьа куьг тесира Шумовс.

— Хьожуш хилалахь, накьост командир, мерза кхача а хьахийна ас цу шиннан цергех хи доуьйтуш, — и шиь волчухьа длавелира клант.

— Григорий Иванович, хІара хъан доттагІ ма гІийла Іаш ву, хІун хилла техъа кхунна?

— ХІокхунна хІумма а ца хилла, Борис. Ас хІиннца ян а йнна, ехха чІогІачу томкин цигаьрка дІалур ю. Цунах бакккхина «бапп» аьлла кІур чутюьхча, бІаьрг серлабер бу, — отуш, кечдина гІа хьарчийра Веселовс. Марин, хьерчочу цигаьркane а хьюьжуш, Іадда Іара.

— ХІокху мацалли тІе, цуьнан кІур чутюьхча-м тентаг вер ма ву, — элира цо, жимма ладоьгІуш а Іийна.

— Ой, меца ву хьо? — ша цецваларан сург хІоттийра Бориса. — Ас хІокху сохьта ахьа цІе тоьх-тоьхна яахІума схьа-м хІоттор ю. ДоІхан бос а тесна, тІера Іаь а гІуьтташ йолу гуляш езий хьуна, я бестроганов еза? Я кхерзина хох а тухуш кечийна гуьржийн чехохбили еза?..

— Уьш ягарьеш кьа а ма хьегахь, Борис, берцан белиг а, муьста квас а мегар дара тхойшинна-м.

— Батя, ша акхачу гІайри тІехь висча, Робинзон Крузона а ма карийнера дан хІума. Дага лаьцча, дан хІумма а карор дацара техъа вайшинна а?

— Акха гезарий яц кхузахь вайшинна караІамо, — элира Веселовс. — Массо а экха а, олхазар а тІамо кьахкийна Малхбалехъа а, Къилбехъа а дІадахана. Кхехкийча а, еттича а яа мегар йолуш хІума суна-м ца хаьа, Борис. Ша бери санна, пІелг ца цІуббахь, хІокху мацаллина хІун дер хууш вац со-м.

Иштта мацаллина а дан хІума доцуш бисинера бІаьхой. Цхьаь докхан кевсиг цІубьеш Іара, важа Іома чу богІа до беш воллур, цу чуьра чІара баккхаре сатуьйсуш. Баганан серІаз Іуьйшура цхьаволчо. ТІамо а, мацалло а гІелбинчу салтийн бІаьра хьюьжуш, царна хІун дийр ду ца хууш, йиш йюьхна вара Шумов.

— Накьост комбат, — вистхилира цхьана дийнахь Мохьмад.

— ТІаккха?

— УьстагІан а, бежанан а когаш, кортий марца а морций, кхехка а бой бууш Іедал ду тхан. Суна цхьа хІума дага ма деьнера, ахь пурба лахь.

— ХІун ду хьуна дага деанарг? Пайдехь долчунна тІе тан со кийча ву-кх...

— Локхарш кхехкийча хІун дара-техъа вай?

— Локхарш? Яа мегарг кхехкалур юй уьш ткьа?

— Хм!.. — корта дІасаластийра Шумовс, — хьажа, хІета, хьайга хІун дало а.

— ХІей-хІей, накьостий! Схьадастал шайн доьхкарш, йолчо, тапчийн хумпІарш а схьало, кхин йолу локхарш а мегар ю шуна! — мохь тоьххана, вистхилира Мохьмад.

— ХІун дан воллу хьо царех? — хаьттира салташна юкьарчу цхьамма.

— Уьш кхехка а йина, вайна даа пхьор дан воллу-кх.
— Чомана муха хир ду-техьа и пхьор? — ца догӀучу дагца велакъежира бӀаьхо.

— Туьха тесна хи санна, — забар йира Мохьмада.

— Ге юзаяхь а, хьан-м вийр вац цара.

— Довьхарш схьадаьхча, герзаш стенах тесна лиэлор ду? — хаьттира кхечу цхьаммо.

— Вайца портной ву. Гатанах тоьгуьйтур ду довьхарш. Тап-ца, гӀодде а гӀаддайча, кисаняхь лело а мегар ду.

— Мохьмад бакълоь. Мацалла кӀел ца диса, хӀуьу дан а мегар ду, — элира Шумовс салташка.

— Накъост командир, хьайн довьхка а кхехка дайта воллу хьо? — бокъалла а цецвелира Борис.

Цуьнан юкьахдихкинчу шуьйрачу довьхкаре а, белшаш тӀехула раз-пурх доккхуш, тийсинчу довьхаршка а хьаьжна.

— Командир хорма испортит нелзя, — элира Мохьмада, Шумов жоп дала кхиале.

— Хезаш вуй хьо, Борис Павлович сан ординарцо бохург? Нагахь юха а немцойн парламентераш багӀаьх, царна дуьхьал хӀутуш товр дац юьззинчу форманца воцуш. Полкан командирана тӀеваха дезча а, дивизин командиро тӀекхайкхича а, хьуна хетарехь, муха хир дара, накъост Тестов, комбат шуьйрачу телатан довьхаран меттана, гатанан бехчалг а йихчина дуьхьал хӀоьттича?

— Товш хир дацара, — корта дӀасаластийра кӀанта.

— Бакълоь.

— Ткьа ас хӀун дан деза? Сайн довьхка дӀа а делла, кхехка ца дойтуш, мацалла вала реза ву-кх со. Ойла ехьа, накъост командир, комсоставски чоийна тӀехула, хӀоьан буьйр санна можачу, телатан довьхарш а дихкина, кечвелла лаьттачу командирана юххехь товр вуй цуьнан адъютант, довьхаран меттана юкьах гатанан бехчалг а йихкина, мунда санна лаьтташ?

— Товр вац, — велавелира Шумов.

— Адъютант хорма испортит тоже нелзя, — элира Мохьмада цуьнга а.

— А тебе, Магомед? — шен доттагӀцуьнгахьа вирзира кӀант, шена бинчу лерамех воккха а веш.

— Ас сайн локкхарш чу йохуьйтур ю, Борис, — гӀийло жоп делира Мохьмада.

— ХӀунда? — цецвелира Борис. — Сан довьхка а дитча, комбатаниг а дитча, ахьа хьайн довьхка хӀунда ца дуьту?

— Гой хьуна, Борис, хьо хьекъал долуш кӀант ма ву. Муха тарлур ду, массо а салтийчун довьхарш схьагулдина яй чу а тесна, ас сайн довьхка юкьах дитча? И дан тарлур дац. Цундела ас сайн довьхка массарачул а хьалха таса деза яй чу.

— Банин заведующи товш хир вуй юкьах довьхка доцуш? — хаьттира Веселовс, ша юкь а яьстина, довьхка охьадуьллуш.

— Товш хир ву, Батя. Оцу хъан черманна тѣхула-м гѣурчи тоха а мегар ду, — элира Бориса, вела а кѣжаш.

— Хечийн доьхка даккха дезий схъа?

— Деза, дер-кх.

— Хечийна хѣун дир ду? Доьхка схъадаьккхича, хеча охъагѣур ма ю сан.

— Доьхкаран меттана, таьлланг ехка.

— Таро йоцчохъ, таьллинг хаьдча хѣун дан деза?

— Цхъана куьйга барч а лаьцна, дѣахѣуттур ву-кх, хъайна орчах стаг кхиьалц, — воьлура Борис.

— Хьюо хи дан ваханчохъ, немцошна гуш ма хилийталахъ и болх, юхълаьржа хѣиттор ду ахъа вай, — велавелира Мохъмад а.

Иштта забарш а еш, локкхаран доьхкариш, тапчанийн хумпѣарш, говр южу асанаш тѣклеѣл ехкира цара. Доьхкарийн меттана гатанан доьхкариш, асанийн меттана гатанан асанаш тега волавелира батальонан портной.

Локкхарех пхьор дан еш хѣиттийча, цхъа кѣеззиг «бовхачу кхачех» кийра бузур бу аьлла хеташ, дегайовхо яра салтийн. Хад-даза схъаеттачу яккхийчу тоьпаший, лакхара охъаеттачу бомбанаший огуш лаьттара вайчин позицеш. Изза хъал дара хѣокхеран кухни лаьттачу меттехъ а. Хѣинций, хѣинций йоккхачу тоьпан хѣоь, я бомба кхетта доь дойур ду-кх цѣе а, яй а лаьттачу меттиган, аьлла хеташ, шеконца хьюьйсура салтий шайн кхерча.

— Мохъмад, йоккхачу тоьпан хѣоь чукхетча, е чохъ хѣумма а юьсур юй-техъа? — забарш йора цхъаболчара.

— Хъажа а йнна, ечу ца тоьхча, ца мега цара иза, шайн да нелца валларша?

— Вайн пхьор кхъахдан хѣуьу а дийр ма ду цу йовсарша, — юьстахъяхна яккхий цѣерш латийра салташа.

— Царна стенах хуур ду вай пхьор дан яй муьлхачу цѣерга хѣоттийна? — боьлура уьш.

Хъалаоьхучу кѣуьрах цѣераш йолу меттигаш ѣалашоне а лоб-цуш, яккхий тоьпаш а, бомбанаш а еттара немцоша юх-юха.

Вуьшта, уьш улло етталахъ а, кхин йоккха новкѣарло ца хуьлуш, яй кхехка герга баханера.

— Хъажахъ, Мохъмад, хьоналлекх хѣума яьллий-техъа цу тѣе? — элира цхъаммо.

— Хьоналла-м кѣемата ма ели елара кху тѣе. Чу бомба кхетале, кхихкина балахъара.

— Туьха тесний ахъа цунна?

— Дѣавала, ахъа хѣун дуьйцу?! Хѣокхуьнан хѣун чам хир бу хъанна хаьа — я кхъахъа, я дуьра, я муьста хир... Собарде цкхъа.

— Муьста а, кхъахъа а хила герга ду. Кхин хѣун чам хир бара локкхарш кхихкинчу чорпин?

Эххара кхихкира яй. Салтичо ма-боххура, кхъахъа бара локкхарш кхехкийначу чорпин чам. Кхъахъа елахъ а, тѣе чорпа а мо-

луш, гарзанаш санна, кегийра цистина локкхарш йиира цара, вовшашка цхьацца забарш а еш.

— Ялалаш, кІентий, шаш дуззалц, — гонаха хыйзара Мохьмад. — Лата дезар ма ду вайн!

Мацалла ца бала, локкхаран доьхкарш, мачийн айраш, дечи-гийн аьтта кевсигаши юуш, томканан меттана, декъа глаш узуш, гуо лаьцна, халачу а, къизачу а хьелашкахь, берхийтта дей-буьйсий текхира Шумовн батальонан бІаьхоша.

Фашисташа керадуьйла бохуш, листовкаш кхисса долиьра. «Штык в землю! ¹..» — хуьлура царна тІехь яздой.

— Ма дика болх бу цара вайна хІара кехаташ кхуьйсусш. Цигаьрка хьарчо хІума йоцуш вай диснийла хаьа хир ду царна, — элира Марина.

Дивизин командованера вайчаьрга Шумовн батальоне омра кхечира бина гуо а хадош, тІамца духадовла аьлла. И омар кхо-чушдан боккха лаам бара бІаьхойн шайн а. Минометни ротан командираца Красновца а, Мохьмадца а дага а волуш, гуо лаьцначуьра кІелхьара довла план хІоттош вара Шумов. Шаш долчу меттиган карта дІаса а диллина, цу тІе хьоьжура иза. Малхбузехьа агІор хІорш болчу юххехь бецан луьста тоьлгаш а йолуш, Ярай-Ярви цІе йолуш Іам бара. Цуьнан шоралла йоккха яцахь а, атаке богІуш цигахула хецна сехьа бовла аьтту бацара немцойн. Чохь бецан яккхийра тоьлгаш хиларал совнаха, цхьайолчу меттигашкахь стаг хьул а виьр волуш, кІорга бара Іам. Цунна гонаха Іаьржачу толлан лекха а, луьста а синтарш дара. Оцу Іомана жимма лакхахьа айелло-о еса меттиг Іуьллур. Цунна тІера дІа луьста хьун яра Іаьржа бода хилла лаьтташ. Немцойн тІеман чІагІонаш лаьттара цигахь а, кест-кеста яккхий тоьпийн тІелатар а деш. Хаддаза тІелеташ, немцоша бечу тІамо билгалтьяхьнера го бина лаьтта церан чІагІонаш. Вайчарна кьилбехьа а, кьилбаседехьа а, малхбалехьа а хьаннаш яра юкь-юкьа еса майданаш а, уьшалш а йолуш. Цигахула а цІеэскархой кІелхьара ца бовлийта йолчу Іалашонца, чІагІонаш йина лаьттара немцойн эскар-ран дакъош. Бакъду, есачу майданашкахь совца ца баьхьара нем-цой. И меттигаш, цІеэскархой цигахула юхабовлахь а аьлла хе-таш, бІаьрган Іуналлехь латтайора цара. Цигахула наггахь нем-цойн патрулаш йовлура, вовшашца зІе латтош, дІай-схьай.

Вайнаш готте берзош, гуо ваьшта кьовла аьтту бацара фа-шистийн. Хьуьнан йоккха куп яра вайчийн позицешкахь. Цунна тІера дІа малхбузехьа агІор, Іома тІекхаччалц еса майда Іуьл-лура тоьпан даьндарг кхочур йолуш. Кьилбехьа а, Малхбалехьа а, Кьилбаседехьа а йолчу агІонашца а еса майданаш яра, нилха яьллачу хьаннийн кегийра каппан бен йоцуш. Цигахула тІелетачу

¹ Цхьамза лаьтта таІабе.

немцойн кѡайла бовлийла яцара. Карти тѣхъ билгал йохура Шумовс и меттигаш.

— Накѡост Краснов, схѡхѡжал хѡккхуза. Вай, немцойн гуо хадош, юхадовла аѡтту болуш меттиг, суна хетарехъ, хѡара ю, — кѡоламан юѡхыг карти тѣе юѡйгѡира цо. Мохѡмад а вара, карта шена дика ца довзахъ а, леррина цуѡнга хѡѡжуш.

— Накѡост командир, юхадовла аѡтту муха хир бу, цигара гена йоццуш лаѡтташ фашистийн дийнна цхѡа батальон ма ю? — Шумовга хѡѡжѡира Краснов.

— Хилча хѡун ду? Церан коѡрта ницкѡаш хѡккхузахъ лаѡтта. — Малхбузехѡа агѡор ѡмана тѣера дѡайолчу хѡаннашкахъ меттиг билгалѡѡккхѡира Шумовс.

— Яккхий тоѡпаш, коѡрта долчу декѡана, цигара схѡаетта. Танкаш а цигара схѡачухѡѡхку. Малхбалехѡа агѡор а иштта чѡагѡнаш йина, гуо хадош, вай юхадовла гѡуртур ду аѡлла хетачу меттѡхъ. Малхбузен агѡор лаѡттаху хѡокху ѡмана лахашхула, Кѡилбехѡа ѡлашо лаѡцна тѡамца чекхдовла деза вай.

— Цигахула довла аѡтту мѡа бахѡанашца хета хѡуна, накѡост командир? — хаѡттира Мохѡмада.

— Вай лаѡтташ долу хѡун, цу ѡмана лахашхула дѡайѡдучу йоккхачу хѡѡнах дѡахѡотталуш ю. Цигашхула чекхдевлча, гено лахашхула дѡахѡѡвзар ду вай. Фашисташ хѡѡн чѡхъ майра бац. Вай жимма хѡума тоѡхча, уѡш тѡѡхѡара юхабевр бу.

— Царна ца тосалуш цигахула чекхдовлийла ма яц.

— Вай царна цхѡа хѡилла дийр ду. Немцошна тохарш дан тобанаш кечийир ю пхиппа, ялх-ялх тѣемало волуш. Кѡилбаседамалхбалехѡа вѡйн хѡѡнан каппаш хотталуччу меттѡхула автоматаш, гранаташ тухуш, тѡом болор бу немцошна гергга тѣе а дахана. Цара дуѡхѡал тѡом болийча, юхадовларан сурт хѡоттор ду. Атаке багѡахъ, атака юхѡйоккхур ю. Оццу заманчѡхъ, цѡнга ладѡгѡуш хир бу немцой. «Гуо хадош кѡелхѡара бовла гѡерта цѣенаш», — бохург хир ду церан дагахъ. Ткѡа вай, гѡар-тата доцуш, йоккхачу кѡѡйленца, ваѡш билгалѡйинчу меттѡхула чекхдевр ду. Гуо хадоран сурт хѡоттош тѡом болийнарш, чеккка юха а бевлла, вѡйх схѡакхетар бу. Циггахъ вай тосалахъ, кхаа декѡе: аѡтту агѡор, аѡрру агѡор, хѡалхашха а каде а, чѡхка а тохар деш, чекхлелхар ду...

Шумовс хѡоттийна план кѡобал йѡира накѡосташѡа. Амма оцу планаца кѡелхѡара довла кхѡале, кхин цкѡа а фашистийн атака юха яккха дийѡира бѡѡхѡйн.

Цул тѡѡхѡа буѡйса а йѡѡлла, чевнаш хѡлла дархой а, тѣеман гѡѡрс а тѣхъ болуш, гуо хадош чекхбовла, сатоссуш обоз кечѡира салташа.

Карти тѣхъ билгалѡйинчу меттѡхула дѡадуѡйладѡлира тѣемалѡйн коѡрта дакѡш. Обозехъ йолчу фургонийн семанашна солидол хѡѡккхнера салташа, чкѡургийн тата ца хѡзийта. Вѡвшащца

къамелаш дар, цигаьрка озар дихкинера командира. Глар-тата йоцуш, шайн Галашоне кхача дагахь, хьалха телара уьш. Къил-бехьа а телаш, малхбалехьа длабуьйлабеллачу бляьхойн батальон, хьаннийн кегийчу каппашна тле таьйна, юххешхула шишша-кхоккха хлуттуш, бахбинчу моглара длайоьдура. Буьйсанна бода уггаре а букьло зама яра иза. Буьйсанаш сирла елахь а, хьанна-ший, хлоьттинчу дуькьачу дахкарой аьтту бора бляьхойн бухабовла. Дикка само йолуш воу Мохьмад вара хьалхарчу могларе-хь. Шеца кхин ши накьост а ваьккхина, хьалхашха меттигаш толлура цо, кест-кеста соций ла а дуглуш. Цхьацца шеконаш тоса-елира Мохьмадна. Цхьана меттехь, цлехьана саца а сецна, шен шина накьостехьа а воьрзуш, бета тле пелг биллира цо: — Тсес!.. — аьлла. Немцойн позицешкахь тапъаьлла тийна дара. Амма, жимма юьстахара къора аьзнаш дара схьахезаш.

Шен накьостан лерга тле батт а йиллина, бохург цунна халла хIун ду хаьал къастош, вистхилира Мохьмад.

— Со Шумовна тевеьду, шеконаш хилар хайта. Со юха кхаччалц кхузара меттах ма валалаш. Оцу дечигана тлехьа а лачкый, немцойн гларол шаьшшинга билгалдаккхалойла хьажа. Шайна тосалахь, уьш совцу меттиг билгал а е.—Мога бина богIучу шайн салташна дуьхьал вахара Мохьмад. Хьалха ваьлла воьгучу Шумовга куьйган эшарехь хаам бира цо «совца» аьлла.

Хьалхашха йолчу шеконех хаам бира Мохьмада шайн командире.

— ХIинца длайоло еза операци, — элира Шумовс салташка лохха.

Тоххарехь ша билгалваьккхина пхи салти къилбаседа-малхбалехьа, вуьйш пхиъ — къилбехьа хьажийра. Куьйга туху пулеметаш, автоматаш, гранаташ яра цаьргахь. Немцошна шаьш герга кхаччалц, царна шаьш тосадаллалц тIом ца болош, левчкыина, къайлах тлебаха безаш бара уьш. Цара тIом болиьча, немцошна шайн батальон шина декъе скъаелла мотгийта, оцу салташна юьстахо автоматаш етта билгал вина а вара, цхьацца, шишша бляьхо.

Къилбаседа-малхбалехьа воеду пхи салти немцойн чIагIонаш-на герга кхечира. Шаьш ца тосадолуьйтуш, гергга тле а бахана, немцошна гранаташ кхийсира цара. Гитлеровцаш метта бахка кхиале, шайна кхерам боцчу юхабевлира уьш. Автоматашца даш кхарстош, оцу меттигана «ехк хьакха» буьйлабелира немцой. Вовшашна тлетта кхочче, нилхо дла-схьа а бекъабелла, немцой шайна герга а кхочуьйтуш, куьйга туху пулемет а, автоматаш а еттар бляьхоша. Иштта тIом болиьра къилбехьа агIор фашисташна тIелеттачу пхеаммо а.

Ярай-Ярви Iомана лахашха лаьтташ долу мостагIун Эскаран дакъош къилбехьа тIом болиьнчу агIор тIелетира. Юккъерчу декъехь лаьттачу мостагIаша къилбаседа-малхбалехьа болиьнчу

тІамна тІеуьйзира шайн ницкъаш. Шумов, Мохьмад лаьттаху юккьерчу декъехь немцой дІа-схьа а бевлла, «ков» делира. Шумовс лохха омар дира: «ХьалхатаІа!» Салташа, кар-караобьцуш чекх-делира омар. Тоххара шишший, кхоккхий хІуттуш яхьелла зІе, йоккха, тоба еш, тІеуьйзира цо. «Омар доцуш герз ма кхос-са!» — бехкам бира.

ТІом беш немцой шайна тІаьхьабаьхна пхиппа салтий а, царна тІаьхьашха герз кхосса хІиттийнарш а, немцой Іехош харца-хьа лартІе а баьхна, шайн батальонна тІехьашха тІекххира.

Фашисташа гуо бинчуьра кІелхьара довла Шумовс хІоттийна план кхиамца кхочушхилира.

Немцой кхийтира шайна динчу хІилланах. Амма хІинца тІаьхьа дара. Нагахь санна фашисташ шайна тІаьхьа гІоьртича, царна дуьхьалонаш ян аьтто болчу агІор, тІеман позицеш дІалецира вайчара.

— Накъост Краснов, хьекъалца динарг даима толамца чекх-долу. Вайшиммо план нийса хІоттор бахьана долуш, фашисташ-на зен алсам а деш, вайна иза кІезиг а хуьлуш, кІелхьара девли вай.

— Иза цхьаь ду. ШозлагІа хІун ду хаьий хьуна?

— ХІун ду?

— Шайгара яьлладу ледарлонний, шаьш Іехадайттарний догъ-этіаш, вовшашна каетташ хир ду и жІалеш.

— Уьш лахьара вовшийн карах! — велавелира Шумов.

— Пхиппа хІиттина операци йиначарна хІун олу ахь, накъост командир?

— Баркалла олу царна а, царна гІо деш тІаьхьахІиттина хил-лачарна а. Ас совгІаташ далийта, язбина дІалур бу уьш.

— ХІара хьан ши накъост а вацара хІумма а ледара-м.

Мохьмаддий, Бориссий лаьттаху агІор корта ластийра Красновс.

— Веселов ма ца хьахий ахь? — хаьттира ша а, Мохьмад а хьастош хазахеттаху Бориса, забарш ян дагахь.

— Иза хьуна стенах билгалвелира, ва Борис? — кІант шегачьа верзийра Шумовс, цхьа хІума дагадеана, иза дийца воллийла хууш.

— Билгал муха ца волу, накъост командир, катюхна цхьа боккха хен шен орамашца бух а баьккхина, буьххьера а лаьцна, и хен бетташ «Дап! Дап!» — лоблхуьйтуш, вара хІара. Цкъа ластийна хен тухий ткъе-х фашист жожавора Веселовс.

— Туьйра дийца говза стаг ву хьо, Борис. Цулла а, вай го лаьцначуьра кІелхьара довлуш, айхьа деш хиларг дийцийтахьа соьга, — велакъежира Григорий Иванович.

— Дийцал, Батя. ХІун дийца воллу хьо?

— Немцоша йоккхачу тоьпаца кхоьссина хІоь баьллера кхунна тІаьхьа, Борис хьалхара вемира. ХІоь кхунна тІаьхьабелира,

керча а керчаш, «чІаж-ж» деш эkkха кечбелла, цІийза а цІийзаш. Борис цхъана дечиган хари чу лечкъира, хІоъ тІаьххье чутилира. Борис цу чуьра ара а иккхина, дитта тІехула тарсал санна хъала-хъаьдира, хІоъ кхунна тІаьххье хъалабелира. Борис дитта буьх-хъера чуиккхира, хІоъ хІокхунна тІаьххье чубеара. Борис кхин вала меттиг боцуш, дахка санна, салтийн когаш кІелхула дІа-уьдуш, схъауьдуш воьхна хъийзаш, аса катюхна схъалаьцна, сайн кисана а воьल्लीна, кІелхара ваккхира.

— Ткъа, хІокхунна тІаьхъа баьллачу хІоьъна хІун дира ахъа? Хъан кисана-м ца иккхира иза а? — воьлура Шумов.

— ХІан-хІа. ХІоъ ас схъа а лаьцна, фашисташна юккье буха кхоьссира. Церан гІера а йохош, иза иккхира.

— Веселов, тибе нада паймат, панимаешъ, все пушки иснаряд бомбы, гарнат и барсайт абратна Гитлеру, — Веселовс дийцин-чунна воьлура Мохьмад а.

— Марина гІо дийр ду хъуна, хьо схъалаца ца кхиъна йоккха-чу тоьпан хІоъ цуьнга лоцуьйтур бу ахъа, — тІетуьйхира гІадвах-хана воьлучу Бориса а. Іожаллин халачу киртигах кІелхъара бевлlexъ а, немцойн тылехъ бара хІорш хІинца а. Цу тІе мацал-лина гІора эшарний, гІелбаларний кІел ца буьсуш, вайн эскарійн коьртачу дакъойх дІакхета дезара батальонах бухабисинчу бІаь-хойн.

ТІамой, мацаллой ницкъ бина, гІора эшаделлера салтийн. Цу тІе, царна юкъахъ бархІ салтий вара, яккхий чевнаш хилла, хал-чу хьолехъ. Церан чевнаш дІа а йихкина, жимма са а даьІна, юха а меттахбевлира уьш. Шумовс билгалбехира шайн тІеман ниц-къаш. ТІамехъ байинарш а, чевнаш хилла берш а. Шаьш гІелба-ларал совнаха, чевнаш хилла дархой а бара бІаьхоша шайца дІа-бига безаш. И чІогІа чевнаш хилла дархой кхечаьрца цхъаьна роьгІана дІакхоьхъура Мохьмад а.

Чевнаш йихкинехъ а, цІий Іийдалора дархойх. Уьш гихъ а, ма-рахъ а дІакхехъна цІийша вуьзнера Мохьмад ша а. Ша хъалаоьцу дархо, чов ца лазо, вуно чІогІа ларвеш оьцура цуо.

— Сатохалахъ, сан доттагІ, вай, дала мукъалахъ, санчасте а, цигара госпитале а дІакхачор ву хьо. Шайн керакхаьчначу дар-хочун чевнаш ерзо ницкъ болуш бу хІинца локъраш. Хьо туолур ву. Цуьнан шеко яц, — бохуш, дог эца гІоьртара иза ша хъалаьцна-чу дархочун. — Шаьш ца лазадойтуш, чов кхоо еза агІо соьга схъайийцалаш, беке дац шуна.

— Земляк, котаман хІоаш санна тхо лардина вер вац хьо. Хъайн аьтту болучу агІор дІа а лаций, со пра хІоттаве ахъа, тІак-кха со, суо дІаван хожур ву. Сан даьІахкаш дийна ю хІинца а, — элира гуьржех волчу цхъана дархочо.

— Бакъдерг дийчича, барзо устагІа санна, хьо ги а тоьхна дІа-вахъа ницкъ кхочур бац сан, — гІийла велакъежира Мохь-мад.

— Со когаш тје ира хІотто ницкъ кхаьчча-м товар дара, сан доттагІ. ДІахеций витахъа, со суо валойла хьожур вара.

— Хен боьжча, га ца каглуш ца дуьсу. Охъавоьжча, хъан зьорталчу дегІан цхъа меже кагъяларна кхерам бу. Са а ца гат-деш, схъавола хьо.

Аьру пханар а лоцуш, белшах хиллера гуьржичунна цхъа чов. ШоллагІа чов — гоьлал лакхахъа аьтту гІогІах, бомбанан гериг кхетта.

Мохьмадан, гІелвелла, са кхачаделлера. Хаьхкина ялийнчу говро санна, доьІура цуо са.

Гуьржи Іен а ца тигна, меллаша дІахийцира иза Мохьмада. Аьтту гІогІ кхоош, астагІа а лелхаш, меллаша дІаволавелира иза...

Младший лейтенант Гусев а, цуьнца кхин ши салти а хъажий-ра, Шумовс хъалхахъа, шаьш дІадоьлхучу агІонгахъара метти-гаш талла.

Дагахъ а доцуш, партизанийн отрядана тІелоттавелира уьш кхоъ.

— Совца! Ког схъа ма баккхалаш! — сацийра уьш кхоъ гІа-роллехъ лаьтташ волчо. — Шу муьлш ду?

— Тхо немцоша го лаьцначуьра тІамца кІелхъара девлла, 63-чу гвардейски полкан бІаьхой ду. Тхуна тІаьхъа йогІуш ю оцу полкан Шумов Александр Ивановича куьйгалла деш йолу батальон. Дуккха а чевнаш хилла дархой а бу тховца. Тхуна шуь-гара гІо оьшу. ДІахайтахъа шайн командире, — элира Гу-севс.

— ХІокху сохъта, — чехкка дІахъаьдира гІароллехъ лаьтташ волу партизан. Лекхочу дегІахъ эгІаза жима стаг вара иза.

Партизански отрядехъ хууш дацара 23-чу гвардейски стрел-кови дивизин цхъадолу дакъош фашисташа гуо лаьцна халачу хъелашкахъ дисар.

Резахилла тІеийцира партизанаша тІамой, мацаллой ницкъ беш, халачу киртигах кІелхъара бевлла тІемалой. Шайн болу кхача байна, мелла а буза а бира. Дархойн чевнаш дІа а ехкий-тина, салташка жимма са а даІийтина, Шумовс юха а меттахбе-хира уьш.

— Хьоме накъостий, вай вешан полках дІакхета деза. ДІа-кхета сихо ца яхъ, вай полках хаьдда дуьсур ду. ТІеман хъелаш, шуна ма хаьара ду. Цу тІе, вай лардеш, вайна хьошалла деш лат-та йиш йолуш яц партизанийн отряд. Чолхе а, кхераме а опера-цеш еш схъабогІу уьш. Ткъа вайца дархой бу. Уьш санитарни да-къошка дІакхачо а беза... Батальон, дІахІотта! — омра дира цо.

Партизанаша цхъана-шина денна кхачам хир болуш яахІума а елла, шайн цхъа накъост хъалха а ваяькхина, новкъа бехира уьш. Эххар а Шумовн батальон юха а шайн полках дІакхийтира. 63-гІа гвардейски полк, кхин юха ца йолуш, тІелеташ болчу фа-

шисташна яккхийра дуюьхалонаш а еш, фронтан хьалхарчу мо-
гларшкахь лаьтташ яра.

БОЛЬШОЕ КНЯЗЕВО А, МАЛОЕ КНЯЗЕВО А ЯРТАШ

Къилбаседа-малхбузен фронтехь лаьттара 23-гла гвардейски
стрелкови дивизи. Дивизин полкаш а, полкан дакъош а, шуьйра-
чу фронтехь тлетелачу мостагашна хьалхатага аьтту ца буьтуш,
дуюьхал хиттинера. Цкъа кхузахь, тлаккха длогахь тасадаларш
марсадуьйлуш, кхехкара тлом.

Шумовн 1-чу батальонна а, догла санна, хаддаза тледеттара
даш. Лелхачу яккхийчу тоьпийн хюьйнаша, бомбанаша, дегадора
латта. Молханан клур, чан, къахь хюьттина, хлумма а дацара гуш.
Хлумма а боьхна а, я эшна, юхабовла дагахь а бацара батальонан
бляхой. Амма церан могларш дикка нилха девллера...

Иштта, цхьана дийнахь, шаьш атака йололе, юха а яккхийчу
тоьпийн а, минометийн а тлелатар дира гитлеровцаша. И тлелатар
къаьсттина цагиделлачу миноташкахь Гайсуркаевн лере кхечира
комбатан аз: «Мохьмад, суна чов йина!..» Тлом бечу заманчохь
вовшашна гена ца волура и шиь. Моьхмад даима шен командиран
терго еш а, цунна эшнарг кхочушдан кийча а, уллохь хуьлура.
Ткъа хинца Шумовна чов хуьлчу миноташкахь иттех метр хил-
лал юстаха вара и шиь вовшашна. Луьста тлееттачу яккхийчу
тоьпаша а, минометаша а, корта хьалаайбойла яйинера. Амма
чов хиллачу комбатана тле ца ваха таро яцара Моьхмадан. Бер-
тал текхаш Шумовна тлехкечира иза. Иза Шумовна герга кхоч-
чушехь, аьтту когах пулеметан даьндарг кхетта чов йира Моьх-
мадна а, нана-пелг а бохош.

— Эх! Даватга хьан, дела!.. Ма юккъешхула а кхийти!..
ХIун хилла хьуна, накъост командир? — Шумовн белшах
куьг юьттира цо.

— Чов хилла, сан ваша, — корта цуьнгахьа берзийра Шу-
мовс. — Хаац кхин дIа хIун хир ду.

— Шек а ма вала, накъост командир. Ас хьо ма-хуьллу сиха
лоьрашна тле кхиор ву, — меллаша, ларвени, йоккхачу тоьпан хюь
кхеттачу ор чу такхийра Моьхмада шайн командир. Тлера машин
чоа а хадош, кхеттачу. йоккхачу тоьпан хюьан шина гераго йине-
ра цунна букьах чов. Цхьа сантиметр шуьйра а, йиь сантиметр
хиллал деха а дара йоккхачу тоьпан хюьан цхьана гераго чоьх
даьккхина Iуьрг. Цул жимо гериг яра цунна юххе чов еш кхеттарг.
Ций хуьйдина, Iаржделлера букьа тлехьара чоа. Цунна тлера
чоа а, китель а, чулулара коч а букь тлехула хьала а карчийна,
бинташца, дегIана го боккхуш дIайихкира Моьхмада комбатан
чевнаш. Тлаккха хьалха ма хиллара духар дегIа тлехь дIанисдира
цо. Шумовна ца хаьара Моьхмадна чов хиллийла. Этки чуьра

хъала ца баьккхира Мохьмада шен чов хилла ког. Юххехь лелхачу минаший, яккхийчу тоьпийн хЮььнаший вовшашка вистхила ца вуьтура. И шиь тIеман арахь ца гича, шайн комбат а, цуьнан ординарец а хIаллакьхилла моьттуш, бухабевлира батальонан бIаьхой, керлачу позицешна.

Шумовна шена чов хиллийла ца хайита, букь а берзийна охьахьнера Мохьмад. Этка дIаозийча, чIогIа лазабора ког. Накьост воцуш дIаозо аьтту а бацара. Этка кхоо гIертарх гIуллакх хир доцийла хьйна, кисанара урс хьаладаьккхира цо. Бертиг, тегначу эвнехула урс тесна, кIажи тIе кхаччалц йостуш, охьаяьххира. Задник тIе кхаьчча, урс юххехула хъала а хьовзийна эткан буьхьиг а баьстира. Пазато а, когах хьарчийнчу кIайчу бумазин портянко а цIий хуьйдинера. Мохьмад хIун деш ву ца хууш синтем байра Шумовн.

— Мохьмад, хьо хIун деш ву цигахь? Валаза дийна, мукъана, вуй хьо? Схьа вистхилахьа.

Даре ца дича ца велира Мохьмад.

— Сайн чов дIайобхкуш воллу со, накьост командир.

— Хьуна а йина чов?

— Цхьа кIезиг мерцхаг яьккхина.

— Ахьа хIун дей... хьайна хилларг сох лечкьо ма гIерта. Суна хьалха схьа а волий, схьагайтал хьайна хилла чов.

— ДIайихкинчул тIаьхьа гайта мегар дац?

— Мегар дац.

— ХIан, хьажал. ХIокху когаца-м со хелха а валалур вара.

— Делахь хIета, хелха ма вала, тапчий, цхьа патармий соьга схьа а лой, кIелхьаравала, вайн буха бовлуш болчу накьосташна тIаьхьакхина хьажа...

— Айхьа хIун дуьйцу хаьий хьуна?! Де эшначу миноташкахь накьост дIа а тасий, дIагIо боху ахьа соьга, командир? Ма кIезиг мах хадийна хилла ахьа сан, — чехкка шен чов дIайиххира Мохьмада. Когара схьаяьккхина этка, кхоьссина юьстах а яхийтина, Шумовн ший а белш схьалецира цо.

— ТIаккха хьайн командиран омра кхочуш ца до ахьа, накьост Гайсуркаев?

— Омра кхочуш дийр ду, вайшиь юха тIемалойн моIаршка дIахЮьттича. Ткьа хIинца ас хьоьга дийр ду омра. Бертал сан букь тIе вижал, сан белшаш шина а куьйга дIа а лоцуш.

— ГIуллакх хир дац, Мохьмад. Суна хилларг йоккха чов ю. Со хIета а, вета а лийр волуш ву... Со а витий, дIагIохьа... Сох хилларг хайита а хьо мукъане а кIелхьара валар доккха гIуллакх дар-кх...

— Эрна миноташ ма яйийта соьга. Иза ас ца дендерг ду. ДIа-лацал белш, бертал сан букь тIе вижал, — Шумовна юххе бертал вижира Мохьмад. Ткьа иза ша меттах ца валалора. Меттахвала гIоьртича, букьах йокхучу гаьргаша чIогIа лазавора Шумов.

— Плохой джигит я, Магомед, теперь¹, — элира по халла вистхуьлуш.

— Джигит хороший, только ранен². Сатохалахь командир. Хьо лазавахь а, сайн букъ тле ца ваьккхича вер вац со, — Шумовна уллохь шен дегIа дохалла уьрсаца жимма харш а даьккхина, цуьнан дегI шен букъа тле карчийра цо.

Командиран деза дегI шен букъ тлехь а долуш, хьалхахьа дIа-текхира Мохьмад.

ХIинца а хаддаза тIееттара минаш а, хIоььнаш а цара латта огуш, гIитто кIур, кьахь, чан, хIаваь бехдеш, дохк хилла дIа-хIоьттинера. Са чохь дийна дегI дацара гуш.

Кхин цкъа а юххехь иккхинчу йоккхачу тоьпан хIоьо тIе латташ тоьхна, кьайлаваккхаза висира чевнаш хилла ши накъост. Бага гIуммий, латтий дахара Мохьмадна. Цергашна юккъехь «гIарчI» бохура, дегIе зуз а доуьйтуш, мочхалаш а лахош. Мохьмадна бIагор хьийзара. БIаьргашна дуьхьал бода хIуьтттура. Кхин а вочу хьолехь вара Шумов.

— Командир, хьох кхин хIумма а таса-м ца елира оцу иккхинчу «ловсакхах».

— ХIумма а ца тасалуш висира... Бакъду, вайшиь дийна воллушехь дIа волла-м гIерта уьш.

ГIелвелла вехьаш сиха садоьIура Мохьмада. ХIетте а, шен забарш а йора садаIа седначу миноташкахь.

— Чета кхокха а боьल्लीна, маьждиган миммар тIера чуик-кхина боху цхьаь. Ша лаьтта охьакхавьчча: «Iаш дуй хьо, кIуж болу меь?» — аьлла, чета хьаьжча, кхокха белла карийна. И сан-на дерг ма хуьлийла вайшинна.

Ший а хьогалло а, мацалло а гIора дайина вара. Мохьмадна даьллачу хьацаро дегI ийжадора. Хьацаро тIадийнчу юьхь тIехь ченан, кIуьрзан тачанаш хIиттинера. Чевнаша а, халачу некъо а гIелвинера и шиь. Цхьа жимма садаIа, бомба кхетта даьккхинчу ор чохь сецира ши тIемало.

Беш болу тIом лагIбелла, нилхо лелхара яккхий тоьпаш а, минометаш а. Цхьа кIеззиг хIоьттинчу тийналлехь сингаттам боьсси-ра Мохьмадан даг чу. Оран пенах букъ дIа а гIюртийна, багахь гIийла мукъам болиьра цо:

Генахь ву лаьмнашна,
Генахь ву нийсаршна,
Ма сих ло, Iожалла,
ДегIан са дIаэца.
Генахь ву йижаршна,
Генахь ву вежаршна,

¹ Ледара бере ву со хIинца, Мохьмад.

² Бере-м вон вац, чов хилла ву-кх.

Ма сих ло, Ёжалла,
Жималлех со ваккха.

Генахъ ву юьртана,
Генахъ ву безамна,
Ма сих ло, Ёжалла,
Безамах со ваккха.
ДІалур яц стогалла,
ДІалур дац доьналла,
Сих ма ло, Ёжалла,
Кхерам ахъ ма тийса.

— Мохьмад, дийцахьа, хІун мукъам бу ахьа бийриг? Цу деш-
нийн маьІна дехьа суна.

— Ёжалле сих ма ло боху-кх ас. Кхин а ваха а лаьа, ваха а
деза. Безам генахъ бу, лаьмнаш генахъ ду. Хьанна луур ду кху
тІеман арахъ виса? Доьналла а ДІалур дац, стогалла а юхкур яц,
сих ма ло Ёжалла, боху-кх ас, кхерамаш ма тийса, — шена ма-
хуьу, оьрсийн матте дехира цо ша олучу иллин деш-
наш.

— Бакъловъ хьо, Мохьмад. Вина меттиг генахъ ю, вай тІеман
арахъ ду. Бакъду, вай доьналлех духур дац. Вай вешан Даймохк
ларбеш ду... Вай тоьлур ду. Толам вайгахъ хир бу, Мохьмад...
Цуьнан шеко яц. Нагахъ сан хІокху чевнех валар хилахъ, цІа дІа-
хаййталахъ...

— Валар ма хьехаде, накъост командир. Хьо толур ву, цунах
шеко яц. Вайшиь дІаэха веза. Хи долчу метте, мукъана, кхаьчна
велара. Хаьа суна ахьа хи ца дехча а, хьо хьогах вуйла. Вайшин-
гехъ доцийла хууш, ца доьху ахьа хи.

— Сан гІуллакхана са ма гатдехьа, Мохьмад... Сатохалур до-
луш ву со. Цулла а, ас бохург дехьа. Со кхузахъ а вити, хьуо кІел-
хьаравала хьажахьа. Суна сайн гІуллакхана цхьа патарма тоьар
бу...

— ХІан-хІа, накъост командир, лахъ, вала а, цхьана лийр ву
вайшиь, висахъ, дийна а ший а вуьсур ву. Соьга и тайпа дош кхин
ма алалахъ.

— ХІун дийр ду ткъа... Боккха мохъ бу-кх ахьа тІелаьцнарг.
Когах чов хилла мукъана хьо вацахьара, текхавойтур вара ас со.
Хьан когах чов ма ю... Цхьа кхин де вайшимма? ИрахІоьттина
вахалой хьажа вайшиь.

— ХІотталур вуй хьо?

— Хуур ду-кх, хІинцца...

Шумовн гІора эшнера. Чов йоккха а, кІорга а хиларал совна-
ха, цІий дукха дІаихнера. Деги тхьусдоблла, халла бен меттах ца
яхалора меженаш. Мохьмаде ша дІа а лоцуйтуш, гІора ма-дду,
тасавелла, когаш тІе ирахІоьттара иза.

Мохьмада шен аьрру белшах тасавалийтира Шумов, вортан тлехула пхьарс а боккхуйтуш. Моьхмадна, чов лазош, ког дла моссазза боккху, дегле ов деттара, блаьргашна дуьхьал бода хлуьттара, корта хыйзара, дог керчара...

Моьхмада ойла йора шена тлехлоьттинчу киртиган. Кьонахалла зиэн йиш йолуш киртиг яра иза. Меца кийра, хьогалла, уллохь доцу хи, к'елхьара ваккха везаш волю командир, шинна а хилла чевнаш, тлеман аре, эшна г'лора, тлеххача тарлуш йолу мостаг'ийн г'лера. Шен тлаьххара ницкь гулбина длаг'лертара иза.

Чевнаш а хуьлуш, тлом бинчу меттигера генна схьавеьнера п шиь. Амма х'инца а хезаш дара нилхо еттачу яккхийчу тоьпийн, бомбанийн тата. Моьхмадна цхьа жимма а атто ян г'лерташ, шен чевнаш лаламат ч'ог'ла лазошшехь, ког ловза а воьлла, цк'ба хьалха дог вон хилира Шумовн. Тлаккха кхетамчуьра ваьлла, охьавужу-чуьра Моьхмада тлеххетта схьалаьцна, ларвеш лаьтта охьавил-лира иза.

«Хи мичара хир дара-техьа?» — ойла йора Моьхмада. Тоьпан даьндарг кхетта, Гуьрг а даьлла, шен яссаелла фляга длакхоьсси-нера цо. Шумовн хаьн т'ера фляга а еса яра. Гергахь гуш Iам а, я хи а дацара. Гонаха блаьрг кхарстиьра цо. Ц'ахь, Орца лам-чохь тилла висча а, тидам хиларо к'елхьара воккхуш хилла Моьхмад, х'инца а вара деган йовхонца, цхьана аьттоне сатуьй-суш. Гена йоццуш лаьттачу баганан, зазанан, докхан хьаннийн каппашкахь таь'на хеташ меттиг кьастийра цо блаьрган эшарехь. Iаьржачу толлан синтариийн юьк'ба каппаш а яра гуш. «Цигахь хи хила декхар ду-кх! — сацам бира цо.

Схьадаьккхина, шен чоа к'ел а тесна, Шумов цу тлехь дла-нисвира Моьхмада, коьрта к'ел шен т'лапа куй а буьллуш. Цуь-нан хаьн тлехь кхозучуьра схьаяьккхина фляга а эцна, хи хир ду аьлла хетачу метте вахара Моьхмад, чов хиллачу аьтту коган к'ла-жа а луьйзуш, ч'ог'ла астаг'ла а лелхаш.

Делк'бал т'лаьхье яра. Де йоькхане делахь а, яккхий мархаш яра стигал мел ю яьржина меллаша к'илбехьа длашершаш. Охьалаг'беллачу маьлхан бос лепара, ш'ергахь цийдинчу аьчкан санна. Цуо схьатоьхначу хазачу нуьро дешийца кхелича санна, цийинера цхьайолчу мархийн аг'лонаш. Церан малхехьа йолу аг'лонаш, мохо серлаяьккхина алу санна йогура. Малхана гена мел ели, т'лаьхь-т'лаьхьа кхулуш, хийналора церан бос. Т'лаьхьара а т'ле чим тесна алу санна, кхулуш ц'оьлла яйна, сира бос оьцура цара. Нагахь прх хьожий, стигала блаьрг а тухуш, шен ма-хуьл-лу чехка ваха г'лерташ, тасавелла воьдура Моьхмад. Мостаг'лаш-на т'леоттавала а тешам боцчу цу тлеман арахь герз а дара тоха кийчча лело дезаш. Шен командир гихь, марахь текхо дезча а, охьа ца тесира цо шегара автомат. Тк'ба х'инца, юьхьиг хьалха ерзош коча тесна автомат а йолуш, гондахьа блаьрг тухуш, лар-луш воьдура иза.

Іаържачу толла синтарийн каппашна тІе кхечира Мохьмад. Юкъ-юкъа яккхийра къожан тоьлгаш а йохкуш, хин Іаържа экъа гучуяьлча, хьогаллина садиттинчу цуьнан, декъа къурдаш а деш, логан пхенаш тохаделира. Шена зене ца даллал, хи мелира цо. ТІаккха чехкка канашца схьаобцуш шен юьхь тІе хи детташ юьхь а йилина ,фляги чу цкъа-шозза хи а кхаърсина, цу чохь а шен коьртарчу каски чохь а хи дахьаш юхавеара Мохьмад.

Шумов Мохьмада нисвеш охьа ма виллара, кхин меттах вала-за Іуьллуш вара. Кхетамчу ца веьнера иза хІинца а.

— Накъост командир, самавала, хи деьна ас хьуна, — вист-хилира цуьнга Мохьмад, цунна набаран тар тесна хилахь а аьлла хеташ.

Шумов меттах ца велира. Шегара фляга ца харцийта, кІаг болчу метте охьа а хІоттийна, Шумовна хьалха гора хиира Мохьмад. ТІаккха меллаша цуьнан коьрта кІел аьрру куьг дохуьйтуш, корота хьала а айбина, флягин бертиг бете яьхьира цо. Цуьнан шело, хин тІуналла балдах кхетча, ненан некхах кхетча сутарчу бери санна, сихдинна къурдаш деш, хи мелира Шумовс. Цул тІаьхьа бІаьргаш схьа а боьллуш, меттавеара иза.

— Вайшиь мицахь ву? — хаьттира цо, гонаха бІаьрг тухуш, дІаса а хьаьжна.

— Цу тІеман жоьжахатара схьаваьлла вайшиь. Амма санитарни дакъошка дІакхача кхин а тийсавала дезар ду. Чевнаш лозуш са-м ца гатдо хьан, накъост командир?

— Чов, чов ю... Са а гатдийр ду, лозур а ю... Амма со сато-халур долуш ма ву. Сайн лозу чевнаш яц суна дагахь йохкуш, айса хьуна беш лаьтта ницкъ дагахь боллу...

— Цунна-м са ма гатде ахьа, накъост командир. Буса са хил-лалц ловзуш хилла бераш. Сатоссуш чувеьначу кІантана нанас дов дина: «Ва кІант, хІай, хьо стенга ваханера? Хьо мицхьашхула лела, вижа чу а ца вогІуш?» — аьлла. «Ловзуш дара тхо мама, со говр а хилла, Къуддуз суна тІе а хиьна, хьохкуш» — аьлла кІанта. Ша веьлара а хІоьттина, шен букъ тІе хаййна Къуддуз хихкинехь а, ша говр хиларх а, цу ловзарх а Іеха а луш, сакьера-делла кІентан. Сох хила а мегар дац говр? Хьажал, хьо, айхьа хьайна тоха гІерташ вара. Стенна туху, хІунда туху? Айхьа хьай-на таІзар дан хьо цхьана а хІуманна бехке хилла ма вац. КІезиг хета хьуна айхьа мостагІий хІаллакбар? Цулла а, царна туху яй вайшиммо и тІаьхьара даьндарг.

Фляга хьалаюззалц цу чу а доьттина, кхин цкъа Шумовна хи а малийна, шена а хи а мелла, каски чохь бухадисинчу хица Шу-мовн юьхь йилира Мохьмада.

— Накъост командир, Гихчохь Донцин некъий а олуш, цхьа сонта нах хилла. «Дуьло, эвла йисте а довлий, вовшашна шаьл-танаш а етташ, лата вай?» — олуш хилла церан тхьамда волчу Донцас. Эвла йисте а бовлий, вовшашна шаьлтанаш а етташ, ле-

таш хилла уыш. «Лийр волуш чов ма елаш!» «Лийр волуш ма тохалаш», — олуш хилла Донцас. Вовшашна чевнаш ярх а, вала ца велчахъана мегаш хилла церан. Чевнаш хиларх могуьйтур ду вайшиммо, вала ца велчахъана. Амма вала йиш яц, цкъа фашисташ ата а аьтта, толам ца баккхича.

— Вала йиш яц ахъа бахахъ, лийр вац-кх. Даьлахкаш дийна ю, дог кийрахъ деттало, д'ахъажо ши б'аьрг бу. Амма дег'л-м ду доьжна Гуьллуш, Мохьмад.

— Г'оттуш хан а йог'лур ю.

— Мохьмад, г'аттавел со, сан настарш дийна ма ю, г'ора эшаделлехъ а.

— Г'атта а вийр ву. — Пхъаьрсаш к'елхула схъа а лавцна, ира х'оттийра цо Шумов.

— Донца хилла бохура ахъа и леташ верг?..

— Х'аъ, Донца хилла.

— Цхъа ша-тайпа амал йолуш стаг хилла-кх иза а.

Шумов Мохьмадан белшах тасавеллий бен, кхин ша ког ловзуш д'авахан таро йолуш вацара. Ций дукха д'аэхарал совнаха, букъах хиллачу чевнаша ницкъ бора цунна. Жимма меттах-ваьлча а, дилъах цийдина эчиг Гуьттуш санна хетара. Букъах хиллачу йоккхачу чевно дег'л тхус динера, настарш лехнера. Халла бен ког ца баккхалора цуьнга. Аьтту когана т'е вазвала йиш йоцуш, Мохьмада а халла боккхура ког.

Бан безачу некъе хъаьжча, бинарг а к'езиг некъ бара. Делахъ а, Шумовна синтем бан г'ерташ:

— Сатохалахъ, командир, х'иница д'акхочур ву вайшиъ, — олура Мохьмада.

— Фашистийн ч'аг'лонашна т'е ца йотталуш висахъ, д'акхача а мег.

— Уыш т'е кхачахъ, д'а-м вайшиъ вохуьйтург хир вац. С'а-м цара а оьцур яц. Соьгахъ кхоъ граната ю. Долоза шиъ автоматан диск а ду...

Мел кхоош ког баккхарх, цхъа жимма а дег'лан чарх меттах-хьовш, уьрсаца цоьстуш санна, лазайора Шумовн букъах йина чевнаш. Делахъ а, шен багах осала дош ца олуш, «ах'л» аьлла узар ца беш, ч'ог'ла са тухура цо. Дагар деънера цунна. Хъацар тоьхна, кхохкийнера юьхъ. Мохьмадан белш т'ехъ кхозура цуьнан малделла дег'л.

Меллаша хъалхахъа д'ашершара чевнаш хилла ши т'емало. Хъаннашкахула, лаьмнашкахула хала дара лар йоцу некъаш. Бешан, къожан тоьлгащ, бомбанаша, яккхийчу тоьпийн х'оььнаша даьхна оьрнаш хедош воьдура и шиъ. Хаддаза т'ехула хый-зара немцойн х'аваан кеманаш. Церан цхъа истребитель цкъа т'ех а даьлла, кху шиннах б'аьрг кхетча юхадирзира. Юхадерза иза раздолушшехъ Мохьмадна хира летчикна да-гахъ дерг.

— Командир, сатохалахь, «месер» юха доьрзуш ду вайшинна пулемет тоха. Хьан чов кхоо гIертарх гIуллакх хир дац, — аьлла, шайшшина юххе нисделлачу ор чу вижира и шиъ. Урана дехьа а, сехьа а йохкучу кондарша аьтту бира цу шиннан. Истребитель дикка лахдеш охьа чу а лаьллина, цIеххьана раз а доккхуш, пулемет туйхира шина тIемалочунна. Мохьмадан чоин тIемах даьндаргаш чекх а юьйлуш, дIаяхара пулеметан рагI. Амма цхьа а даьндарг ца кхеташ дийна висира и шиъ.

— Меттах ма хьелахь, Мохьмад, — элира Шумовс.

Истребитель юха а тIехула хьаьвзира. Раз а долуш, пулемет туйхира цо кхин цкъа а.

— Меттаххьовчохь дац вайшиннан гIуллакх, — элира Мохьмада. — Вайшинъ дийна вита дагахь дац и йовсар...

— Меттах ца волуш сацалахь иза гена даллалц.

Истребитель дIадахара. ЧIогIа догдаьттIера Мохьмадан цунна дан хIумма доцуш.

— ХIийт, да виса, хьо белхан? Ма дош а дацар-кх, хьо кхуза лахахь а хилла, и хьан батт стеш диъча санна ца йича! — элира Моьмада, нохчийн маттахь.

— Ахьа хIун бохура, Мохьмад, шайн маттахь оцу летчикана? Ахьа дикка оьгIазвахача бен, нохчийн маттахь хIума а ца олу. Суна хаза хета, сан сакъерало ахьа пштта аьлча... Схьадийцахьа, суна айхьа аьлларг...

Мохьмада дикка чIогIа оьгIазвахча, нохчийн маттахь гитлеровцашка олуш дерг денйи, нанний дара. Шумовс дуккхазза а тидам бинера цуо иза олуш. Ткъа хIинца аьлларг дахдина олу хезча, хIун ду хаа лиира цунна.

Мохьмада доккха садаьккхира и дешнаш оьрсийн матте даха кечлуш.

— Муха ала деза иза оьрсийн маттахь, накъост командир? Нохчийн маттахь ала-м атта дара иза. Хьажал, оцу истребитель тIехь Iийнарг зIуганан кIорни санна, цхьа мераIуьрг хир ю. Вайшинна кхиссарш а йина, дIаяхна. Къонах ма вац иза. ХIоккхуза лахах иза велхьара, цуьнан бат ас буй тоьхна... хьажал, кхин дIа оьрсийн маттахь ала ца хаьа-кх суна иза. Тхан оцу Веданахь хуьлуш цхьа акха стом бу «стеш» олуш. Царех оьрсийн маттахь хIун олу ца хаьа суна. Дехийра логмаш а долуш, кегийра цIен стом бу иза, туьтеш санна. Бераша уьш цхьацца кхалларх ца Iебаш, буй буззуш схьа а оьцуш, буура и стом, батош а цийеш. Цундела олуш ду иза: «Кулак твой морда наехал, как стеш диъчи санна изделать». Изза аьлла хеттера суна, оцу йовсарна буй тоха хьогам хилла.

— Буй тухучул, автомат тоьхна, охьавиллича атта хир дацара иза?

— ЭхIей, дIаваьллахь, накъост командир, дикка чIогIа оьгIазвахча, куьлла санна, Iункар а вохуьйтуш, буй тоьхча санна дог

ца дастало! ХІан, хІинца вайшиъ волавала веза, немцо а дІаваха, шен тІом а бина, да нелца валларг!

Мохьмадна чІогІа дагахъ доллур, дан хІума доцуш, и летчик дІавахийтар. «Дависарг-я! Цуьнгахъ санна кема а хилла, куьйрано кхокха санна, иза схьа а лавцна, оцу уккал тІе пулемет тоьхна, куьлла санна, Іункар охьа чу ца вахийтича, ма дош а дацар-кха», — хьавзира цуьнан коьрте.

Цхьа метр хиллал кІорга дара хІара шиъ кьайлаваьлла ор. Оцу урана шина а агІор йистехъ, бомба иккхица хьалатесна сацкьаран боккха шиъ вал хилар бахьана долуш, кІелхьара велира хІара шиъ пулеметан даьндаргаш ца кхеташ. Истребителан нисса урана тІоьхула раздала аьтту бацара, жимма юьстахо бен. ХІинца оцу ор чуьра хьалавала хІокху шинна а дацара атта. Цкьа хьалха Моьхмада Шумов уран бердаца бертал хьала виллира, ши куьг берда тІехъ а долуш. ТІаккха ша хьала а ваьлла, цуьнан ши куьг а лавцна, такхийна иза хьалаваьккхира цо. Циггахъ чевнаш лазийна, юха а кхетамчуьра велира Шумов. Рукьнята шена совІатана делла йовлакх кисанара схьа а даьккхина, Шумовн юьхъ тІера хьацар дІадаьккхира Моьхмада. ТІаккха иза хица даша а дина, цуьнан юьхъ тІе а, хьаж тІе а хьаькхира.

— Накьост командир! Саша! Саша! — аьлла цкьа а, шозза а меттахьавира Моьхмада иза. Шумов метта ца вогІура. «Кхетамчуьра ваьлча, ша лазош а хуур дац-кх хІокхунна. Хьаха, веза ас хІара юха а гехъ дІавахьа», — бохург дага деара Моьхмадна. Цунна юххе бертал охьа а вижна, иза шен букьа тІе ваккха гІоьртира Моьхмад. Цунах гІуллакх ца хилира. ТІаккха, шена тІера схьадаьккхина чоа лавтта а тесна, Шумов такхийна цу тІе ваьккхира Моьхмада. Цуьнан доьхка чоин пхьуйшаш чухула чекх а даьккхина, пхьаьрсашна кІелхула дІадихкира. ТІаккха схьадаьккхина шен доьхка, бухахула цуьнан доьхкарх дІа а тесна, дІатакхийра Моьхмада иза. Хала дара командиран малделла, дазделла дегІ дІатекхо.

Когана хиллачу чевно ницкъ бора Моьхмадна. Веьлара хІоьртина дІайизо а аьтту бацара. Шен гІора ма-дду и йозалла дІайизош, Моьхмада туьйсуш берг цхьа аьрру ког бара. Аьтту ког тІевазвала йиш йолуш бацара. Жимма а цунна тІе вазвелча, и лазабой, бІаьргаш дуьхьала бода хІуттура Моьхмадна. И ког лазийча, ша а кхетамчуьра валарна кхоьрура иза.

Сингаттаме дара цунна накьост лувйчуьра сецча. Иза наггахъ бен вистхуьлуш вацахъ а, кхетамчохъ волчу хенахъ ша цхьа ца хетара цунна. Ткьа хІинца сингаттаме ойланаш хьийзара коьрте.

Дага туьйсура Моьхмадна шен бералла. Лами дІа а шершина, тхов тІера ша чувожар а. Ламанан даккьашца ловзуш, шен идар а, ша ваьхна, ша кхиъна юрт, шен йижарий, нийсархой, ша тІехьийза Рукьнят... Лаьмнаш, Кавказан исбаьхьа, хаза Іалам! Мерзачу ойланаша гІо дора цунна шегара хало лан. Ткьа и хало

кѣиза хало яра. Мацалла кийра Ыйжара, чевнаш хилла а, гѣлвелла а гѣора эшнера. Амма яхъ йолчу дагой, семачу ойланой, кхетамой бакъо ца лора кѣлвиса.

Бехха некъ бира тѣмалочо оццу хѣолехъ. Садоѣуш цхъана кѣожан тоьлга тѣе охъа а хиъна сецира иза. Дукха гѣлвелла, халла бен меттах ца яккхалора цуьнга дегІан меже. Стелан хабштинг санна, каде хилла цуьнан дегІ, маргІалдоьлла гІад санна, малделлера.

Меллаша шен кисана куьг а дахийтина, кисет хъалаяккхира цо, кІур баккха дагадеъна. Цигаьрка ян гІирс бацара: я томка а, я махорка а, я цигаьрка хъарчон газет а. Мохъмада ша йина дечиган люлла яра. Цу чуюьллуш, махоркин, томканан меттина, кхин хІума яра, отуш кечдина дакъаделла гІаш, якъийна торф цхъана а эйна. Иштта цунах луьлла а юьзна, цѣе тоха вуьйлира иза. Сирникаш йоцуш, церан меттана, бакъийна кІожа латош, цѣтухург яра Мохъмада лелош. И гІирс ша хъала боккхуш, юха а вехха хъийжира Мохъмад Рукъията шена еллачу кисете. Тохара иза кхечуьнга маре яхарна кхоьруш хилла сингаттам дІабаьллера цунна хІинца. «Со хІокху кепара тѣман халонаш токхуш воллушехъ, со виц а вина, со кхин безам лехнехъ дагна иза еза хъакъ яц. Цунна сагатдар эрна ду», — аьлла хетара цунна.

Шен луьлла а латийна, наггахъ кІур а боккхуш, ойланаш йора Мохъмада. Шумов, велча санна, дІакхетта Іуьллура. «Маржа командир яІ, муха хир-техъа хъан вахаран кхел? ДІакхачахъара хъо вай оццул чІогІа сатийсинчу толаме!» — хетара цуьнга хъоьжучу Мохъмадна.

«ГІатта веза», — элира цо ша шег, виълар а хІуттуш. Чон тѣехъ Іуьллу Шумовн дегІ дІатакхо воьллачу Мохъмадан чов хиллачу коге цѣххъана лазар хъаьдира. Цуо самалдина гора вахара иза. «Дог ма ду сан кийрахъ. Тохало дог. Кѣл ма диса, дегІ!», — омра дора цо ша шена.

ТІаьхъара ницкъ гулбина, дІатакхийра цо Шумов.

Бертал а вижина хъалха дІагІертара Мохъмад. БІагор хъийзара. Дог а гѣлделла, ша вожарна кхоьруш, наггахъ хих кѣурд бора цо. Шена иштта ницкъ ца бан, вала а реза хила мегар долуш, халчу хѣолехъ велахъ а, эшна кѣлвиса ца лаьара Мохъмадна. Ца лаьара цунна командиран а, шен а вахаран некъ циггахъ дІахадийта.

— Вперед, товарищ Гайсуркаев!¹ — оьрсийн маттахъ ша шена омра дира Мохъмада, жимма са а даьІна, юха а ша меттахволуш.

Гѣора ма-дду тийсалуш, шовзткъа — шовзткъе итт метр хиллал бен кхин гена дІа ца такхалора Мохъмаде шен накъост. Чов йина шен аьтту ког лазарах ларбеш боккхура. Ткъа вукха аьрру когана тѣевазлуш хъалха дІагІертара. Оцу шен халачу боларан

¹ ХъалхатаІа, накъост Гайсуркаев.

хьесап дан велира Мохьмад. Ша мел некъ бо, сецар мел гена ваьлча ду хаа лиира цунна. ХIоразза ша аьрру ког дIа моссазза боккху, «цхьаь, «шиъ», «кхоъ»... бохуш, дагардора цо шен дагахь. Уьш шен шовзткъе итт кхочуш хиллалц са ца долуш дIавовдура иза. ТIаккха садоIура, некхера схьаэккха доллуш санна, сиха деттало дог а, сиха садеIар а метта даллалц. «Цхь-а-ъ», «ши-и-ъ», «кхо-о-оъ!»... — хедаш декара деган аз.

И шовзткъе итт гIулч!.. БIаьргашна дуьхьал бода хIуьттуш, сиха садеIарна балдаш дакъалой, голаш егаеш, настарш лехий, галвуьйлуш, халла йоккхура цо уьш.

Цхьана меттехь садоIуш сецча: «Валаза дийна мукъана а вуй-техьа хIара?» — аьлла, шен буйнара доьхка дIа а хецна, Шумовга хьажавовлла Мохьмад, охьатаьIашехь, бертал вуьйжира. ТIаккха, жимма меттавеьча, текхаш тIе а вахана, Шумовн некха тIе лерг диллира цо. Цхьана эшшарехь гIийлла детталора чевнаша гIелвинчу Шумовн дог.

— Командир! Командир! — шозза-кхузза меттаххьавира Мохьмада иза. Шумов меттах ца велира. Наб кхетча санна, дийшинера цуьнан БIаьрганегIарш.

Мохьмада дайн куьг диллира цуьнан хьаж тIе. ЧIогIа дагар хааделира куьйгана. Флягина бертера тIус дIа а баьккхина, хица башийна йовлакхан тIам хьаькхира цо Шумовн дакъаделлачу балдаш тIе. Хинан шело хааелча а меттах ца велира иза. Къурд бойла хьажа бага хи дотта ца ваьхьара Мохьмад, цунна сихъэккхарна кхоьруш. Юха а ваьлла, охьахира Мохьмад. ТIемаш дойна, гIатта ницкъ боцуш йисинчу аьрзуно санна, гонаха гIийла БIаьрг кхарстийра цо. Буьйса йовлlexь а, къайла ца болуш, го тесна бовдучу малхо тоьал серло лора. Хинца а къаьстара Мохьмадна генара а, гергара а хьаннийн каппаш, бецан аренаш. Куьзганахь санна серло етталуш, цхьа меттиг билгал елира цунна. Цхьа шера экъа хеталуш, Мохьмадна хьалха йолчу хьаннийн каппашна къилбаседа-малхбузехьа агIор яра иза. «Командиро шен карти тIехь билгал баьккхина Силигер Iам бу-кх иза» хийтира цунна.

— ГIатта дегI! ГIатта дегI! — юха а омра дира Мохьмада ша шегIа. ТIетовжа хIума ловхуш санна цкъа гонаха а хьаьжна, тIаккха шен чов хиллачу когана йиькхина хIума дIа а нисийна, Шумовна пхьаьрсаш кIелхула а, чоин пхьуьйшаш чухула а доккхуш тесначу доьхкаре а хьаьжна, и доьхка кара лецира цо. Цкъа хьалха гора хIовьттира иза. ТIаккха веьлара вуьжуш, ши куьг лаьттах а гIортийна, аьрру кога тIе вазвелира. Автоматан бух лаьттах а гIортош, цу тIе а тевжина халла прахIовьттира Мохьмад. «Ийт, горлера дегI я! Сесана ловзаргахь говр хьовзош санна-м дац!» — ца догIучу дагца велаькъежира иза.

Дерриге а дегI тIедаздеш, бертал ваххана хьалха дIагIовьртича, халла меттахваьккхира цо дархо. Юха а багарбора цо ша дIа мел боккху ког. Хинца мелла а дегайовхо яра, Мохьмадна хьал-

ха дІахъаѣжча гуш болчу Силигер Іомана уллохъ дехаш адамаш хирг хиларан. Цига дІакхача герггарчу хъесапехъ ах километр некъ бисинера. Хенан а, некъан а, юкъ-кара соцуш, садаІаран а барам хІоттийра Мохъмада шена. Амма оцу барамца хІоттийна садаІаран раж а, тІаѣхъара ницкъ гулбар а дохадора дог гІелдаларо. Шена бІагор а хъаѣвзина, бІаѣргашна дуьхъал бода хІоьттича, кхетамчуьра валале, са а доІуш, хих къурд а беш, меттавоІура иза...

Доккхачу собаро, хъуьнаро, доьналло, боккхачу лаамо дегІе ницкъ луш, Силигер Іома тІе кхечира иза. Эххар а адамашна гун волчу кхаччалц, халонна кІел сецна ца вужуш, дІагІиртира Мохъмад. Бихкина коча тесна пхъарс болуш цхъаъ, ког айбина Іасанашца лелаш шозлагІниг — шина бІаьхочух бІаѣрг кхийтира Мохъмадан. Царна дехъа нилхха дІасалелаш адамаш а, цхъа гІишло а яра гуш.

Вистхила, кхайкха гІора доцуш виснера Мохъмад. «ХІинца лахъ а, висахъ а, адамаш долчохъ ву-кх тхойшиъ» — аьлла хийтира цунна. Озийна пха хаьдча санна, циггахъ паргІатдаьллачу дагна синтем хилла, дуьйжира Мохъмадан гІелделла дегІ. Яхъ дІаялар а, халонна къарвелла кІел сацар а дацара иза. Ша оццул ницкъ бинчу шен дегІана паргІато яла лиира цунна эххар а.

ДІахаьрцашехъ набаран тар тасар делахъ а, я дог гІелделла кхетамчуьра ваьлlexъ а, дІатийра Мохъмадан дегІ.

Іасанашца волу шен накъост: «Хъо хІоккхуза сацалахъ!» — аьлла, лаьттачохъ а витина, пхъарс бихкина волу тІемало чехкачу боларца тІевахара цу шинна. Иза вара бодашкахъ цхъа «хІума» текхош, меллаша схъашерша гІаларт гинарг. И гІаларт дужуш гира цунна.

— Шу муьлш ду? — вистхилира иза, воьжна Іуьллуцу шинга. Дуьхъал цхъа а вист ца хилира. Шен коча тесна пхъарс а ларбеш, когаш тІе охъа а лахвелла. — Шу муьлш ду? Шуна хІун хилла? — юха а вистхилира иза, куьг Іоьттина, воьжна Іуьллу шиъ меттах а хъавеш.

— ХІа? — ши бІаѣрг дІабиллина, шена тІе охъалахвеллачуьнга хъалахъаѣжира Мохъмад.

— Муьлш ду шу, хоьтту ас?

— Командирана чов хилла... — жоп а луш, юха а дІатийра Мохъмад.

Пхъарс лазийна волчунна воьжна Іуьллу шиъ вайн тІемалойх вуйла хиира. Цигга тІекхиира Іасанашца волу цуьнан накъост а.

— Муьлш бу уьш? ХІун хилла царна? — хаьттира цо.

— Чевнаш хилла салтий бу. Схъахетарехъ, вайниш юхабовлуш, чевнаш а хилла бисна. ХІара шиъ вийна, воьжна лерина вайниш юхабевлла хир бу. Ткъа хІара шиъ текхаш схъавеъначух тера ду. Хъо кху шинца сацалахъ, ас орца даьккхина, санитараш схъабалор бу, — чехкка лоьраш болчу вахара пхъарс бихкина

верг. «Лор мнчхъ ву?» «Лор мнчхъ ву?» — дархошка хоѣттуш, лобрана тѣ кхечира иза. Вехъаш хъадда воґлчу дархочух бѣарг кхетча сихха орца оыуш иза воґий а хиѣна, цунна дуьхъал а вирзина, сецира лор.

— Хиун хилла? — хъѣттира цо.

— Доктор, цига арахъ дархой бу йохкуш...

— Маса ву уыш?

— Шиѣ ву. Схъахетарехъ, тѣамехъ чѣоґа чевнаш хилла висна-чуьра схъатекхна и шиѣ. Шинна а чѣоґа дагар ду. Са хала а доь-гу. Цхъаѣ вистхуьлуш а вац...

Лекхочу дегѣхъ, гѣметта хѣѣттина стаг вара лор. Цуьнан босбаьхъна, оза юьхъ гѣйгѣане, кхоьлина яра. Чевнаш хиллачу дархошна дарбанаш лелош, хийла буьйсанаш наб ца еш текхна, набарна гѣелбелла ши бѣарг халла хьѣѣжура шеца кѣамел де-чуьнга.

— Маша, же сихо йе! Хъайца накѣостий а бига, шиѣ носилка а дѣахъо. Со а дѣавоґу! — ома дира цо.

Шина тѣмалочунна орцахбевлира лобраш. Меттахваьккхина, и шиѣ носилкаш тѣхъ чуоьцуш, шина дархочун тидам бира цара. Велча санна, гуьллура и шиѣ. Ченаший, цѣийший дуьзнера цушин-нан доґмаш. Эттѣий, цистиний беркѣа даьллера духар. Сиха а, хала а дара садеґар. Дагар коьрте даьлла, яхъаш тѣ хъацар тоьхнера. Мохъмадан цхъана когах этка, яцара. Цу когах хьерчий-на, чено макхѣина, цѣй хуьйдина ґаржѣеллера бинташ...

— Муьлхачо муьлхарниг текхийна стенах хуур ду? — хъѣттира тѣхѣиттина лаьттачех цхъамма.

Меллаша охъакхевдина, хъалаийцира лобро Шумовн пхъаьр-сашна кѣлхула доккхуш тесна доьхка.

— Хиокхо хѣара текхийна, чои тѣ а виллина, — билгалдаьк-кхира лобро.

— Иза ша а ма ву когах чов хилла. Цо муха текхор вара шен накѣост?

— Мухха текхийнехъ а, текха-м вина. Чевнаш цхъана хенахъ хилла кху шинна. Цѣий датар а, чевнийн хъу а цхъана эшарехъ ю, — элира чевнашка хъаьжначу лобро.

Юьхъанца човхилларг чов хилаза волчо кѣелхъара воккхуш, валийна моьттара царна. Амма, Мохъмадан когах хилла чов шай-на гича, цецбевллера лобраш.

— Ма доккха хъуьнар хилла кху кѣантехъ. Шена когах чов хиллашшехъ, текхийна-кх хѣокхо шен накѣост тѣман хъалхарчу моґаршкара онцул гена схъа.

— Маша, носилкаш тѣ виллал и шиѣ. Цѣий дѣа дукха ихна цу шиннен, чов меттах ца йоккхуш, ларвелаш, — дархойн гѣул-лакх дар дѣадолийра лобро.

Ларвеш, хъала а эцна, носилкаш тѣ а виллина, цхъацца хьѣш, чуваьхъира и шиѣ. Тѣера цѣйша дуьзна духар дѣа а даьккхина,

лийчош, цланвинчул тлаьхьа, цу шиннан чевнашка хьаьжи-
ра лор.

— Хlокхуьнан букъах операци ян езар ю, — элира лoьpo, Шу-
мовн чевне а хьаьжна. Тlаккха Мохьмадан човхиллачу коге хьаь-
жира иза. Чов юахьаяла герга яхана, дестар хьаьддера коге.

— Тlаккха, доктор, хlун дан деза вай хlокхарна? — хаьттира
Машас.

— Осташково гlалин госпитале дlавигийта веза...

Чевнаш дlа а йихкина, лoьpo ша ма-аллара, «У-2» хlаваан
кеманца Осташково гlалин госпитале дlавигийтира и шиь шол-
лагlчу дийнахь. Цига дlакхаьчначул тlаьхьа Шумовн букъах опе-
раци йира. Цхьа сантиметр стомма а, пхи сантиметр еха а яра
цуьнан букъах операци еш яьккхина, йоккхачу тоьпан хlоьан ге-
риг, важа цул жимо яра. Уьш дlаяьхначул тlаьхьа, жимма гlоли
хилира Шумовна. Делахь а, дегlера гlора эшна, гlийла вара иза.

— Муха хета хьуна, салти, ког лозуш са-м ца гатдо хьан? —
масех де даьлча лoьpo шега хаьттича, вела а велла, оьрсаша
санна:

— До свадьба заживет. Эт не большой дела. Царапин, —
элира Мохьмада. Iасанашца бен волалуш вацахь а, Шумов Iуьл-
лучу маьнги тlе а оьхуш, цуьнан терго йора цо. Дукхахйолчу хан-
на цуьнан гlевлангахь хонй Iара иза, цхьацца дуьйцуш а, цуьнца
забарш еш а.

— Командир, борсай лежат. Стават нада...

— Мохьмад, хьалагlатта бохий ахьа? Хьалагlоттур ву. Со-
барде ахьа, дlадала гергга дисина са цкъа метта данйта ахьа!..

— Тlаккха хьалаэккха воллурий хьо? Хьаха, вац, товаллалц
лоьраша хьо ара-м волуьйтур.

— Бакъдерг дийцпича, лоьраш хала нах бу. Тlамехь салтийн
командир хиларх, кхузахь хlокхарна команда дойла яц. Кхузахь
кхеран бакъо ю. Делахь а, сайна гlоли хилча-м, кху госпиталехь
Iуьллур-м вац хьуна со...

— Ма дика ду-кх товаллалц цара хьо ара волуьйтур воцуш.

— Хlунда боху ахьа, Мохьмад?

— Жимма а гlоли хилча, кху чохь Iен туьгур ма вацара хьо.
И чевнаш дика дlа ца йирзича, хьуна аравала мегар дац. Хьо
сецо со хьуна юххехь а хир вац.

— Хlунда?

— Сан когах йина чов йоьрзуш лаьтта. Йирзина ала а мегар
долуш ю хlара-м.

— Хелха валалур варий хьо? Iасанаш охьа а кхисина, хелха
ваьлча бен, хьо хlокху госпиталера ара ма валийта эр ду ас лоь-
рашка.

— Хелха-м со хlинца а вер ву. Со хелха ваьлча, лоьрашка
дlавахийта олий ахьа?

— Цкъа хьан боларе хьаьжча хуур ду-кх.

Іасанаш Шумовн маьнгин глевланца дІа а хІиттийна, хелхара-ран бохь буьйгІира Мохьмада.

— Асса-а! ХІорс-то-тоь! Та-хІарс!..

Госпиталан йоккхачу палати чохь мел берш цец а бевлла, Мохьмаде хьовсуш бара. Царех глаьттина буьйлалуш берш, го бина дІа а хІиттина, бийла а буьйлуш, тІараш детташ лаьтара Іохкуш, болчех цхьаберш, метта кІегар а хуьйшуш, схьахьуьйсуре.

— ХІара хІун ду? ХІара хІун ду?! — вагийча санна, схьахьаьдира лор. — Совцаел гІовгІанаш!

— Доктор, хІара сан ординарец ву. Шен ког тобелла, госпиталера ара ваккхяхьара ша боху хІокхо.

— Хелха вуьйлучохь ду хьан гІуллакх? — хаьттира лоьро, охьатаьІна, Мохьмадан чов хиллачу коге а хьаьжна. — Чов йирзина яллалц, ахьа и кхоа ца бахь, цхьана кога тІехь вийла дезар ду хьан хелха, — хьала а таьІна, Мохьмаде хьаьжира иза. Амма кхин тІечевхина, цунна дов а ца деш, дархошна гІовгІа ян мегар доцийла а хайитина, шен гІуллакхе дІавахара лор.

— ДІаэца хьайна хІинца, — велакъежира Шумов, лоьро аьл-лачунна тІетовш.

— Ахьа а кьобал до, командир, цо бохург?

— Кьобал до. Лоьро бохург ца дича вер вац хьо а, я со а.

— Хьуна гІоли хиларе ца хьежча, со кху чохь Іийра-м вацара.

— ХІун дийр дара ахьа?

— Сайн Іасанаш охьа а кхиссина, вайн накъостех дІакхета гІур вара-кх.

— Ког тобаллалц Іадда Іе хьо.

— Хьан дуьхьа Іен-м лаьара суна. Делахь а, беш лаьтташ тІом боллушехь, жимма а гІоли хиллачул тІаьхьа, кху чохь сецар гІиллакхехь ца хета суна. Я со Іалур а вац... Тхаьш гена довлуш ца хилахь, кест-кеста со воьгІур ву хьо волчу.

— Вола хьо, Мохьмад. Хьо веьча суна хазахетар ду. Цу тІе, вайн полках лаьчна а, тІамах долу а керланаш дуьйцур ду ахьа. Бакъду, вайн накъостех хьо дІакхетахь тамаша-м бу.

— ХІунда боху ахьа?

— Вайн батальонера дукха ма ца бисна дийна. Уьш кхечу да-къошка дІасабоькьур ма бу. Тестовх хилларг мукъане а хаахьара... Иза жима волу дела, цунах кьаьсттина кьа а хета, кхоам а хета.

— Тамаша бу-кх иза, вайшиь чов хилла висинчу метте, вайшиь лоьхуш, вуха ца ваханехь.

— Иза вухавахь гІоьртича а, накъосташа вохуьйтур вацара. Вайшиь вийна моьттуш ца баханехь, уьш вайшиь буха а витина юхабевр бацара...

Денош дІаохура. Мохьмад, ког то а белла, госпиталера ара волуш вара. Шумовна тІевахара иза цуьнан Іудика ян.

— Накъост командир, «КІант зуда ялориг хилча, зуда а ялий-

на, ваха охъахайта веза», — олура тхан ден вашас. «Йо! маре глуриг хилча, йо! а нехан цлен тле длаяхийта еза», — олура. «Йиъна, вуьзча, хъаша а длавахийта», — олура. Хинца сан хъал хууш, суна уллохъ ша хилча цо хлун эр дарий?

— Хлун эр дара?

— Клант, хьо туовелла, тлам тле дларло эр дара-кх.

— Хиета, тлам тле длаваха воллу-кх хинца хьо?

— Тлам тле длаваха воллу, накъост командир. Оцу фашистийн пес йохъян воллу со. Царех лата лууш, куьйгаш кламло, накъост командир. Хюъ баййна алаша длаэккха глерташ хуьлу. Хлокхара кхузахъ дика кхаьбна, нишкъ юха метта хлоьттина. Ахъа боху а, ца боху а хлума тухур ю ас царна. Цхъа дика еха глаж буйна а лавцна, етташ, плендарш кегдеш и массо а фашист сайга вайн мехкан дозана дехъа тасалур вара аьлла хета суна, дукха царех лата лаарна.

— Лата хьо, Мохъмад, лата. Амма фашистийн тоьпан даьндаргашна хъалха охъата!о дола хеташ болу и хъайн корта ларбе.

— Со ладуглуш ву, накъост командир! Вуьшта, бакъду, оцу даьндаргашна корта охъаталийча, церан дог кхаьрдаш санна хета суна. Ларвала везийла а хаьа, амма хила язделларг т!ех тир дац, накъост командир.

Вовшашна мар-мара эккхаш, къаьстира командир а, цуьнан ординарец а.

Цул т!аьхъа, Сийлахъ-боккхачу Даймехкан т!еман шерашкахъ кхин вовшашна ган язделла ца хиллера цу шинна...

КХЕРАМЕ ЧОВ

Шумовна хала чевнаш еш хиллачу т!еман тасадаларшкахъ цуьнан батальонах цхъа клеззиг б!аьхой бен ца бисинера. Кхечу т!еман дакъошка д!асабийкъира уьш. Шайн батальонехъ хиллачу Тестов Борисах а, Веселовх а, Маринах а, Гусевх а, шен кхечу накъостех а хилларг хууш вацара Мохъмад.

Шайн батальонехъ хиллачех наггахъ салтий тосалора Мохъмадна. Царех цхъаммо: «Тестов Борис, т!еман кхечу дакъошка д!а ца оьчуш, герзаш дечу заводе хъажийра...» — дийцира цунна.

Псковский областера, Остров-г!ала фашисташкара схъаяккха т!елеташ долчу эскаран дакъошца вара Мохъмад хинца.

Яккхий дуьхьалонаш йора немцоша советски эскаран т!елатар сацо г!ерташ. Иштта цхъана дийнахъ, ченан клур г!аттийна немцошна чухъаьвдда йоьлхура вайн танкаш. Царна т!аьхъа хиттина, боьлхура г!аш-салтий.

— Ура-а-а-а!

— Ура-а-а-а!

— Даймакхехъа! Ура-а-а-а! — маьхъарий а детташ, чухъаьвдда боьлхура т!емалой. Яьккхина тапча а буйнахъ, комбат Попов

хьалха а волуш. МостагIчо лубста тIееттачу яккхийчу тоьпаша а, минаша а эгабора чухьаьвдда боьлху вайн бIаьхой. Эххар а немцойн окопашна тIекхьачна, чучча-кара бахана, вовшах тасабелира вайнаш а, гитлеровцаш а. Вайн танкаш кхин ца совцуш, мостагIчун чIагIонаш йохош, дзоташ, яккхий тоьпаш отуш, хьалха дIаьхара.

МостагIийн дуьхьалонаша, кар-кара бахана тасадаларшкахь дукха ца сецийра вайн пехота. Оцу тасадаларехь немцой шозза а сов бара вайчил. Делахь а каде а, майра а леташ, эгабора цара фашисташ.

— Тоха йовсаршна!

— Хьан дена... неалт! — Мохь а тухуш, шена дуьхьал нис-велвелларг вожавора Мохьмада а.

Аьрташха еттаран кьора тата, герзийн дийлар, леташ беьхар вовшахьийна яьллачу гIовгIано екайора тIеман аре. Юкь-юкьа хезара кхетта лечу фашистан: «Майн готт!», — чевнаш хиллачийн узарш.

Автоматан диск кхачийча, кхин диск тIедилла кхиале немцо тIехьаьдира Мохьмадна. ЧIижаргIа йолчу агIор схьа а лаяцна, ластийна коьртах автомат тоьхна каска а ведьеш, вожийра цо фашист. Ши бIаьрг гIинжар а баьлла, бага а гIеттош дIахьарцира иза.

— Хьан да а валла нелца!

Лохочу дегIахь волчу цхьана бIаьхочунна, даьккхина урс а буйнахь тIехьаьдира кхин цхьа фашист. Иза тIекхетташехь, шена урс тоха кхиале, ка тоьхна, урс буйнахь долу пхьарс схьа а лоцуш, кIел ког а тесна, лаьттах туьйхира лохачу салтичо гитле-ловец.

— ХIара дезаш веьнерий хьо сан махка? — цуьнгара схьадаьккхина, урс Iоьттина, цунах чекхдаьккхира бIаьхочо.

Кхаа, веа фашисто юкьаверзийнчу цхьана кхечо шена уьш герз тоха кхиале, цIехьхана аркьал а воьжна, автомат тоьхна нэгийра уьш. Цхьана салтичо шена дуьхьал хIоьттинчу немцочунна тоха тIелаьцна автомат харц хилира. Немцочо шегарчу автоматан чаппагIа юхатуххушехь, тIекхийначу Мохьмада шен карарчу автоматан бух тоьхна, луьлла санна, карчийна дIавахийтира иза а. ТIекхетта цуьнгара автомат схьа а яьккхина, даьндаргийн рагI яхийтира вайн салтичо фашистан дегIахь.

— Баркалла, ваша! — вела а кьежна, мохь туьйхира цо юха а хьалхахьа дIахьаьдда воьдучу Мохьмаде.

Герз тоха кхийначо герз тухуш, герз тоха ца кхийнарг тIекхетий тасалуш, фашистех леташ бара салтий.

Фашисташ ида буьйлабелира. Дуккха а декхий буха а дуьтуш, кьайлабевлира уьш.

Батальоно дIалаьцначу позицешка юха а яккхий тоьпаш а, минометаш а етта йолийра фашисташа.

Чов хилла вожна сержант Ивлев а такхийна, окопа чу кхача сихвелла воґлучу Мохьмадна йиъ гґулч хиллал хьалха иккхира йоккхачу тоьпан хґоъ. Багара пхиъ церг йоккхуш цхьаьий, аьтту бґаьрга шозлагґнаггий йоккхачу тоьпан хґоьан ши гериг кхетта, шен карара сержант а вожош, лешаш вуьйжира Мохьмад. Аьтту агґор балдий, моччахаллий лоцуш, цергаш йохуш бага кхетта гериг чекхьяьллера цуьнан беснех. Цу чевно кґелвуьтург хир вацара иза. Амма бґаьрга чу кхеттачу гериге, кхетамчуьра воккхуш вожийна, велча санна, меженаш яржийна, нисса аркьал луьллур а иза.

Дуккха а тґемалой эгнера вайчийн моґларера а. Байинчийн декьий дґа а доьхкина, чевнаш хиллачийн гґайгґа бора накьос-таша.

Медсанбатан начальник капитан Катарин коьртехь а волуш, дархойн чевнаш а йоьхкуш, уьш госпитале дґабига кечбора лоб-раша.

Шех хилларг хґун ду ца хууш чевнаш хилла, кхетамчуьра ваьлла луьллучу Мохьмадна тґе кхечира Катарин.

Эрча яьккхинера Мохьмадан юьхь. Дохийна балда, дґаяьхна цергаш, цґийша кьайлабаьккхина чов хилла бґаьрг... Гґан-набарш гуш санна, акха кхерстара цуьнан кхетам. Йогу цґерш, леташ, вовшеххьерча адамаш, лелха герзаш чехка хийцалуш хґуьттурса цунна бґарлагґаш.

— Хґара ву-кх и гґараваьлла вуьйцуш волу майра салтий Гайсуркаев Мохьмад, — элира цигга тґекхийначу комбата, шеца волчу медсанбатан начальнике.

Накха леккха хьала а ийбеш, гґоргґа садоьлурса Мохьмада. Багара схьадуьйлу цґий легашка лелхаш, йовхарш тоха гґертара иза. Ткьа йовхарш тоьхча, багара схьатуьйсурса цґий.

Когаш тґе охьа а лахвелла, Мохьмадан пхьаьрс схьа а лаьцна, цґий лелачу пхена тґе нана-пґелг биллира Катарина.

— Дог-м дика болх беш ду хґокхуьнан, — элира цо.

— Майра дог атта саца декхар дац, капитан. Хьажахьа, хьай-га хґун дало.

— Чехка чевнаш дґа а йихкина, госпитале виг а веза хґара а, — элира Катарина, шех хилларг хґун ду ца хууш, вожна луьллучу тґемалочун пхьарс охьа а буьллуш.

Чевнаш хиллачу вукху салташца цхьаьна, лобрийн машина тґехь вадийна, госпитале вигира Мохьмад. Цхьа дей-буьйсий де-лира Мохьмад кхетамчу ца воґлуш.

Суьйранна итт сахьт долучу хенахь набарх самаваьлча санна, кхетамчу веара иза.

Вехха Иллира Мохьмад госпиталехь.

Жимма шена гґоли хиллачу хенахь санитарке чухьажа куьз-га дийхира цо.

— Хьуна мегар дац куьзган чу хьажа, — элира йоґа.

Шумов А. И. Даймехкан тлеман шерашкахъ.

Гайсурскаев М. Г. Даймехкан тлеман шерашкахъ.

ДоттагИий: Гайсурскаев М. Г. а, Шумов А. И. а.

Къинхъегаман а, тIеман а ветеранаш Советски эскаран бIаьхой бол-
чохъ (юккъехъ лаьтташ верг — Гайсурскаев М. Г.).

— Сан цІахь тІехьийзаш йоІ ю. Цуьнан сайх безам баддал эрча ваьллийла хьажийтахьа со.

— Хьожуьйтур вац. Хьо хІумма а эрча ца ваьлла. Ирс яІ оцу йоьІан! Чов хиларх, ша йиц ца еш тІехьийзаш кІантта-х вай цуьнан...

Деха кьамел ца далора Мохьмаде. Багара цергаш яхарал совнаха, бІаьрга йинчу чевно, жимма гІюли хиллехь а, хІинца а ницкъ бора цунна. Вистхилар доьхнера, халла бен олу дош ца кьаьсташ.

— Сан йиша, схьало куьзга. Со-м, бІаьрг баьккхича а, мара баьккхича а, вухур волуш кІант вац хьуна.

ЙоІа елха а йоьлхуш, дІабелира Мохьмаде горга куьзганан бІаьрг.

— Дера, сан йиша, мобытту суна мехкарша со кьуьйсучуьра дІадаьлла гІуллакх.

— ЙоІана хьо везаш хиллехь, дІа ца даьлла. Хьан бІаьрг баьккхича, ност яьккхича, дІатосу болу безам, безам бац.

— И аьлла хеташ-м со суо а вара...

— Хьо толур ву. Цхьа а тайпа дерт дуьсур дац хьан юьхьа тІехь. БІаьрг а толур бу. Цергаш а хьалаевр ю. Ца йовлахь, да-шо цергаш тухуьйтур ю ахьа. Бесни тІера чов а, мо хаалуш а бо-цуш, дІайоьрзуш ю. Хьуо эрчаваьккхина аьлла хеташ, эрна са ма гатде ахьа, жима стаг.

— ХІумма а са ца гатдо ас-м, сан йиша... ТІом-тІом бу. ТІа-мо деш дерг вайна гуш ду. Хийла да, хьаха, витина хІокху тІамо, ший а ност яьккхина, пхьарс баьккхина... Байа мел дукха байина!.. Со вийча а, сан бІаьрг баьккхича а, тамаш бойла яц, — халла кьастош бохура Мохьмада. Цхьа гІайгІане, гІийла хьоьжура цуьнан дийна бисна бІаьрг тІехІоьттина, йоьлхуш лаьттачу са-нитарке.

— Хьо елха хІунда йоьлху? Елха ма елха, сан йиша. Хаьа су-на аша бийриг атта болх боцийла...

БІаьрг а лазош, коьртах йинчу чевно ницкъ бора Мохьмадна. Цкьа лозучуьра иза тийча, жимма синтем хуьлур а цунна. Лазаро холча хІоттавой дагар догІура. Шена гІюли хиллачу хенахь, тІа-мехь лаьтта накьостий дагахь бохкура цунна. Шен хьалха хилла-чу командирах, Шумовх хІун хилла ца хууш, цунна са а гатдора.

1944-чу шеран 20-чу июлера 8 август кхаччалц Іиллира Мохь-мад госпиталехь.

* * *

...Шумов то а велла, юха а шен полке дІавахара. Ша госпи-талера араваьллачул тІаьхьа Мохьмад лийхира цо. Мел лахарх, хеттарх, ца карийра цунна ша хІаллакьхуьлчуьра кІелхьарваьк-кхина шен накьост. Цуьнан хьокьехь хиттира цо шен накьосташ-ка шайн штабехь, полкехь.

ТІаьххъара а Мохъмадах хезнарғ Шумовна синтем беш да-
цара. «Гайсуркаев Мохъмад Ыаьрг а боккхуш, коьртах чІогІа
чевнаш хилла, юха а цхьанхъа гІала госпитале дІавигна. Иза ца
леш висахъ а, фронте юха воІгІур вац. ТІом бан пайденна иза ви-
синехъ тамаша бу», — дара цунна хезнарғ.

Гайсуркаев Мохъмадий, Шумов Александрій Сийлахъ-боккхачу
Даймехкан тІеман аренашкахъ дІабаьхънарғ Ыаьхаллин беа
некъ бара. ГІелвелча наб яр доцуш, мацалла, хьогалла ловш тІе-
ман кхерам, халонаш эшош, молханан кІур духар тІе тесна, Іаьм-
нашкахула, ушалшкахула, хьаннашкахула яккхийчу тоьпийн,
бомбанийн, цІергахъ, дошан дорцехъ мостагІашна етташ, Карело-
фински а, кьилбаседа-малхбузехъа а, малхбузехъа а, 2-чуй, 3-чуй
Прибалтийски а фронташкахула тІамца чекхвелира и шиь. Амма
чевнаш хилла къастар муха ду, меллац ду хууш дацара...

ЖАКИН ДАХАР ХЕДАШ...

Мохъмад эскаре вахчахъана дуьйна кхин баккхий хийцамаш
бацара юьртахъ хилла. Бакъду, цуьнан ден ваша Жака чІогІачу
лазаро лецира.

Иза дара аьхка. Жака ламанан басашкара йол хьакха ваха-
нера. Шогачу гІайрахца кест-кеста мангалан дитт а ирдеш, мангал
хьокхура цо. Бес-бесарчу зезагаша хазьинчу бецан кес дуьллуш
гена ваьллера иза. КІайчу гатанан коч хьацаро яшийна, дегІа тІе
летара. Йовхонна логера нуьйда дІа а якккхина, даржийнера цо
кучан чет. Хьагвелча шийла хи мелла, хаьал легашкахъ цатам
хилла а волуш, Жака мангал хьокхуш волчу хенахъ, цІеххъана
Іаьржа мархаш хьаьлхира ламанан даккъашкахула схьа. Стелан
хаштиг а детташ, доккхачу татанца йогІура уьш. Цкъа хьалха
нилхо догІанан тІадамаш, тІаккха луьстта яккхийра кьора
туьйхира. Цхьа а тайпа дуьхьало йойла доцуш, еттачу кьорана
кІел цхьалхачу кучаца висира иза. Ламанан даккъашкахъ такхо-
раш а деш, йол охьа чу шершо билгалийнчу меттехъ битинера
Жакас шен гІирс а, кхача а, йочана хилахъ а аьлла, ша еьна га-
танан куртқа а. Цига тІекхача дагахъ охьаволавелира Жака.
Чехка еттачу кьорано кІайбинера лам. ДогІано тІадийна а, ша
хьаьхна а болчу ламанан басах когаш шершара. Охьаветталуш,
цкъа бертал вужий, тІаккха букъ, я агІу хохкий, генна чувогІу-
ра иза.

ДогІано яшийна а, тІе ша биллина а лашка яьллера Жакин
куртка. ТІеюха дегаза а, шийла а йоллушехъ, чехкка дегІа тІе
озийра цо иза. ДогІано вашийна ца Іаш, еттачу кьорана дегІа
тІехъ Іаьржа тІедарчий хІиттинера Жакина. Іийжаш лозура, охьа
а кхетта чухахкавелча тІера кховра даьлла букъ а, агІо а.

Жака чІогІа шелвеллера. Хорша еьча санна, егош, тата а деш

ваышта етталора цергаш. Ладобгуш йойла дацара. Чехкка цла кхача дагахь шен мангал, шалгу, кагтухий белш тле а йиллина, чехкка цлехъа волавелира иза. Цла кхаччалц йолчу юкъана ялх, ворхI километр гIаш некъ бан дезара цуьнан. ДогIа а, къора а эххара сецира. Делахь а, де цхъа тамашийна хийцалуш дара. Гена йовлаза йолчу догIанан Iаьржачу мархаша цхъайолу меттигаш кхолийнехь а, мархаш йоцчу меттехула схъакхеттачу маьлхан зIаьнарша серладаьхнера ламанан даккъаш.

Жака цла кхечира.

— Хезий хъуна, хIей — вистхилира иза, рагIу кIеларчу пешахь сискалгIин межаргаш доттуш йоллучу Хъасимате, шен белш тIера шалгуй, кагтухий охъа а юьллуш.

— ХIун бах ахъа? Вай, елла яла со дела! Хъуна хIун хилла? Хьо ма бос баьхьна ву?

— Же, мотт биллал суна. Хилларг тIаьхъа дуьйцур ду вай. ЧIогIа шелвелла со, — мангал рагIу кIел дукъох хъала а оьллина, чувахара Жака.

Хъасимата, багахь а аьлла хеташ, кхера межарг охъа а баьккхина, чехкка чухана мотт биллира, кIедачу гоьна тIоьхула кIайчу кисин шаршу а тосуш, тIаргIа чубуьллуш аьхна, цIечу сатинан юргIа пенехъа дIагулдина охъа а дуьллуш, месийн боккха назбар гIевланга а нисбеш.

Шен дегIах хи а кхерзина, хийцина коч, хечий а дуьйхина, метта вижира Жака. Эчиг тоьхча санна, лацабеллера цуьнан букъ. Шелоно дIалаьцна некхан у меттах ца даккхалуш, халла доьIура цо са.

Чехкка тохаеллачу Хъасимата можачу ахъаран бовха межарг а, кIалдаьтта а, гIалмакхан чай а хIоттийра цунна хъалха.

— Дакъаза ма вала хьо дела, хIокху хьол тIе валлалц ца тийсавелча ца мегара хьо цу алах?

— Вох а велла, хъацар а даьлла со воллучу хенахь, цIеххъана морхаш а евлла, къора туьйхира цига лакхахь.

— Къайлавала меттиг яцара хъуна?

— Къайлавала меттиг мицара хуьлу бесачу лам тIехь, цана йолчу метте хъала ма ваханера со.

— Же хIума яал, довхха чай а молуш. Вохвелча метта воьIур ву хьо.

Шелвелла а, меца а волчу Жакас гIеххъа хIума кхаьллира. Бакъду, дукха хан ялале йовхарш етта волавелира иза. ТIаккха дагар деара цунна.

Ша хIун дийр ду ца хууш, йишIоьхна хиййзачу Хъасимата орца даьккхира лулахонка а, гергарчу нахе а, цIийнда цомгуш хилла шен аьлла. И хезна Уьзалпат кхечира массарел а хъалха.

— Маршалла хуьлда хъуна, Лекха кIант! — Уьзалпата, цIе кхобуш, «Лекха кIант» олура Жакех.

— Далла йовзийла... Хьо ю иза, Уьзалпат?

— Со яра хІара-м. ЭхІ! ЭхІ! Са сиха доьлу ахьа. Дагар дуй-техьа? — Жакин хьаьж тІе куьг диллира Уьзалпата, ша цо юххера эькхорна кхоьруш санна, ларлуш, меллаша тІе а яхана. — ЭхІ! ЭхІ! ЦІе летча санна вогуш ву! БІаьрг хилла. Же, Хьасимат туьха. Цхьацца хІумнаш доьшуш, балдаш вовшах а детташ, зайла цхьа Іайг хиллал можачу ахьара сискалгІа а схьада. КІур тоха беза хІокхунна. КІур тоха беза...

Цо лелочух цхьа гІоли хиларе дог дохуш, цо аьл-аьлларг деш, чехка хьийзара Хьасимат. Цо цІе тоьх-тоьхнарг схьа а сьна, Уьзалпатана юххе, гІанта тІе, охьаехкира цо.

Зайла а, сирникаш а схьа а яийтина, бехчалгех цІе теси́ра Уьзалпата. Муьста кІур гІаьттира царех. Бисмалла а дешна, цхьа Іайг хиллал сискалгІа а тІедоьхкира Уьзалпата оцу чалхана. ТІаккха туьха тІе хьаьрсира. «ТІах-тІих-тІах!» деш, лелхара туьха. Цхьацца хІумнаш доьшуш, балдаш вовшах а детташ, зайла хьийзо йолаелира Уьзалпат, цкьа маьнги кІел лоцуш, тІаккха Жакина тІехула хьовзош. КІуьро чоь яьккхинера. Цигга чукхе-чира, Жака цомгуш ву аьлла хезна Жамалди а, Саибат а, Неби а. Хи дан яхана Жакин йоІ Хьава а.

— Ой, хІара хІун ду? Цхьогал даккха-м ца гІерта шу? — цец-велира Жамалди. — Там бара, Уьзалпат, кху чоьх хІара кІур хІоттийнарг хьо хила?

— ...ШайтІанан балех волийла, молхий, дарбий хуьлда!.. ХІинца толур ву. ХІинца толур ву, — бохуш, ехачу кучан юх цІенкьа а текхош, чухула дІаса хьийзара Уьзалпат.

— Тьваларх дерг-м ца хаь суна, хІокху кІуьро, са а дукьдина, вуьйр-м ву могушнig а. Же, дІаеллал и неІ, арабалийтал хІара кІур, — бахара Жамалдис.

— Биталахь, Хаза кІант, и кІур. Ун, балий, дІатоттур ду хьуна хІокхо.

— Хьаха, хиллера хІара муьста кІур хьайн чоьх бан безаш. Араялал хІокху чуьра, хьайн и пал а эций!

— Собар де, цкьа, сан-м дол дилла а дезий.

— ХІун дол?

— ХІун дол! Дол хІун ю ца хаь хьуна?

— Дера хаьа. Хьан а, хьо санна болчийн а декьаза пал бу-кх.

— Ой, остопирлахІ! ОстопирлахІ! Ма алалахь иштта! Вала а дезаш, бусулба стаг вац хьо?

— Вала дезаш-м, хьаха, ву. Яла езаш хьо а ма ю... Елла хила езаш а ма яра. — Уьзалпатана ца хозуьйтуш, лохо тІетуьйхира Жамалдис.

— Же, Хьасимат, схьалол гата. Дол дилла йоллу со. ХІара божарий цхьана а хІумнах бешаш ма бац. Вай лелориг дош а ма ца хета хІокхарна.

— Со вешаш-м дуккха а хІумнаш, хьаха, дара, Уьзалпат. Вуьшта бакьду, ахьа лелочу полах-м ца веша. ДІатаІал хІокхун-

на хьалхара. Уьзалпат дIа а хилийна, меттахь Iуьллучу Жакина тIе хIоьттира Жамалди.

— Маршалла хуьлда хьуна, Жака.

— Далла вoьзийла хьo а, — вехьаш, халла дуьхьал вистхилира Жака.

— Хьo цомгуш хила йиш яц. Толур ву, дала мукьалахь!

— Йиш ярий, яцарий аьлла хoьттуш дац лазаран гIуллакх. Хийла дика кьонах велла, со велча а тамаш бойла дац, Жамалди...

Пена тIе а тевжина, йoьлхуш лаьттара Жакин маре гIурриг хилла йoI Хьава. Елхарна салoьцуш, яйн eгайoра цуьнан горга белшаш. Цуьнан бIаьргех дуьйлу хи беснеш тIехула oхьaIийдалора.

Да цомгуш хилла аьлла хезна, балха ваханчуьра цIа веара Макшерип а.

— ХIун хилла хьуна, Ада? — вoьхна делахь а, шен дех лазар кхетарна кхеравелла делахь а, лахара балда а дeгoш, хaьттира цo дeгa.

— Шелвелла, Лам чoхь кьoра тухуш, йoчанна кIел а висна...

Макшерипана юьхь тIе хьацар тоьхнера. Да цомгуш хилла аьлла хезча, уьдуш чехка веьна, вехьаш вара иза чукхочучу хeнахь. Жамалди чoхь хилар дeгaлaцaм бoцуш, цкьa шен ден хьaьж тIе куьг дилла тIе а кхевдина, юхавелира иза.

— Макшерип, бeккe дац, хьaйи дeна Iуналла дe aхьa. Хьaьж тIе куьг а дилла. ХIун oьшу хьуна oлуш, вист а хила. Oхa, дIа а дахана, паргIат дуьтур ду шу, Уьзалпат шен «дарбанаш» лелийна яьлчахьана. ХIара шa кхузахь а йитина, дIаваха синтем ца хeташ Iа co. ХIун хаьa хIокхo харц дарбанаш лeладoй a. БIаьргаш баьл-лачу ИcpaнIa юьзнa нoхчийн-тaпчa сaнна, юханeхьa даларна кхe-рам болуш ду, хIокхo лeлo цьaдoлу дарбанаш.

Шeна oцул маршo eлчa, чoхь бoлчeх бeккe хeтaхь a, ден хьaьж тIе куьг диллира Макшерипa. Цуьнан куьйгана хаалора дагар. БIаьргаш чу хи дуссуш, кxoхкийра кIeнтaн юьхь.

Шa кIур тухуш лелийна пал aрa a баьккхина, гaтa a дахьаш юxa чyeapa Уьзалпат.

— ХIара чoь кIуьрaх-м яьккхира aхьa, Уьзалпат. ХIинца хIун дан йoллу тeхьa хьo?

— Дoл дилла йoллу, Хaзa кIaнт. Дoл дилла... Хьан бaлa цa кxoчуш дац-кx цьa a хIумa. ХIара цомгуш Iуьллу стаг цa гo хьуна? Йитахь co хIокхуна дарбанаш лeлo.

— Дeрa юьтy-кx. Цунна нoвкьa дeрг aхьa цa лелийчьана, хьaйи хьaшт мeл ду лeлaбeлaхь и пал. Вуьштa, co чoхь хиллeхь, ХIара кIур-м хIoттабoйтур бацара ac хьoьгa.

Бaлдaш вoвшaхдeттaш, гaтaнaн цьa юьхьинг aьрру куьйган пIeлгaшнa юьххe a нисийна, гIapчI-aьлла буйна кьeвлирa цo. ТIaккхa пхьapс гoлa сaттoш ирх a бaхийтина, пхьaьрсaн гoьлaх a

тосуш, куыйган кера юккѣхула а доккхуш, гата дуста йолаели-
ра иза.

— Айхьа багах олуш дерг хозуыйтуш алахьа, Уьзалпат. Со а
вара Iама лууш. XIун хаьа, хьо сол хьалха лахь а, хьогара и
«говзалла» цхьавнге дIакхача ма еза, — велакѣжира Жамалди.

— Хозуыйтуш ала йиш яц. Ас доьшуш дерш аяташ ду.

— Аяташ хозуыйтуш деша ца мега?

— Хьуна хаза оьшуш дац. Хьажал. Дол дели. Лекха кIант то-
лур ву, дала мукъалахь!

— Гата озийчи дах ца ло, ва Уьзалпат? Иза-м ахьа хьайна
лаахь, гоьле дIа а кхочуыйтур дац. Лаахь, гоьле а нисдийр ду,
лаахь, гоьлал тIех а доккхур ду. Иза а, хьаха, ду, Уьзалпат, кхи-
мара а гуш, бозбуанчалла. XIан, яло хьуо дарбанаш лелийна яьл-
лехь. Шайн дега бистхила а, терго ян а XIорш паргIат бита беза
вай.

— Бақъахьа ду, — араелира Уьзалпат.

— Макшерип, Уьзалпатан «дарбанех» теший а ца Iеш, чехкка
гIой лор валаве, — хьехар а дина, чуьра ара ваьлла, дIавахара
Жамалди а.

— КIант... чукхайкхал хьайн нене, — внехьаш, халла вист-
хилира Жака.

Макшерипа чуййхира нана.

— XIун боху ахьа, кьонах? XIун оьшура хьуна?

— Могашалла оьшур-кх, — забар йира оцул халчу хьолехь
ша воллушехь Жакас.

— Хир ю могашалла а, дала мукъалахь!

— ЙогIнехь хир ю... ЛадорIал соьга массара а. Сан са дIа-
лаьцца. Со дукха Iуьллур вац. Дохий ма хилалаш. Вовшашца
кьинхетаме а, бертахь а хилалаш. Макшерип, хьо хIинца дуьйна
цIийнан Iу хила веза. Дола делахь хIокхеран. Нахаца вон ма хи-
лалахь. Хьайн дешан да хилалахь. Хьайна тIе деьна гIуллакх, дика
делахь дика а, вон делахь вон а неха кара ма лолахь, хьуо дIа а
хIоттий, айхьа чекх даккхалахь. Мохьмад валаза дийна цIа кха-
чачь, дика ваша, дика накъост хир ву хьуна. Цо бохург деш, цуьнга
ладугIуш хилалахь. Сан сайн долахь хилла йолчу хIуманых, кхе-
лина шаьлтий, дато доьхкий Мохьмадна дуьту ас, цунна дIало-
лаш, сан безамана леладайт... — дешнаш а хедош, хала а, чехка
а садоьлуш дехха весет дира Жакас. Ша весет дина ваьлча, кIан-
те хьала а хьаьжна: — Макшерип, лор вало а ма гIо, эрна кьа
ма хьега. Лоьран дIадаккха ницкь кхочур болуш лазар дац XIа-
ра. TIаьхьа ду. Хирг хилла даьлла... — элира цо.

Цул тIаьхьа дагар кхин а тIехдаьлла, кхетамчуьра велира
иза.

Макшерип, ша воьлхуш нахана ца гайта сихдинна йовлакх
хьоькхуш бIаьргаш а дакьош, лор волчу дIахьаьдира. Кьена вок-
кха стаг оьрсий вара цу юьртахь лор.

Шегара орца доьхуш, жима стаг дла ма кхеччи, чамди чу биллина шена оьшуш боллу глирс схьа а эзна, Макшерипана тлаьхьа а хюьттина, Жака волчу веара иза. Ций лела пха схьалаьнна даго бен болх а теллина, пехашка ла а доьгйна, пхьаьрса клел термометр йоьллина, дагар а дуьстина, лазарна резавоцуш, корта дласаластийра лобро.

— Жима стаг, дукха тлаьхьа ду лобрийн орца. Кхетташехь чIогIа кхетта...

— Доктор, хIун ду кхунна хилларг?

— Простуда. Простуда молодой человек. Двухстороннее воспаление легких¹, — элира лобро.

Лобро дагар юха даккха компрессаш йохкуш а, хьаьж тле шийлачу хица дашийна гата дохкуш а, цхьацца дарба лелорах гIуллакх ца хилира.

Дукха денош ца довлуш кхелхира Жака. Доккха тезет хюьттара вон деьначийн кертахь.

И сингаттам токхуш, бехха мур баьккхира Жакин доьзало.

Жака кхалхале генна хьалха цхьаь деьчахьана, кхин кехат ца догIура Мохьмадера. «...Вон глан-набарш гина суна. Дийца Жакех хилларг», — аьлла дара цу тIехь. Шен ден ваша дагахь валларна делахь а, я син хаамаш белахь а, вон гIенаш ган а гинера цунна.

— Мохьмадна халахетадолу ирча кхаь хаза оьшуш дац. Цунах шех хIун хуьлу а ца хаьа... — Хьавас ца тодира Макшерипана, Мохьмаде шайн да кхалхар хоуьйтуш, кехат яздар.

Мохьмадна хууш доцуш, кьайлехь дисира, ден метта лаяттина, шен ден ваша кхелхина вон...

ЙОГ ЕХА БАЬХКИНАРШ

Рукьият шеге захало ца хьехадойтуш, цхьа а жима стаг шена тле ца хьовзуйтуш, Мохьмад цIаваре хьобжуш Iара. Цхьаь бен воцу ден ваша кхелхина Мохьмаде деьначу вонна чIир кхобура цо. Iаьржа духар дуьйхина иза гича:

— Хьо хьенан чIир кхобуш ю, ва йоI, хIай? — хаьттира лулахочо Сацитас.

— Веллачу Жакин чIир кхобуш ю, — жоп делира цо, цунах а, я цхьаннех а лечкьа а ца деш.

— Жака хьан хIун ву? Я ден ваша а вац, я ненан ваша а вац. Ахьа хIунда кхобу цуьнан чIир?

— Иза Мохьмадан ден ваша ву. Мохьмаде деьна вон соьга а деьна...

— Дог ца диллина ахь цунах хIинца а?

¹ Шелвелла. Шелвелла, жима стаг. Шина а агIор пехех хьу кхетта.

— Ца диллина-те. Ас хIунда дуьллу цунах дог?

— Ша дийна велхъара, кехат яздийр ма дара цо. Цуьнга хьожуш Iачул, хъуна а, хъаха, тоьлтура хъайн йоI-стагалла къан а ца деш, маре яхча.

— И хъан корта сайна тIехъ белхъара, со тоххарехъ яхана хир яра.

— Со Iовдал ю бохург ду хъан иза?

— Хьо Iовдал ю бохург дац, бакъду, хьекъал тIехдаьлла, кIеж туьйсуш доцийла-м хаа.

— Иза-м сайгахъ дацахъ а, хьоьга деха йогIур яцара со...

— Долчуьнгара дIаоьцуш хилча, хьо хьекъал долуш хир яра. Сан кийрахъ дог а ду, къинхетам а бу, хьоьгахъ цахиларх. Дийна ву-вац а ца хуучу Мохъмадах дог дилла баха а, цунна чIир хIунда кхобу баха а хъан гIуллакх дац.

— Дацахъ, IадIийра ю-кх. Кхабалахъ хъайна ма-луьу. Суна хIун хуьлу ахъа цуьнан чIир кхабарх, хьо цуьнга хьожуш маре ца йоьдуш Iерах... — гIеххъа кхиссарш а йина, шайн чу яхара Сацита.

Юьртахо Аюб вара Рукъияте безам болуш. Шена захалу дийца аьлла маттара йинера цо Сацийта. Иза хьоьстуш Iехо а, шехахъ яккха а гIертара Аюб. Сацийтин безам болуш верг мила ву а хитна, иза хъехош, Сацийта шена муьтIахъ йинера цо.

Аюба, хIуьа дина а Рукъият шена реза ян гIерташ, го туьйсура цунна.

Цхъана сарахъ Рукъият шовдана йисте хи эца йогIу а ларийна, цуьнга вистхила дагахъ, тIевахара Аюб. Рукъиятца Эльсмаг а, Сацийта а яра.

— Суьйре дика хуьлда шун мехкарий.

— Диканца дукха вехийла. Малх кхеттий вайн шовдана йистехъ? — Рукъиятехъа корта а ластош, йистхилира Сацийта.

— Малх кхетта. Бакъду, мархаша жимма дIа-м хуьлбина...

— Мархаш малхана дуьхьал дукха ца лаьтта, — элира Рукъията иза ала гIертарг хIун ду хууш.

— И бакъду. И марха дуьхьалара дIа а яккхий, соьга йола-хъа Рукъият.

— Ма атта боху ахъа «соьга йола», со хъайга ян кечъелла Iаш санна. Иштта олуш хуьлу маре йола?

— Муха олуш хуьлу?

— Цхъа а шеко а йоцуш, йоIана ша везийла хитча олуш хуьлу-кх.

— Со ца веза хъуна ткъа?

— ХIинца соьга хетта хIунда хойтту ахъа, хъуо шек ца хилча?

— Хьо хъаьнга яха кечъелла ю-м суна хаа. Амма, цуьнга сатийсар эрна дуй-техъа моьтту суна.

— Со цхъаьнга яха кечъеллийла хууш делахъ, хьо юкъа гIерта оьшуш дац. Цуьнга сатийсар эрна делахъ а, дацахъ а, иза сан

сайн гIуллакх ду. Дог ца летачу метте маре яхарал, эрна делахь а, дикачу балхе сатийсар сийлахь хета суна.

— Хьуна хIун дика болх го хаахьара-кх цунах. ХIинцца цIа кхаьчна, эцца лаьтташ велахь а, чуваха хIусам а йоцуш, ден вещица кхиьна бо ма ду иза. Со сайн долахь цIенош а, бахам а, кертахь даьхни а долуш стаг ву.

Рукьиятана хаьара цо вуьйцург мила ву, иза хIун ала гIерта. Цо иштта аьлча дукха халахетта елхар деьна, кьурдаш а деш, кхин йист а ца хуьлуш, сацаелла лаьттира иза. Шовданан йистерчу кхуран дакьаделла га кагдинчу хьаьжира Рукьият. «Ас хIара кхор санна, кходуш кхиабелахь вайшиннан безам», — Мохьмада алар карладелира цунна. ТIаккха шен кIудал белш тIе а яьккхинна, цIехьа яха букь а берзош, йистхилира иза:

— Ахьа ца аьлча а хаьа суна-м иза бо дуйла. ЦIа а дац, кхерч а бац, дай, наний а дац, ваша а вац. Цундела ца лаьа суна иза байлахь вита. Сох кхачам цунна хетахь, со-м ю цуьнан. Бакь-ду, хьан коьртарчу сур-куйнах, когарчу эткех, хьан бахамах Иьэхаелла со хьобга-м йогIур яцара. Вийна а, висна а цахууш волчу Мохьмадна бо ду аллал гIиллакх доцуш волчу хьобга со хIун аьлла йогIур яра? — дIайолаелира Рукьият. Цуьнца дIаяха шайьшинан кIудалаш хьалаийцира Эльсматий. Сацийтассий.

— Сацийта, ахь собар дехьа, — элира Аюба.

Сацийта шен белш тIера кIудал охьа а хIоттийна, сецира.

— ХIун олу ахьа, Сацийта? Кхочуш хир аьлла хетий хьуна сан захалу?

— И Мохьмад вон хьехаво ахьа цуьнга. Цунна вониг аьлча лалуш яц иза.

— Ас-м ца боху цунна вониг.

— Хьан хIун гIуллакх дара цуьнан чуваха цIа дац, кхерч бац, байлахь кхиьна ву баха. Цундела иза обьIазьяхар-кх. И Мохьмад витахь. Иза а витий, хьайн гIуллакх дийцахьа.

— Цо дийца вита-м ма ца вуьту.

— Иьэхае ахьа, Иьэхае.

— Муха Иьэхо еза ас иза?

— Ойла еш, ала айхьа эриг. Цунна тов долчу агIор дийца... айхьа дуйцург...

Вехха лаьттира Аюб Сацийтица кьамел деш. Рукьият шена реза хин йолу агIо локхуш, шена цуьнца захалу дийца маттара йора цо иза. Сацийта схьааре хьобжуш, шайгара кIудалш охьа а хIиттийна, генна юьстахьаьлла лаьттара Рукьият а, Эльсма а.

— Ма чIогIа дахделлера шуьшннен кьамел. Тхойшиь хьайга хьобжуш лаьтташ хилча, схьаян ца мегара хьо? — Сацийтех бехк баьккхира Эльсмата.

— Ас хIун дан дезара, цуьнан хабар дIа ца хаьдча, схьаян тарлорий со?

— ХIун боху хIокхо? Кьайле йолуш хIума-м дац иза?

— Рукъиятца шена захалу дийца боху. ХЮкхунах догдилла лууш вац иза.

— Дог диллан бен ца деза-кх цуьнан, хІета, — элира Рукъията.

РукъиятІар хи тІе боьлху тергалбеш а, уьш болчу воьду Аюб гуш а яра Хъава. Мохъмадна Рукъият езаш хиларна а, ша Рукъиятна резахиларна а шен ма-хуьллу цунна дола дора Хъавас. Цунна жима стаг тІехъовза гІоьртича а, кхечо цуьнца захало хъахийча а лалуш яцара иза. Ткъа хІинца шовдана йистехъ захалу дуьйцуш лаьттинчу кхеран хІун барт хилла ца хууш, саготта яра Хъава. Рукъията Аюбана хІун жоп делла хаа лаьара цунна.

— Суьйре дика хуьлда шун. Шу хи дахаш догІу?

— Дукха ехийла, Хъава. Мохъмадера кехат деаний? — дуьхьал йистхилира Эльсмаг.

— Кехат дан хъеделла цуьнгара. Бакъду, Мохъмад тІепаза вов стаг вац. Иза вийча, вийнийла а хуур ду, дийна висча, дийна вуйла а хуар ду. Мичча хьолехъ хилчи а, ша вуйла хоуьтур долуш кІант ву Мохъмад. — Иза вийна хилча, нахана санна, хаам хир бара, Рукъият. Мохъмад дийна, маьрша цІа кхочург хиларх со дог тешна ю. Хъайна тІе захалонаш ма кхехьийталахъ. И Аюб хъуна тІехьийзарна реза яц со. Хъуна веьнерий иза шовдана йисте?

— Веьнера...

— Хьо хъайн корта мукъа стаг ю, Рукъият. КІант тІехъовзийта а, захалу дийцийта а лаахъ, маре яха а бакъо ю хъан. Суна бехк ма биллалахъ, Мохъмад чІогІа хьо езаш а хилла дела, тхаьшна а хьо еза дела, хьо цхьаммо Іехорна кхоьруш дуьйцу хъуна ас.

— Со Іехорна кхерам бац хъуна, Хъава, самагатде ахъа, — элира Рукъията, шайш дІасакъаьсташ.

Аюб догдилла лууш вацара. Рукъият еха нах бахийтар сацийра цо, йоьІан вешина Ильясана бехке берш хаьржина. «Церан юьхъ ца йича, царна жоп ца делча и вер вац. ТІаккха, цо ша дош делча, и шен дош дохо йиш яц, аьлла Рукъият бертаза схьалур ю. Схъаьтна, дола яьллачул тІаьхъа, цхъажимма елха а йилхина, цул тІаьхъа йола а йоьлла, реза а хилла, ІадІийр ю», — бохург дара цуьнан дагахъ.

МаьркІажан хан яра Аюба Рукъият еха нах бохкуьйтуш. Къамел дІа ма доллий кхийтира Ильяс цара деьначу гІуллакхах. Ильясан стунцахойх вара зуда еха баьхкинчаьрца волу Бакъий, Юсий.

Захалонан гІуллакхаш дехха дийцинчул тІаьхъа Аюб хастош вистхилира Юси:

— ...Аюб къаьркъа молуш а вац, цигаьрка узуш а вац, къолаш деш а вац, нахаца девнаш дохуш а вац, шеначулла вехаш а ву, хаза куц долуш стаг а ву...

— Шуна жоп даларх дерг эр дац ас цкъа хІинца. Иза, йоІах

дага ваьлча, цунна хIун лаба хиъча, эр ду. Бакъду, аша схъадий-царехъ, къонахчаллех хIума-м дац сан нуц хила гIерташ волчуьнгахъ, — велакъежна, хъала а гIаьттина, нана йолчу вахара Ильяс.

Ша ма-аллара, шен ненах дага а волуш, Рукъиятна хIун лаба хъаьжира иза. Саас кхайкхина чуялийра Рукъият. Ильяс дехъа чувелйра.

— ЙоI, хIара хIун «замой» бу вайна ахъа схъахъехнарш?

— Ас-м ца хъехна, ва мама, уьш схъа...

— ХIунда баьхкина уьш, ахъа цхъаъ аьлла ца хилча?

— Суна хIун хаба?..

— Аюбана хъо еха баьхкина-кх уьш. ХIун ала деза цаьрга?

— Вуно чехка дIагIо ала деза-кх. Со Аюбе маре гIур яц. Цуьнга маре ца йоьдуш, яла реза ю-кх со...

— Цунна дош делла а, кара хIума елла а, иза Iехо дош аьлла а меттиг юй?

— Яц. Ас дош Мохъмадна делла.

— ЙоI, ойла йиний ахъа? Дехаре баьхкинчу нахана жоп дала дезаш ма ву хъан ваша.

— Ойла йина. Сан ойла сецна яьлла. Нагахъ санна Мохъмад тIамехъ вийна хилахъ, цуьнан чIир кхобуш, маре а ца йоьдуш, цIахъ Iийр ю-кх со. Цуьнан ца хилла ирс лобхур долуш яц со...

ЙоьIан дагара хиира нанна.

Рукъиятан дагара хиьначул тIаьхъа нах болчу юха чувеара Ильяс.

— Шу вочу балхана ара девлла дац. Шу захалу хъахо даьхкина...

— ХIан-хIа, тхо захало хъахо ца даьхкина, хъобга хъан йиша еха даьхкина, — Ильяс юкъахваьккхира Бакъис.

— Делахъ хIета, цу дехарна ас жоп ца ло шуна. Сан йиша Аюбе маре яха реза яц. Иза реза йоцчу метте ас дIа а лур яц.

— Ой, и хIун къамел ду ахъа дийриг?! Хъуна бехке нах ма ду тхо. Ахъа жоп а ца луш дIадахийтича, юьртана гергахъ юьхIаьржа ма хIуьтту тхо.

— Шаьш юьхIаьржа хIуьттург хилча, дахка дезаш ца хиллера-кх, цкъа тхуна хIун лаба хъаьвсиний бен.

— И хIун къамел ду ахъа дийриг? Тхан йиша йигна нуц ма ву хъо.

— Шун йиша ас бертаза ца йигна. Кхузахъ иза хъехо догIуш а ца хета суна.

Ильяса захалонна дош ца луш, дIабахара зуда еха баьхкиннарш.

Шен вешех бIобулуш гуттар а яра Рукъият. Амма хIетте а баьхкинчу нахе Ильяса ша Iехавойтур воцийла а, шен бертаза маре дIалур йоцийла а хуьушехъ, уьш дIабахалц синтем бацара Рукъиятна.

Ша еха баьхкинарш кех бевллачул тIаьхьа, синтем хилла, док-кха са а даьккхина, тIам тIера Мохьмада шега кхехьийтина кхаа-сонара кехаташ юха а схьа а эчна, деша охьахиира иза. ЖовхIа-рал а деза хеташ, шен чамди чохь дIадехкина Iехкадора цо уьш. Царалахь цхьа кехат дара тIом уггаре а чIагIбеллачу хенахь, дуккха а накъостий эгначу миноташкахь, шен сих догдиллина вол-чу Мохьмада яздина. Юха а дийшира Рукъията иза:

«Сан хьоме Рукъият, кхеравеллий, воьхний аса яздо ма мот-талахь. Буьрса бу тIом, амма со тIамах кхерац. Шакарца ций-заш етта йовха даьндаргаш, тIера духар а цоьстуш, суна Iожал-лица кхерам а туьйсун. Амма со Iожаллех кхоьруш вац. Латта дегош, етта яккхий тоьпаш, бомбанаш. Лелхачу цара цIей, кIур, къахь латтайо, Iаьржа бода хIиттош, кхетта малх къайлабохуш. Амма со оцу къематах кхоьруш вац. Со кхоьру ярташ, гIаланаш ягош, адамийн ций Iенош, маьршачу дахарна луьра кхерам туьй-сун воьгIучу мостагIунна бекхам бале, цунах дог Iабале Iожал-ло суо лацарна. Накъостий оьгуш бу. Иштта кхел хилла. Хууш дац сох а хIун хир ду. Хьомениг, нагахь кху тIеман арахь Iожалло лаьцна со висахь, со виц ма велахь. Хьобга болу сайн безам ас даг чохь кхоьур бу, дегIах са къастталц. Ойланехь латтор ду хьан бIаьрла сурт...

Мохьмад. 12 ноябрь
1942 шо».

БIаьргех девлла хиш йовлакхца дIа а даьхна, кехаташ нисдеш тIекIел а дехкина, юха а чамди чу дIадехкира Рукъията.

ЮЪРТА БЕЪНА КХАЪ

Вайн халкъо гитлеровски Германи гор а хIоттош, буьззина То-лам баккхарца дIабирзира къиза тIом.

1947-чу шеран май беттан хьалхарчу деношкахь тIемалочун духар дуьйхина цхьа жима стаг вара юьрта чу воьгIуш. Малх чу-буза герга баханера иза юьрта йисте кхочуш.

Балхара цIа йогIуш йолчу Эльсаматан а, цуьнан жимах йол-чу йишин а бIаьрг кхийтира жимачу стагах. Цуьнан хецца, каде болар, дегIан куц, хаза сибат шена тIе тидам бохуьйтуш дара.

— Иза мила ву? Цунна тIера духар-м салтичун духар ма ду? — йистхилира жимаха йолу йиша Эльсмате а хьаьжна.

— Схьагерга кхаьчча хуур ду-кх, — болар лагI а деш, герга кхаьчна воьгIучу салтичуьнга хьаьжира Эльсма а.

Юьртах кубогIучу некъах дIакхеташ бара ши йиша, балхара цIа йогIу некъа. Герга кхаьчча Мохьмад вевзина, маьхьарий дев-лира цу шинга.

— Ва-а, Мохьмад цIа воьгIу! Суна кхаь! — юьртехьа хьаьдира

Эльсамат а, цуьнан йиша а. Дуьхьал а уьдуш, Мохьмадна мара лелха буйлабелира юьртахой.

«Мохьмад цла voglu», — аьлла, кхаь хезча, дуьхьал бевдира Макшерип а, цуьнан йиша Хьава а, Мохьмадан йижарий а, церан лулахой а. Боьлхуш, Мохьмадна мара лелхара зударий. Иза дийний, маьрший цла кхачаран хазахетаран кхоьца, меттахбелира Мохьмадан ден вешин берашна шайн да велла, сингаттам. Уьш боьлхуш тебетталуш шеквелира Мохьмад. Шайнчех кхин цхьа а гучуволийла хьобжуш, кетла хьа бляьрг беттара цо.

— Мичахь ву Ада? — халла дэлира Мохьмадан багах, велхаран шад легашка хьобтина, кьаьхьа кьурд а беш.

— Ада, вац, хьо марша... — жоп делира Макшерипа.

Мохьмад ша воьлхуш нахана ца гайта, юьхьдуьхьал куьйгаш а луьйцуш, чувахана кьайлавелира. Шен дог таббалц вилхира иза.

Хала текхира цо, хьобстуш, тергоеш, кхетош ша кхиййна ден ваша длаваларан бохам.

Хьава а, цуьнан ши йиша а, гелгьаллалц йилхина, жим-жима йоглуш, меттаеана, даккийра синош а дохуш, йоьлхучуьра сецира.

Мохьмаде хьаьжча, царна гора цуьнан юьхь тлехь тлеман халонаш лайна лар. Чукхетта табржа бляьрган хьалхеш, азьелла юьхь. Мохьмадан ирсана, чов хилла бляьрг, кхин эрча ца болуш, бирзинера, лакхара бляьрган неглар жимма тледазделла хилар бен кхин дерт доцуш. Вуьззинчу кьонахчун сибатехь волчу цуьнгахь товш дара тлемалочун духар.

— Дладаккха хьайна тлера чоа. Парглатвала, Мохьмад, — цуьнгара чоа схьайцира Мохьмадан ден вешин кланта Макшерипа. Тлера чоа дладаккхича, цу чухула юьйхинчу китель тлехь Мохьмадан накха буьззина кхозура орденш, мидалш. Хазахетта, велакъежира Макшерип.

— Горлера клант я! Хьаха ца веьна хлумма а ледара-м. Хюкху Хьавас олуш дара: «Мохьмад ве-м вуьйриг хир ву, вуьйр вац шуна иза, кхера а вина-м. Тламе длаваханчу цхьаммо яхьаш хилахь, накха буьззина орденаш яхьар ю Мохьмада». Бакь хили-кх, Хьава, ахьа баьхнарг, — элира цо, Мохьмаде хьобжуш.

— Тлаккха ткьа. Со сайн шича ца вевзаш-х яцарий, — елаелира Хьава.

Мохьмад цла кхаьчна аьлла кхаь хезна баьхкинчу зударшца Рукьият а яра. Эхь хеташ, йист ца хуьлуш лаьттара иза, цлийнан сонехьа а йирзина. Вовшийн гина доккхадеш, детталора доккха собар долчу, вовший дукха дезачу, кьоначу шина адаман дегнаш.

— Рукьият, хьо хлунда ца иккхира Мохьмадна мара? — елаелира Хьава. Рукьият эхь хетта, араиккхина, едда шайн цла яхара. Шен ден ваша длаваларан сингаттамна йижарий боьлхуш йоблан елхар, Мохьмадан сих а, дагах а кхеттера.

Вовшашна сагатдеш, сатуьйсуш кьайлах даг чохь кхаьбначу безаман марзо, дагалецамашца, безаман Iеткъамашца меттахъял-лера цу шиннан. Ша эскаре новкъа волучу Iуьйранна делла: «Со хьобга хьобжур ю...» — аьлла дош кхочушдинера Рукъията. Цу дашах тешна, Рукъияте болу безам, халонаша, кхераман сахьта-ша, тIеман ницкъо дIа ца хербеш, даг чохь кхаьбнера цо. Делахь а, Мохьмадна Рукъиятах лаьцна хаа лууш хIумнаш дуккха а дара: «ЦIера-м ца яьлла-техьа Рукъият, суна делла дош а дохош?...» Мохьмадан дагара хууш санна, Хьавас элира:

— Мохьмад, вай хьуна хIинца и араиккхина Рукъият схьа-ялор ю-кх.

— Со волчуьра уьдуш йолу йоI аса муха ялор ю? — забар йира Мохьмада.

— Эш, яI! ДIавалахь дIа, иза хIунда едда ца хууш вацара хьо-м.

— ХIунда едире иза?

— Хьо цIа веьна, хьо шена гича, дукха хазахетта.

— Хаза хеттехь-м, суна мара эккхар яра.

— Дукха лаьа хьуна а. ЙоI кIантана мара эккхаш ца хуьлу, иза дикка гергара вацахь.

— Со вац ткъа цуьнан дикка гергара?

— Дера ву. Схьаялае ахьа. Иза-м хьобга хьобжуш Iийна, ма-ре ца йоьдуш. Кхин стаг захало хьахош, шеге вистхилийтина а яц. Ас тховссехь синкьерам бийр бу. Хьожур ю-кх со ахьа цуьнан терго муха йо.

— Соьга сакьера реза хир юй техьа иза?

— ЭхI, ца хила а ма езара. Макшерип, бой вай тховса синкьерам?

— Синкьерам бина Iийр дац вай, ловзар дийр ду.

— Макшерип, Хьава, шуьшинна баркалла. Сан ден ваша дий-на висна хиллехь, ас ловзар а дойтур дара, синкьерам а бойтур бара. Бакъду, ас хIинца синкьерам бойтур бац, — элира Мохь-мада. Ца лаьара цунна ден ваша дIаваьлла сингаттам шен дуьхьа бечу синкьерамца байбан.

— Мохьмад, вайна бехк буьллур болуш гIуллакх ма дац иза. Ада дIаваьлла дуккха а хан ма ю.

— Суна бехке хеташ хилча, бехк буьллийла ю. Ада дIаваьлла дукха хан елахь а, со цIера волуш цIахь хилла иза, со цIа вирзи-ча цIахь ца карий, — юха а легашка шад хIоьттина, кхин вист ца хилалуш, сецира Мохьмад. Дукха дара цунна ден বেশин безамна дагадан хIумнаш. Дагалецамаша гена яьккхинера цуьнан ойла. Къаьхьа а, мерза а бералла: да кхелхина байлахь висар, лайна халонаш, ден вашас шен дог хьоьстуш терго яр... ДуьхьалхIуьт-тура цуьнан сурт. Дага догIура цуо лелийнарш, цуьнан забарш...

Рукъият чуьра араиккхина дIаяхар Мохьмадна дегабааме хуьлийла дацара. Мелхо а, цуо къобал дора безамо иза ягор.

Макшериппий, Хъавай Мохьмадна синкъерам бан г'юьртича, шен ден вешин ч'ир кхобуш цуо и синкъерам ца байтинийла хууш дара юьртарчу кегийрхошна. Амма Мохьмад ц'а веъначул т'аьхьа жимма хан а ялийтана, цунна шаьш лелориг х'ун ду а ца хоуьй-туш, синкъерам бира кегийрхоша кхечухьа лакха эвла коьртехь.

— Мохьмад, хьо синкъераме валаве аьлла-кх соьга х'усам-дайша а, вайн юьртахоша а. Рукъият а хир ю цигахь, — элира Макшерипа.

— Хьалхе ду суна синкъераме ваха, — корта ластийра Мохьмада.

— Х'унда ду хьалхе? Тоьар дац ялх-ворх'и шарахь синкъерам б'аьрга ца гуш Ийча? Хабар дийца оьшуш а дац, Мохьмад. Белларг велла, вай цунна дан х'ума дац, висинарг д'а ца лелча а вер вац. Хьо х'инца оцу синкъераме ца веъча, нийса хир дац, я цавашар, я вазвала г'ертар, я совдерш лелор хир ду. Цу т'ехула т'е, Рукъиятна а хир ю вас.

— Аша бохург дийр ду ас-м. Со-м вац вазвала г'ерташ. Мелхо а, адамаш ган хьаьгна ву со-м. Сакъера а лаьа.

— Бакълоь. Иштта алал ахьа, сан ваша! — екхаелира Хъава. — Хьо ц'а варе хьобжуш, ч'ир кхобуш Ийнехь а, хьо жимма мело хилахь, наха йо' д'а а йигна, хи чохь б'аьргаш биллича санна вуьтур ву хьо.

— Ледара Iен дагахь вац хьуна со-м, шек а ма яла хьо, Хъава. Рукъият соьга ян реза а йолуш, тхойшиннан барт хилахь, кестта хьуна хьалха несалла лелор ду-кх хьуна цо, тоьар дуй хьуна?

— Тоьар ду. Дала кхочуш дойла хьан иза!

Мохьмад синкъераме вахара. Шеца Хъава а, Макшерип а, кхин а кегийра нах а болуш.

Синкъерам бинчу х'усамден ц'еношкахь чуьра новкъа йолу х'ума д'аса а яьккхина, парг'ат яьккхинера йоккхаха йолу чохь. Цхьана аг'ор пенаца лаьтташ йолчу паднаран йохалла Iара хаза кечбелла мехкарий. Царна дуьхьалбирзина — кегий нах. Шен накъосташца Мохьмад чохьхьа ваьлча, цуьнан сий деш, хьала-г'аьттира чохь мел верг.

— Марша дог'ийла шу, Мохьмад! — куьг лоцуш, маршалла хьаттира цаьрга тхьамдас а, чохь болчу кегийчу наха а.

— Баркалла шуна. Охьаховша, — вистхилира Мохьмад цаьрга. Мехкаршца йолчу Рукъиятна т'ехь б'аьрг сецира цуьнан, цхьана секундникахь. Х'иницалцчул а хаза хийтира цунна иза. Мохьмад чохьхьа ваьлча, хазахетта, елаелла, екхаелла, кхохкийча санна лаьттара Рукъият. Массо а охьахевшинчул т'аьхьа бен охьа а ца хира иза. Цуьнан юьхьдуьхьал хьажа эхь хеташ лечкъабора Рукъията б'аьргаш. Мохьмад схьавеъна доккхадеш: «Сайниг схьавеъна», — бохура цуьнан даго.

Хаза кечвелла ваханера Мохьмад синкъераме. Чохь сурт а гуш. къегина яра цуьнан когара эткаш. Цхьана аг'ор маьIиг каг'еш

тиллинера, эскарера цѣа веанчул тѣахѣа эцна суран куй. Цуьнан кителан кѣагийна йѣоза нуьйдарчий а, некха тѣехь кхозу орденш а, мидалш а лепара стогаран серлонгахь.

Мохьмад шена еллачу метте охѣа а хиѣна, паргѣат ваьллачул тѣахѣа:

— Хѣо ма хѣевеллера схѣа ца вогѣуш. Хѣо варе хѣѣжущ мехкарий ма бара кху чохь, — вистхилира цуьнга Аюб.

— Со варе хѣѣжущ хѣорш буйла хиѣнехь-м, хѣалххехь схѣа-вогѣур вара со. Делахь а, бехк хинболчу агѣор тѣахѣа а ца висна моьтту суна суо, — ша волччохь меттах а хѣовш, мехкаршка бѣаьрг кхарстийра Мохьмада.

Аюба, Мохьмад цѣа кхѣачначул тѣахѣа, дог диллинера Рукѣиятах. Гѣиллакхах вухуш, шегара яьллачу ледарлонна, мелла а Мохьмадах бехк хеташ, озалуш вара иза. «Рукѣият еха нах ба-хийтар а, цунна тѣехьовза гѣортар а, Мохьмадна цо дош деллийла ца хууш, лелийра ас», — бехказло хѣовзийра цо Мохьмадна гергахь. Ткѣа хѣинца синкѣерамехь шаьш цхѣаьна нисделча, цо хѣитто сурт а цунна хѣиттош дара. Шен бехк а бац, ша хѣуманнах а вогуш а вац ала гѣерташ санна. Цу чохь йолчу Рукѣиятна гергахь: «Со а вац Мохьмадал а, я цхѣаннал а оьшуш» — бохучун сурт хѣиттош, массарел а дукха луйьш а, забарш еш а, гѣаравуьй-лура иза.

— Аюб, вукхаьрга а кхачийтахѣа цхѣа кѣеззиг бистхила паргѣ, — элира иза дукха луйьш тѣехваьллий техѣа, хеташ волчу тхѣам-дас.

— Юси, хѣокху чуьрнаш кѣамелаш дан паргѣ йиллина бацахь, витай со вистхила, — аьлла жоп делира цо.

— Ас вистхила-м вуьтур вара хѣо, ладугѣуш волчунна кхетам лур болуш, пайдехь дерг ахѣа дийичча.

— Мехкарий хѣехор пайдехь дац?

— Уьш-м ахѣа ца хѣехийча а, хѣуна санна тхуна а гуш бу.

— Захалу дийцар пайдехь дац?

— Захалу хѣо вист а ца хуьлуш, ѣадѣийча ду-кх. Мел хаза а, мел хѣекѣале а хиларх кѣамел дахдича кѣорда ма до.

— Со дукхалоь бохург ду-кх хѣан иза. Делахь хѣета, со-м ѣад ѣийр ву, кхин вист а ца хуьлуш...

— Хѣаь. Иштта алал ахѣа. Шега дѣабохучуьнга ладогѣар гѣиллакхехь ма ду, — велакѣежира тхѣамда.

— Синкѣераман хаза гѣиллакх кѣамел деш волчо чуьранаш кхетош доцца аларрий, совнах гѣовгѣанаш а ца еш, пондар а локхуьйтуш, хелхаран бал а боккхуш, чохь болчу мехкарийн, кегийчу нехан самукѣа даьндолу агѣо лахаррий хета суна-м, — элира Макшерипа.

— Бакѣлоь хѣо, Макшерип. Бакѣлийча, ала хѣума дац. Эльс-мат, дѣалакхал вайна цхѣа хазо-о ладугѣу йиш. Гѣовгѣанаш ма елаш! — массеран а кѣамелаш дѣахадийра тхѣамдас.

Эльсмата пондар каралецира.

Леррина пондар лакхаран говзалла Іамийна яцахь а, шегахь и корматалла хиларна хаза, дика пондар лакха хууш яра Эльсмат. Шега пондар лакха аьлча, язъяла а ца гІертш, нахана болчу тамана пондар локхура цо. Ткъа хІинца, шен доттагІчун тІехьийза кІант цІа веъна, йоккхаш, доггах дІайолийра цо Мохьмадна езаш йолчех пондаран йиш.

— Мохьмад, хьой, Сайд-Мохьмаддий, Іуспий, Шайхий — эскаре шу новкъа дохуш бинчу синкьерамехь, ахьа лакха а аьлла, лакхийтина йиш ю хьуна хІара, — ела а къежна, дІасаозийра цо пондар. Цо и синкьерам хьахийча, дерриге а карладаьлла, ойлане ваьллера Мохьмад. Уггаре а жималлех сакьералуш дуьне дезачу хенахь, беамаха, марзонах хедаш, Латвехь вийна шен шича, танкист Музаев Шайхи а, иштта тІамехь эгна шен нийсархой а дагабаьхкинера цунна.

ЛадугІу йиш чекхъелира.

— ХІай, баркалла!.. Ткъа, хІинца ас доьху хьобга, Эльсмат, дІалаккахь вайна цхьа куро-о, хелхаран йиш! — вистхилира тхьамда.

— Собарделахь, Юси. Хелхаран бал болабале, вист а хилла, ара вер вара со.

— Вистхила пурба ду хьуна, Мохьмад. Амма дІаваха пурба дац.

— Со кхин ца Іа. Аша шайн сакьера. ХІокху синкьерамех кхачам ца хетта, ца вешаш вахана бохург дага а ма дайта. Хьава, ПетІамат, хІара синкьерам дІабоххалц цІа дахка ас шуна пурба ца ло, — буха буьсучийн Іудика а йина, аравелира Мохьмад. Цунна тІаьхьа волавелира Макшерип а.

— Ва, Мохьмад, айхьа лелориг лар тІехь хетий хьуна? Синкьерам дІахІоьттина а балале, араволуш ма ца хуьлу. Шайх ца вешаш... — оллушехь, Мохьмада бІаьргех йовлакх хьобкхуш а гина, юкьахдаьккхира Макшерипа ша ала воьлларг. Мохьмадна хиллачух кхийтира иза.

— Іелур вац со синкьерамехь... Я Іийчи а, гІиллакхехь а хир дацара... — элира Мохьмада ша метта валлац, сецца а лаьттина, цІехьа а волалуш.

— ХІун дийр ду ткъа. ТІамо нах байинийла а, зенаш динийла а ца хууш мила ву? Виснарг дІа ца лелча вер ма вац.

— Иза а хаьа суна-м, Макшерип. Делахь а, шен бІаьргашна гина дерг карладалар, сих-дагах чІогІа кхеташ ду. Чевнаш хилла, ша леш вуйла а хууш, нене а кхойкхуш, тІемало шена а гуш шен карахь веллачунна бен хуур дац иза... Кегий къона ма бара уьш, зуда ялийна верг а, воцург а. Церан а ма бара цІахь доьзалш, беамаш...

Макшерип Мохьмаде кхин хІума ца олуш, иза санна ойла-нашка ваьлла, цунна тІаьхьа хІоьттина цІа веара.

И шиъ араваьллачул тӀаьхьа, хелхаран бал дӀа ца болош, Ӏадийча санна бехха Ӏийра синкьераме гулбелларш.

— Къинхетаме а, дагна кӀеда а стаг ву Мохьмад. ТӀамехь хӀаллакхуьлуш шех кӀистинарш дагабаьхкина, Ӏе ца луш ваха иза дӀа. Ша ма-боххура, хӀокху синкьерамах цавашар дацара иза, — вистхилира тхьамда.

— Ма бала бу-кх цуьнгахь хӀинца а, — доккха садаьккхира Хьавас, шена юххехь Ӏачу Рукъиятна тӀе а таьӀна. — Буса гӀенах дуьхьал туьйсу-кх цунна и тӀом. Сийсара а: «Ура-а-а! Бейте гадов!» — аьлла, цо мохь а хьаьккхна, хьалалилхира тхо массо а. Миска, тӀаккха ша бехкала а воьду...

— Гуттар а туьйсу-техьа цунна и тӀом дуьхьал? — гӀийла хаьттира Рукъията.

— Наггахь хуьлу цунна и болх.

— Вай даккхий синош дохуш, балане эгна Ӏерах, гӀуллакх хир дац, Эьсмат. ТӀом дӀабаьлла. Белхаш бан а, даха а, сакьера а деза. ДӀалакхал хелхаран йиш, — хелхаран йиш а лакхийтина, халхавелира тхьамда. Цул тӀаьхьа кегий нах а, мехкарий а халха бевлира. И бал чекхбаьллачул тӀаьхьа дӀабуьйхира синкьерам. Кегийчу нахана, мехкаршна томана бан дагалаьцначу синкьерамах гӀуллакх ца хилира, тӀамехь эгначийн сингаттам массарна а карлабалар бахьана долуш.

— Рукъият, тховса-м кӀезиг са кӀийри вай. ХӀуьа а дийцича а, тӀамехь шена тӀехӀиттинчу киртигаша дӀахецаза ву Мохьмад, хӀинца а, — элира Хьавас.

— Соьгара мерза маршалла лолахь цуьнга, — элира Рукъията шаьшшиъ дӀасакъаьсташ.

Мохьмада цӀа кхаьчначул тӀаьхьа дукха хан ца яьккхира балха ца воьдуш. Гергарчу нахана гучуваьллачул тӀаьхьа, колхозан правлене вахара иза.

— Накъост председатель, со мукъа Ӏан хууш вац. Болх лур барий аш суна?

— ХӀун говзалла йолуш ву хьо? ТӀом бан говза хьо хиллийла-м го суна. Цунна тоьшалла хьуна еллачу орденша а, мидалша а до. Цу тӀе, топ нийса тухуш иччархо хилла а боху хьо.

— Сох бухгалтер а хилалур вац, я счетовод а хилалур вац. Бакъду, хӀокху шина куьйга бан йиш йолу болх муьлхха а балур болуш а, бийр болуш а ву, — шен ши куьг дӀакховдийра Мохьмада.

— ХӀокху колхозехь болчух хьуна тамехь болх бала ма лаьара суна, хьо оцу зударшний, берашний юкъа а ца гӀертош...

— Къа ма хьегахь, накъост председатель, хӀарий, важный бохуш, белхаш хержар цхьана экамечу, осалчу нехан гӀуллакх хета суна. Ворта юткъа елахь а, белхан дукь онданиг схьалацалур долуш, могуш стаг ма ву со. Латта а ахалур ду, хӀинца докъарш

Галашде хан ю вайна, йол а хьакхалур ю, элах раьгІнаш а ялур ю...

— Делахь, дика ду Мохьмад, цкъачунна элан раьгІнаш ян гІю, цул тІаьхьа ялташ чудерзо долиьнчу хенахь, ялташ, докьарш лардан хехо оьшур ву, хьо реза велахь, тІе хаа говр а луш, и гІуллакх хьобга лур ду-кх вай. Реза вуй хьо?

— Реза ву, — колхозан председателан куьг а лавцна, араволуш воллур Мохьмад.

— Собардел, Мохьмад, — неІаре кхаьчначуьра вухаверзийра цо иза. — Хьо хІинцца цІакхаьчна ву. Цхьа а тайпа гІо оьший хьуна колхозера?

— Баркалла хьуна, накьост председатель, кху сохьта цхьа а тайпа гІо ца оьшу суна.

— Эхь хетий ма Іелахь, хьайна эшнарг схьа ца олуш.

— Іийр вац, накьост председатель.

Бакьдерг дийцича, Мохьмад колхозера гІо ца оьшуш вацара. Иза ваьхна хІусамаш тишъеллера. Ценош дан дезаш а, зуда яло дезаш а ма-вара иза. Делахь а, мел чІогІа халачу хьолехь ша хиларх, гІо деха Іемина вацара иза.

Макшерип, Хьава, Хадижат, Фируза шена тІаьхьа а хІиттийна, йол хьокхучу балха вахара Мохьмад.

Довха деьнера де. Йовхонан тевнна тапп-аьлла дІатийнера Іалам. ХІурдан тулгІенаш санна, аренца тулгІенаш гІиттайора йовхонна гІуьттучу чордачу Іаьнарша. Геннара гуш йолу элан раьгІнаш тІекІел хІиттийча санна, яхйина гойтура цо. Есачу арахь, таьІночу тогІешкахь хІурдан сурт хІуьттурса.

Йол хьокхучу аренна хІорш герго кхаьчначу хенахь, Іаламан тийналла йохаш, схьахезира болх беш екачу тракторийн гІовгІа. Шиь трактор йол хьокхуш яра. ДІо-о генахь цхьаь, ши-кхо де хьалха хьаькхна якъаелла йол тІаьхьатесначу механически когтухаца тІегулъеш, кесарш деш яра. Кхин шина тракторо волокушийца раьгІнаш ечу тІеузура йол.

Зударий, мехкарий раьгІнашна гондахьара а, волокушина тІаьхьара а йол когтуханашца, шалгошца тІегулъян дІахІиттира. Цаьрца бара Рукъият а, Эльсмаг а, Сагийта а, Мохьмадца балха еьна Хьава а, Хадижат а, Фируза а, ПетІамат а.

Мохьмаде болчу безамна, уьш шен дуьхьа баьхкича санна хаза хетара Рукъиятна.

Мохьмад элах раьгІнаш ян хІоьттира. Шишша ваьллера регІа тІе хьала. Веаммо рогІ-рогІІана хьалатосура йол, гІелвеллачу шиммо са а долуш, вукху шимма йол хьала а тосуш.

Макшерип шеца рогІ тІе хьалаваьккхинера Мохьмада. Аюб а, Юсн а кхин ши юьртахо а, цу шинне йол хьалатосуш вара. Мохьмада йоІ дІа а якькхина, байлахь витна ца алийта, Рукъиятца шена захалу дуьйцуш хиллачу Сагийтина тІехьаьвзинера Аюб. Делахь а, Рукъиятах ша дог диллинехь а, цуьнга кьайллах безам

кхобура цо хІинца а. Цундела Мохьмадан, Рукъиятан захалонах хІун хулу хьобжуш, ладоьгуш Іара иза. Мохьмадна кхин йол езаелла, я цхьацца бахьанашца и шиъ вовшашца ийгІина, я Мохьмадал тІех Рукъиятна ша везавелла, цхьа хийцамаш хиларе дог а дохура Аюба. Бакъду, цу шинна юкъа мот-эладитта лело ца ваьхъара иза. Ша и лело воьлча, Рукъиятан шех безам бовриг хилар а, Мохьмада шена иза могуьйтург цахилар а хаъара цунна.

Де довха деънехъ а, каде белхаш бора Мохьмада а, цуьнан накъосташа а. Вовшашка наггахъ дош кхуссуш, забарш а йора. Вовшашна герга таьІна белхаш бора Рукъията а, Эльсмата а, Сацийтас а, цаьрца болчу Мохьмадан йижарша а. Царна тІера кІайн а, къорзан а басмийн кучамаш белшашкахъ а, накхошкахъ а хьацар тІедолуш тІелеттера. Яххьаш тІехула цІе кхерстича санна, цІийделлера церан беснаш. Малхе яххьаш яга ца яйта лога кІелахула довлуйтуш, техкинера цара кІайчу бекистан йовлакахаш.

Рукъиятна Мохьмад волчухъа, дІахъажа эхъ хетара. Цуьнан йижарех бехк лобцура цо. ДІахъаьжча гур волуш Мохьмад шена гергахъ хиларх а йоккхаера иза. РогІ тІехъ йол дІанисъеш воллушехъ, бухарнаш йол хьалатаса хьебелла, ши куьг мукъа дисча, мехкарий болчухъа воьрзий, дош олуш, забарш еш, церан терго йора Мохьмада. Циггахъ иза шайгахъа схьавирзина вуйла хууш, цуьнга дІа ца хьожуш, ши бІаьрг лечкъабора Рукъията. Цунна эхъ хетийла хууш Хьавас а, Эльсмата а хьийзайора йол.

— ДІахъажа, ва Рукъият. Мохьмада бІаьцаш ма йо хьо шег а схьахъажийта бохуш.

— ДІаялахъ, дІа. ХІун дуйцуш йоллу хьо...

— Ой, дІахъажа, дакъаза ма яларг! ХІун хиларна кхобру хьо? — йоблура Эльсмад.

— Тахана къаьсттина чІогІа эхъ доьссина хІокхунна. Шена тІехьийзаш хиллачу Аюбах бехк лобцуш юйла а хаац.

— Аюбба-м дІаваьккхинера кхуьнгара Сацийтас...

— Иза-м, хьо яха, ца вира хьокхо тергал а! ХІокхо тергал ца вича, цунах къа а хетта, ас сайна витир-кх, — елаелира Сацийта.

— ХІаъ, соьца захалу дуйцу а бохуш, иза хьайгахъа ваккха гІерташ хиллера хьо-м, Сацийта, — элира Рукъията, цо ечу забаршна тІетайна.

— Мохьмад байлахъ вита хьуна а ца лиира. Ахъа тергал ца вича, Аюб байлахъ вита йиш ярий, ткъа, сан?

— Дер, яцара, кьинхетаме стаг ма ю хьо.

— Рукъият, оха хьо-м Мохьмадна дІаюьгур ю хьуна, кестта. Цо хІун бохура хаий хьуна?

— ХІун бохура?

— Ас шег а: «Мохьмад, зуда ян реза хир йолуш бахам бац хьайниг. ЦІенош а тишделла, хьуна катобххана цІенош а дина, тІаккха яло еза вай зуда», — аьлча, вела а велла: «Деллахъ,

Хъава, хьо цхъа хъекъал долуш стаг ю моъттуш вара со. Ма вон хъехар ду ахъа суна дийриг. Кийчачу бахамна тӀе зуда яло стаг Ювдал ма ву. ХьошалгӀа еъча санна, цӀийнан сенашка а, тховх хъала а хьожу йолу зуда оьшуш вац со. Сан бехъелла бедар а юъттур йолуш, яъттӀачунна маха а боккхур болуш, цӀенна поп-парш а хьохур болуш, юххе дӀа а хӀоьттина, сайна гӀо дендерг еза», — бохур-кх.

— Харц ца лийна. Мохьмад-м, хъаха, вац Ювдал. Иза Ювдал хилча, суна везар а ма вацара. Суо декъа йоцуш, цо и цӀенош деш къахъегарна кхоьруш яра со-м.

— Реза юй хьо ткъа, цуьнга дӀа а еъна, поппарш хъеха?

— Со сайн гӀуллакх хӀумма а йогуш яц. Тхойшиъ вовшаш-на дезийла юьртана а хууш ду. Ас дарий дарх бехке-м дац, Хъава?

— ХӀумма а бехке дац.

— Ахъа-м цуьнга дӀа а еъна, поппарш хъеха реза юй хьо хьоттура. Дера ю, цуьнца тӀулга тӀехъ яха а-м, со реза. Бахам охашиммо тхаьш бинарг, сийлахъ а, мерза а, даго тӀеобцуш а хир бу.

— «Тхаьшшиммо» бохуш тхо дӀа хӀунда къестадо ахъа, ва Рукъият? Тхо стенга дахъа доллу шуьшиъ? ЛадогӀийша хӀокхо бохучуьнга, Хадижат, Фируза, — гӀадъяххана елаелира Мохьмадан йиша ПетӀамат.

— Шу кхоъ-м ас маре дӀалур яра. ЦӀахъ Ӏан дохку шу, маре а ца доьлхуш?

— Чехкка новкъара дӀадахархъама ло ахъа тхо маре дӀа, я тхуна гӀуллакх хилахъара аьлла хеташ ло?

— Хаза йоӀ, шу новкъа муха хир дара суна?! Шун ирс сан ирс ду. Шу ирс долуш хилахъара аьлла хеташ ло-кх. Шуна дикачу балхана бен дош а эр дацара, ког а ловзур бацара ас.

— ЦӀе хӀунда кхобу ахъа, Ювдал, Мохьмаде дӀаяхана а яла-ле? — йоьлтура Эльсмат.

Рукъията цуьнга иштта алийта санна забарийна бохура Хъавах «Хаза йоӀ».

Мехкарий боьлуш, цара шайх лаьцна цхъацца дуьйцӀийла хаьара рагӀ еш бохкучарна.

— ХӀун барт беш ду шу, Эльсмат? Тхox лаций тхо реза ца хиндерг ма дийцалаш, — элира Мохьмада, цаьргахъа дӀа а вирзина.

— Хьо реза хир воцуш хӀума дац оха дуьйцург. Тхо-м мелхо а, хьан гӀайгӀа беш дохку.

— Ахъа боккъалла а бохий?

— Дер, боху.

— Делахъ хӀета, Рукъият декъа йоцуш, ма белаш сан гӀайгӀа.

— Хьан гӀайгӀа беш ерг мелхо а хӀара ша ю-кх. Гуьйре йолале нускал а далийна, хьо чувирзина ганза ма лойла ша боху.

— Гуьйре йолале хӀара чуверзарх дерг-м хаац суна, йочанаш хилахъ хӀокхуьнан цӀийнан лаппагӀаш чу а кхетта, арахъ-м дуь-

сур ду нускал а, хIара а, — элира Рукъиятна гергахь Мохьмадан ледара бахам хьахо дагадеанчу Аюба, ша забарийна олучуха-а.

Шена Iоттар ян цо иза бохийла шера хаьара Мохьмадна. Деллахь а, шех бIоболарна, Аюба бохург тергал а ца дира цо. Цуьнгахь гIиллакх доцийла хууш а, иза стаг ца хеташ а волчу Мохьмадна цхана а хьесапе ца хетара цо дуйцург. Цундела цо хIуьу аьлча а, дегабам а ца бора Мохьмада. Ткъа, Макшерип ца Iевелира Аюба йинчу Iоттарна дуьхьал цхьаь ца аьлча.

— Аюб! Мохьмад хIумма а воьхна ххийзар волуш вац цIенош чукхетта нускалца арахь висарх. Эккхийна цхьогал а лоцур долуш тIахьаьлла стаг ву. Бича, бахам а хир бу, дича, цIенош а хир ду. Цкъа и нускал доссийна делара хIокхуьнан оцу ахь юьйцучу тишачу хIусаме.

— Цхьана мискачу стеган кIант хилла бехаш болчу нехан йолана тIеххийзаш. И захало хьехош хезча оцу юьртарчу цхьана бIаьрзечу стага аьлла бохур-кх: «ЙогIурий-техьа ХIорин Беташ кIанте Iаьмаран Заза?» И санна ян реза хирий-техьа Мохьмаднаг санна болчу тишачу бахам тIе «Iаьмаран Заза?»

— Шена кIант везахь, йогIур ю. Бахаман дуьхьа ягIахь, суна оьшуш а яц, — элира Мохьмада, хIумма а шек а воцуш, рагI тIехь шен йол дIа а нисъеш.

— ХIорин Беташ иза мила, хIун стаг хилла, ва Аюб? — хаьттира Макшерипа.

— Иза дера хилла, когаш дааделла, гоьллелц йогIуш хеча а йолуш, дерзинчу дегIа тIехула, йоца кетар а юьйхина, бахаманий, дуьненан балханий хIумма а саготта а воцуш, латта тIетесначу лохачу цIа чохь Iаш цхьа кьен стаг.

— Ахьа схьавийцарехь, ма тера хилла иза хьан ден дех.

— ХIунда хилла иза сан ден дех тера?

— Хьан ден да а хилла-кх и санна бахаманий, дуьненан балханий хIумма а шек воцуш стаг. Цо хIун аьлла хаьий хьуна?

— ХIун аьлла?

— Базара яха кечлуш йоллучу шен нанас: «Докка, вайгара ахча жижиг эцча, хьуна хеча эца ца тоьа, хеча эцча, жижиг эца ца тьа. ХIун эца аса хьуна? — аьлла шегга хаьттича, «Хеча-м йоцуш а мегар вара. *Иштани дарам нинада! Мяса давай! Мяса!*»¹ — аьлла.

— *Паравилна!* Бакълийна кIант. Иза-м, хьаха, хилла хIумма а тIаьхьало а ца ловхуш, тIетаьIина жижиг дууш борз, — дIа-дерзо гIоьртира Аюб.

— Схьадийцарехь, берзан тIехье-м хилла гуш, — гIадваххана велавелира Юси.

— Юьртахь синкьерам хилла цул тIаьхьа цхьа хан яьлча. «Дуьло кIентий синкьераме гIо вай?!» — аьлла цхьаммо. «Вай

¹ Хеча иштанехьа елча а ца оьшу. Жижиг схьада! Жижиг!

даха-м гIур дара, амма Сайдин хеча-м яц», — элира бохура цо, —
воьлура Макшерип.

Иштта вовшашца забарш а еш, сихбинна, белхаш бора цара.

* * *

...Цкъа хьалха цIенош дан план а хIоттийна, шена оьшуш
мел болу гIирс билгал а баьккхина, кечам бан волавелира Мохь-
мад. Иза цIенош дан воллийла хиъча, колхозан правленис тхевн-
на гIирс а, кор-неI а, чутуху уй а яздира цунна. Гергарчу наха а,
юьртахоша а гIо а деш, цIенош хьалахIиттийра цо гуьйре йолале.
Мохьмадан ший йиша: Фирузий, ПетIматтий оццу юьртахь маре
яхара. Мохьмадна бовха кхача латтош а, цуьнан бедар юьттуш а,
чохь-кертахь гIуллакх деш а йисинарг цуьнан жимаха йолу йиша
Хадижат яра.

— Дера, Хедижат, вац со зуда ца ялийча вер мовттуш. Фи-
рузий, ПетIматий дIа а яхана, цIийнан дукъ хьуна тIехь дисна.
Хинца хIокху цIеношна поппарш хьовга хьехийтар суна гIилла-
кхехь дац. Товар дара хьо иштта лараелча а. ХIокху цIенна поп-
парш, кху чохь соьца яха реза хинйолчо хьеха беза. Рукъият
схьаяло воллу со.

— Ялийча бакъахьа ду, Мохьмад. Бакъду, со кхоаяй хIумма а
ма леладелахь. Колхозехь болх бан а, кху цIера гIуллакх дан а,
и цIенош поппар хьаьхна кечдан а, со ларалур ю хьуна. Делахь
а, хьуна ма хаъара, хьо чуьра араваьлча уллохь дист хуьлуш
адам ца хилча, аьрха-м хета суна, са а гатло. Даиманна Хьава
йолчу дIаидда ер ма яц со. Шен гIуллакхаш юкъах а дуьтуш, со
йолчу схьаихна иза а ер яц. Схьаялаехьа Рукъият...

Цу суьйранна шовдана йисте вахара Мохьмад, Эльсматехула
Рукъият цига дIа а хьехна. Вовшийн дагара хаарна, кхин деха
дийца ца дийзира цу шиннан захалонан гIуллакх. Вовшийн амалиш
йовза а, цхьана даха барт хуьлуш ойла ян а кхиинера и шиъ.
Цундела Мохьмада кхин дахдина ца дуьйцуш доцца элира.

— Рукъият, хьол тIех кхин дика болх, кхин безам лобхур бо-
цуш, сан ойла сецца яьлла дукха хан юй хьуна а хаъа мовтту су-
на. Заманан хьелаш, хьуна ма-хаъара, ду. Бералла дIаяхча кIан-
та зуда ялаьо, йоI маре йовду. Кхин тIаьхьа туьттийла яц вай-
шиннан гIуллакх. Ильясаний, Саиний тIе стаг вайта оьший ас?
Хьо суна схьа ара маца йолу?

— Саний, Ильясний вайшиннан гIуллакхана дуьхьал дац. Цаьр-
га хьахор, алар суна-м гIиллакхехь хета, Мохьмад... ТIейорIучу
оршотан буса со дIайнга дахка мегар ду-кх шу, — бIаьргех хи а
долуш, гIийла юьстах хьаьжира Рукъият.

Макшерипа вахана, цу буьйссанехь дIахьахийра захало Сан-
га а, Ильясе а, Рукъията хан йиллар а хоуьйтуш. «Хан йилли-

нехъ, кхел хилла яьлла, Рукъият реза хилча, тхан ала хIума дац», — жоп а делла, схъавайтира цара Макшерип.

Рукъият ялийра Мохъмада. Хаза, доккха ловзар а хилира. Ткъа иза дIадирзина масех де даьлча, боккха белхий хилира, Мохъмадан, Рукъиятан цIенош хьохуш. Вовшашца йохье бевлча санна, Мохъмадан гергарнаш а, Рукъиятан гергара мел берш а баьхкинера белхолаха, шортта яахIумнаш а яхъаш. Цу дийнахь Эльсмата къаьсттина чIогIа забарш еш, хьийзайора Рукъият садаIа а, охъа хаа а ца юьтуш.

— ...Хъалаэца поппар, хIун деш лаьтта хьо?! Хьо-м хIара поппарш хьеха реза хилла еьний, Мохъмад цIенош дина валлалц хьайн цIахь Iад ца Iаш!

— ХIара поппарш хьехна а ялийтина, Мохъмада тIе зуда яла-яхь хIун дийр ду хIокхо? — елаелира цхьа зуда.

— И цахиндерг ду. Ша яло ерг ялийна ваьлла, — куьг тесира Эльсмата.

ДIабирзира белхи а. Гуьйре йоьллачул тIаьхъа шелонаш хIнт-тале цIенош дина а бевлла, чубирзира МохъмадIар.

ДIаоьхура шераш. Мехкан хазна а, токхо а кхуллуш, машаре дехара адамаш. Бакъду маьршачу парIатонехъа къуьйсун Дай-мехкан тIамехь эгнарш биц ца бора халкъо. Цара шайн цIий Iа-нош, парIатъяхьначу гIаланашкахь, ярташкахь, буьрса тIеман бинчу меттигашкахь уьш биц ца бан дIахIиттийра памятникаш, мемориалаш.

Иштта обелиек ю Эвтарахь номер 3 йолчу школан майданахь а. Дезчу деношкахь оцу обелискана хьалха дIахьо кегийрхошна комсомольски билетахь керадалар. Октябрятан тIеоьцу пионерашка...

ТОЛАМ БАЬККХИНЧУЛ ТIАЬХЪА

...Советски тIеман ницкъийн 50 шо кхачар даздеш, арадаьллачу «Коммунизман байракх» цIе йолчу Шелан районни газета тIехь иштта яздора Гайсуркаев Мохъмадах лаьцна: «Къонахчун шера цIена юьхь-сибат, хьекъале, кхетае хьоьжу Iаьржа бIаьргаш, жимма, йис кхетча санна, замано къежбина коьртара чо. Зама комаьрша ю Мохъмадца. Цуьнан хене хьаьжча, генна жима хета иза...»

Шеца тIамехь хиллачу накъосташка кехаташ яздора Мохъмада. Цаьргара Мохъмаде а догIура кехат. Амма шен командирах Шумов Александр Ивановичах хилларг хууш вацара Мохъмад. Иза лохуш, цуьнан адрес хойттуш, дуккха а кехаташ яздира цо шеца тIамехь хиллачаьрга а, редакцешка а. Бакъду, Шумов карош вацара. Иштта ша Iожаллех Iелъхьара ваьккхина шен доттаIа нохчо лобхуш Шумов а хиллера.

Тіом дІабаьллачул тіаьхьа, 20 шо делира. Нохч-ГІалгІайн АССР-н чохьарачу гІуллакхийн Министерстве кехат деара Рига гІалара. Цу тіехь иштта яздора: «Хьоме накьостий! Со тіаьхьа-лонан гвардин майор Александр Иванович Шумов ву, сан чІогІа дехар ду шуьга. ГІо дейша суна Гайсуркаев Мохьмад Гайсуркаевич схъалаха. Суна иза сайн вешел а чохьара ву. 1942-чу шарахь август баттахь тхан полк мостагІчун позицешна тіе леташ яра Большое а, Малое а Князево олучу ярташна уллохь. Иза дара Кьилбаседа-Малхбузехьарчу фронтехь Старая Руссехь. Суна йоккха чов йира. Пулеметан даьндарг кхетта когах чов йира сан ординарцана Гайсуркаев Мохьмадна а. Бакьду, со буха ца витира цо. МостагІаша еттаху яккхийчу тоьпийн цІергахула, шен ги а воьллина, генна дІаваьхьира цо со, тіом чІагІбеллачу миноташкахь яккхийчу тоьпийн хІоььнаша даьхначу оьрнаш чохь со шен деГІаца дІа лечкьош, кьайла а вохуш. Доцца аьлча, со кІелхьара ваккха гІерташ, шен ницкъ кхочург ша дерриге а дира цо. Медсанбате дІакхачийра со оцу хьуьнаречу кІанта. Цигара тхойшиь самолетаца Осташково гІалин госпитале вигира. Цул тіаьхьа кхин цкъа а цхьана кхийтира тхойшиь. КхозлагІа чевнаш а хилла со Іуьллун волчу хенахь соьга хьажа госпитале веара Мохьмад. Иза дара 1943-чу шарахь. Цул тіаьхьа кхин ца гира суна Гайсуркаев. Тхан эскаран декъера соьга хаам бира Старая Русса уллохь яккхий чевнаш хилла ву Мохьмад, иза кхин фронте юха воьрзур вац, нагахь дийна висахь а аьлла...

Гвардии майор Шумов А. И. апрель, 1965 ш.»

И кехат Нохч-ГІалгІайн АССР-н чохьарчу гІуллакхийн Министерствос газетан редакце дІаделира.

«Мила ву техьа и Гайсуркаев Мохьмад? ТІамехь ца вуьйш цІа вирзина, мукъана, хилахьара иза, оцу шен дотагІчуьн дуьхьа а», — аьлла хетара газета тіехь зорба тоьхна Шумови кехат доьшуш мел болчарна.

— Суна кхаь! Суна кхаь! — буйнахь даржийна газета а долуш, шен дена кхаь бахьаш, едда йогІура Мохьмадан йоккхах йолу йол.

— ХІун боху цу тіехь?

— Ахьа вуьйцуш волчу Шумовн хьо хоьттуш яздина кехат ду-кху газета тіехь зорба тоьхна!..

Мохьмадан доьзал тІегулбелира доьшуш долчу газетана. Цкъа массарна а хезаш дешначул тіаьхьа, кер-кера оьцуш дийшира цара иза.

«Хьуо волу меттиг хоуьйтуш кехат язде тхоьга, Мохьмад»... — яздинера газетан редакцис Шумовн кехат чекхдаьллачул тіаьхьа.

— Кьонаха, хІун ала деза цаьрга хІинца? — хоьттура Рукьията.

— Со суо гІур ву цига. Шумовс яздина кехат ган лаьа суна. Цуьнан йоза гар а безам хета.

— Ваха, мукъане а, хуур дуй хуна оцу редакце?
— Глалахъ яц иза? Хаьттича хуур ду-кх.
— Хlоккхуза лахахъ зорба тоьхна адрес ду цуьнан-м, — газетан лаха йнстера адрес дlагайтира дега цуьнан воккхах волчу кlанта Мовлдис.

Хаза даьхкинера май беттан и денош. Суран куй а тиллина, таьйна-сийначу исхаран бустамаш долу чоа а дуьйхина, детица кхелина шаьлтий-доьхкий а дихкина, исхарийн цуьргаца къагийна эткаш а юьйхина, шен орденш, мидалш дlа а оьхкина, кечвелла аравелира Мохьмад.

— Хьо ма чlогlа кечвелла ва, Мохьмад, майн параде воьдуш санна, — элира Мохьмадан лулахочо Небис.

— Сан тахана дезде ду, Неби.

— Хlун дезде?

— Сайн командир хилла волу Шумов Александр дийна хилар хиьна суна. Вайн гlаларчу редакце кхаьчна цуьнгара кехат. Цига ваха араваьлла со, — новкъавелира Мохьмад.

Стигал екхна, малх къеггина схьахьобжуш, къаьсттина хаза деьнера Мохьмад гlала ваха новкъаваьлла де. Баьццара гlа даьлла хазьелла лаьттара хьаннаш. Ховхачу бацана тlехула хьийзара кlайн-а, кьорза а полларчий. Екхначу стиглахъ тай тоьхча санна, нийса кlур буьллуш, кхоьссина хlума санна, чехка доьдура хlаваан кема. Малхо серладаьккхинчу lаламан исбаьхьалло а, хазахетаран кхаь хиларо а меттах даьккхинчу даго айвина вуьгура Мохьмад. Дайделла цуьнан дегl, гlатта кечделла кема санна дара. Бlаьстенан олхазарш дека хезаш, шен деган пондаран мерз бекаш санна хетара цунна.

Газетан редакцехъ иза карийна хазахетарца, везаш тlенийцира Мохьмад. Хьем ца бира редакцис чохьарчу гlуллакхийн Министерствехула Шумов Александр Ивановиче хаам бан.

Сиржа-Эвла кхоьца кхаьчна газета санна, кхоьца кехат кхечира Рига-гlала Шумов вехачу хlусаме а. Сихха, цхьана агlор йнстера конверт ятlа а йнна, чуьра схьаэчна кехат дийшира Шумовс.

— Анна Николаевна! Аннушка, милая! Живой Гайсуркаев! Магомед живой!¹ — мохъ белира цуьнга.

— Ахьа боккьал а бах?! — катобхна, цуьнгара кехат схьа а эчна, дийшира Анна Николаевна а. — Эхl! Далла хастам бу! Хьаха, ца гатдира ахьа цунна кlезиг са-м. Бакьлийна хилла хьо, Александр Иванович. Ахьа гуттара а олура «Гайсуркаев Мохьмад дийна хила декхар ду. Кхерамах ларвала хууш вацахъ а, атта лийр волуш вацара иза», — олий.

---

¹ Анна Николаевна! Хьоме Аннушка! Гайсуркаев дийна ву! Мохьмад дийна ву!

— Хъажахъа, дийна хилла-кх. Хюкху ткъа шарахъ иза дийна ву, вац ца хууш, иза лобхуш аса яьккхина хан!..

— Тахханехъ кехат яздан деза цуьнга.

— Кехат яздар ша ду. Чехкка некъана кечам бан беза, балхара отпусках а яьхна.

— ХIун до вай?

— ХIун до вай бохург хIун ду? Мохьмад волчу хьошалгIа доьлху-кх.

— Сихвеллий-техъа хьо? Хьеший тIеэца кийчча Iаш хила беза моьтту хьуна уьш? Цкъа дIа а, схъа а кехаташ а яздина, ваьш догIийла а хоуьйтуш, гIуллакх дан ца деза?

— Хабар ма дийцахъа, Аннушка, сан хьомениг. Церан кечам ца оьшу сунa. Сихха Мохьмад ган лаъa. Ган лаъa, кхетий хьо?..

Шаьш балхахъ долчуьра отпусках а яьхна, Гайсуркаев Мохьмад волчу хьошалгIа бахка кечлуш бара ШумовгIар.

— Же, же! Лелий яла, Анна Николаевна! — сихийнера Шумовс шен зуда, шаьш новкъадовлучу дийнахъ.

— Сих ма ло, Саша, цIерпоштана тIаьхъа ца дуьсу вайшиь. Ма чIогIа сихийна ахъа со, — ела а къежаш, ша кечлуш тIеюху хаза коч а, тIергIан жакетка а, кIайн кофта а, юбка а чамди чу дIанисъеш йоллура Анна Николаевна. Ткъа, Шумовс шен жима чамда тоххарехъ кечийнера, некъана мел оьшу хIума чу а йиллина.

Билеташ хьалххехъ эцнера Шумовс Ригера Москва а, цигара Грозный а йодучу цIерпоштана. ДоттагIачун бераш хилар хууш дара ШумовгIарна. ДIай, схъай яздинчу кехаташ тIехъ билгалбаьхнера вовшийн доьзалш. Шумовс ша Мохьмад волчу дIа а кхачале, дагахъ Iамийнера цуьнан берийн цIерш а, хенаш а. Царна хIоранна муьлхачунна, хIун совгIат эца деза хаархъама билгалбаьхнера Шумовс уьш. Ша дахьийтинчу кехата тIехъ кхин дерг яздина ваьлча: «Шайн берийн цIерш а, хенаш а йийца тхуна...» — яздинера Шумовс. МохьмадгIарна ца хаьара уьш хIунда хобтту. ДоттагIалла чIагIдеш, доьзал бовза лаар тIе тидинера цара иза. Ткъа Шумов а, цуьнан зуда а дехха лийлира Рига-гIалин туьканашкахула Мохьмадан берийн цIерш а, хенаш а тIеязийна кехат буйна а доьллина, царна тамехъ долу совгIаташ оьцуш.

Шумовний, цуьнан зудчунний, некъана бинчу кечамх уггаре а коьрта хеташ дерг Мохьмадан берашна дала кечдина совгIаташ дара.

ТIекхечира Шумовс чIогIа сатийсина, шен ма-хуьллу новкъавала сихо йина де.

— Аннушка, новкъадалале, жимма охъахаа вайша? — чамда юххе а хIоттийна, гIанта тIе охъахира Александр Иванович. Иштта охъахира Анна Николаевна а. ШумовгIар новкъабевлира.

Шаьш новкъадовлар хоуьйтуш, Рига-гIалара телеграмма яхьийтира Шумовс ГайсуркаевгIаьрга.

Мохьмад а, Мохьмадан доьзал а, гергара нах а, Шумов вогу аьла хезна, газетан редакцин белхахой а, дукха бара вокзалехь Москва-Галара церпошт схьакхоу ларъеш.

Болар лахдина, шершшина еана, схьахӀоттира церпошт. Дегнаш детгалора хьешашна дуьхьал бахана лаьттачийн, вагонаш тӀера охьадисса дуьйладеллачу адамашка а хьуьйсус.

Лохочу дегӀахь, богуш цӀен бос а болуш, парадни хорма юьйхина, некха тӀехь кхозуш орденаш а йолуш, вагона чуьра схьагучувелира гвардин майор.

— Саша-а! — мохь а болуш, тӀекхетта, марахь охьайцира иза Мохьмада. Вовшашна гина хазахетаран кхаь хиллехь а, цхьана лайна тӀеман халонаш, тӀехӀиттина хилла дуккха а кхераме киртигаш, тӀам тӀехь кьистина накъостий... дерриге а карладаьлла, вилхира и шиь, вовшийн мара а кхетта...

Мохьмадан доьзална а, цигахь долчу адамашна а гуш вара и шиь. Кхерамана бӀаьрганегӀар ца тухуш, луьрачу мостагӀчух майора летта ши кьонаха, хӀинца вовшашна гича велхарх тамаш бойла а, я цу шинна бехк буьллийла а дацара. ТӀеман буьрсачу шерашкахь кхолладелла, цӀийца чӀагӀделла доттагӀалла, вовшашна ца гуш хан яларх херлойла яцара. И шиь вовшийн мар-мара хьаьрчина гуш, Рукъиятан а, Анна Николаевнин а бӀаьргех а хи даьллера. Шайн дас марара дӀа ховцушехь, мара лелха рагӀкхачаре ца хьобжуш, ден доттагӀчунна а, цуьнан зудчунна а тӀедеттаделира Мохьмадан бераш.

Мохьмадан гергарчу наха а, цига дуьхьал баьхкичу редакцин белхахоша а куьйгаш лобцуш, маршалла хьаттира хьешашка.

Цул тӀаьхьа, дерриге а карладаьлла, тӀамехь лелийнариш дуьйцуш а, вовшашка цхьацца хьоттуш а къамеле велира Мохьмад а, Шумов Александр а, гонаха лаьттарш а.

— Сколько я тебя искал, а ты здесь, оказывается ¹.

— Я тебя мала искал штоли ².

— Хьажахь, хьажахь, ша ма-варра нохчийн Чапаев ву-кх, мекхаш а хьийзош.

— Накъост командир, ас хӀун ала деза хьох, я Александр Иванович ала деза, я Саша ала деза. Оьрсийн Ӏедалехь муха олуш товр ду?

— ТӀом болчу хенахь со хьан командир вара. ХӀинца хьан доттагӀ ву. Хьайна луьург алахь, Мохьмад.

— Саша баха хьо жима бер а дац, Александр Иванович эр ду-кх ас хьох.

— Ткьа, ас хьох «Чеченский Чапаев» эр ду, вовшашца забарш йора цу шимма.

¹ Ас мел дукха лехна хьо. Ткьа хьо кхузахь хилла.

² Ас хьо клезиг лехна моьтту хьуна?

— Александр Иванович, хІун хилла-техъа вайшиннан дотта-гІех? Тестов Борисах, Веселов Григорийх, Маринах, Шуняевх, Елинах хилларг хаьий хуна. Дийна буй техъа уьш?

— Елин Иван Кузьмич а, Шуняев Пантелеймон Михайлович а волуш ву, ший а. Ворошиловградски областерчу Кадиевка гІа-лахъ вехаш ву Елин. Ткъа Шуняев полковникан чинехъ, Закарпатски областехъ Лукачево олучу гІалахъ вехаш ву. Бакъду, Мохмад, вукхарех хилларг со хууш вац. Тестов Борис, со чевнаш хилла госпиталехъ Іуьллучу хенахъ, кхечу тІеман дакъошкара тІеман гІирс бечу заводе хъажор хиъна суна. Вайн батальонехъ хиллачех цхьаммо дийцира суна иза заводе хъажийра аьлла. Ама муьлха завод а, хІун завод ю а хиъна дац.

— Ма дика кІант вара иза!..

— Боря, Боря... И дага веъча, са хІоккхуза хъалагІурту, — логе куьг лецира Шумовс.

Гонаха берш шина доттагІчунна вовшашка вистхила а, дага-ра дийца а, хатта оьшург хатта а паргІато юьтуш, цу шинга ла а доьгІуш, Іадда лаьттар. Шумовца йолчу зудчун терго йора Мохмадан доьзало.

— Устал пиръехал. Искора домой отдыхайт поедем¹, — цуьнца мот бийца гІертара Рукъият.

Анна Николаевна кхетара иза ала гІертачух.

— ХІумма а дац, Рукъият, гІел ца елла со. Са ма гатде. ХІара хьоьца долу бераш шуьнаш дуй? Бовзийтахъа суна хІорш, кхеран цІерш а йохуш. Кехата тІехъ язйина хиллехъ а, муьлхачуьнан хІун цІе ю ца хаъа суна.

— Вот эт Мовлди большой син. Вот Мовсар чут маленький. Вот Мовла, ишо малинкий. Ишо сапсем малинкий баранчик дома. Вот Малика, Асет, Раиса...² — дІагойтура Рукъията шайн бераш.

— Ирс долуш ши стаг ду шуьшиъ. Дукха бехийла шун доьзал, — елакъежара Анна Николаевна.

— ХІан, дуьлол, ма латтал хІинца, машинаш тІе гІол. Къамелаш новкъахъ а, цІа кхаьчча, цІахъ а днїр ду вай, — Шумов юххе а ваьккхина, машинаш йолчухъа дІаволавелира Мохмад. — Ас шу массо а доьху суо волчу хьошалгІа, — элира цо ша волчу бо-гІучу хъешашна дуьхьал баьхкинчарна тІе а вирзина.

«Волга» а, «Жигули» а машинаш тІехъ Сиржа-эвла хъалабахара хъеший а, царна дуьхьал баьхкинарш а.

Нохч-ГІалгІайчохъ уггаре а хазачу яртех йолчу Шелан рай-онерчу Сиржа-Эвлахъ, Хулхуло-хин аьрру берда йистехъ лаьттан ду Гайсуркаев Мохмад вехаш долу цІенош. Хил дехъа а, сехъа а

¹ Некъ бина гІелъелла хир ю хьо. Кестта цІа кхочур ду вай.

² ХІара воккхах волу кІант Мовлди ву, хІара цул жимах волу Мовсар ву, хІара цул а жима Мовла ву. ЦІахъ кхин цхъа жима кІант а ву... ХІорш Малика, Асет, Раиса...

лаътташ бу юккъачу хъаннийн арц. Цул дехъа, кІайчу мархийн обанаш оьхкина гуш ду Кавказан къоьжа лаьмнаш. Цу хазачу меттигаша, тешамечу доттагІалло дог-ойла хьоьстуш, Мохьмадан хІусаме биссира беза хъеший. Иза дара 1965-чу шеран июль баттахъ.

«Тамашийна, веза, воккха хъаша веъна ГІойсаркъин МохьмадгІаьрга. Цуьнан командир — доттагІа!» — Боккха кхаъ хилла дІахезира лулахшна. Уьш а схьабаьхкира. И кхаъ юьртах чекхбелира. Юьртахой а схьагулбелира. И кхаъ районе а, республике а дІакхечира. Дуккха а векалш баьхкира безачу хъешашка маршалла хатта, уьш ган а, декъалбан а.

Массарна а лаъара тІамехъ халонаш цхъана лайна, кхераман сахъташ цхъана текхна, вовшашна вошаллин гІо дина ши доттагІ оьрси Шумов а, нохчо Гайсуркаев а цхъанакхеттачу дезчу дийнехъ дакъа лаца а, и шиъ ган а, декъалван а, цаьршиннан хабаршка ладогІа а.

ТІаьхь-тІаьхъа адам схьагуллуш, Мохьмадан ков-керт юьзира. Районера куьйгалхой а кхира, республикера цхъацца юкъяраллин векалш а баьхкира.

— Вай Веданан парке хъаладаха деза, — элира Веданарчу райкоман хъалхарчу секретара.

— Ой, ткъа Александр Иванович генара некъ беш веъна ма ву. Ур-аттала, юьхах хи а ца тоьхна, маж а ца яьшна, хІума а ца йІъна. Цкъа хІара паргІат ваьккхина, кхуьнга са а даІийтина, хІума а яийтина бен ас чуьра ара ког боккхуьйтур бац, — элира хІусамдас.

Нохчийн мотт ца хаахъ а, цуо бохучух кхийтира Шумов.

— Мохьмад, со кхийтира ахъа бохучух. Со дааза вуьзна. ХІума яа а кхуьур ву. СадаІа а кхуьур ву...

Дукха адам дара Веданан паркехъ вовшахкхетта, партин Нохч-ГІалгІайн обкоман а, Министрийн Советан а, Лакхарчу Советан Президнуман а куьйгалхой, телевиденин, радион, республикански газетийн редакцийн белхахой, дуккха а йолчу юкъяраллийн организациийн векалш, Шелара, Эвтарара, Гермчигара, Сиржа-Эвлара, Аргун гІалара, кхечу ярташкара хъеший. Ша лерина а, шен а, Мохьмадан а доттагІалла лерина а и адам вовшакхетта хазахеташ, воккхавера Шумов. Оццул чІогІа ша везаш, сийдеш тІеэцар кхин хуьлийла доццуш, деган доккха совгІат хилира цуна. Мохьмадан доьзалехъ хилла ца Іаш, иза вехачу юьртахъ, районехъ, республикехъ боккха кхаъ хилла, доттагІаллин дезде хилира иза кхуза варах.

Оцу дийнан дуьхъа санна, къеггина хаза кхеттера малх. Цу йоькханечу, хазачу дийно самадаьккхинера гонахара Іалам. ТІе-кхевдина, герггахъ лаьттара исбаьхъа лаьмнаш. Церан лекхачу даккъех хьерчаш, йист йоцчу паналле дІашершара, бамба санна, кІайин мархаш...

— Муха хета хьуна, Александр Иванович, тхо долчу Кавказехь? — хойттура, хинца вовшахкхеттачу дезчу дийнан тхьамда ларалуш волчу, Веданан райкоман хьалхарчу секретара.

— Члогла хаза хета. Хлара схьагуш долу лалам санна, ша-тай-па куц долуш хета суна кхузара адам а. Иштта хлокху схьагул-деллачу адабийн юьхь-сибат тергал до ас. Нохчийчуьра цхьаь вара соьца хилла Мохьмад. Ткьа иза лотерейни билетан санна, кхажбаьлла нисвелла воцийла хаьа суна. И сан доттагI Мохьмад санна, дог цена а, тешаме а, эшначохь шайн кийрара са адаман гуллакханна дла а лур долуш, майра а, доьналла долуш а нах хета суна и сайна гуш берш а.

— И бакьду, Александр Иванович, цу тле, болх члогла беш, хьуьнар долуш а ду и хьуна гуш долу адамаш.

— Хьаша везаш тлеэцар, хьаша ларар, иза кьаьсттина дика ду шу кьоман. Хлара тахана аша соьца лаьцна долу гиллакх цхьана а барамца дуста ницкъ ца кхочу сан.

— «Хьаша беркат ду», — аьлла тхан дайша. Иза бакьдуйла, хаьий хьуна? Хьажал, хьо бахьана долуш, тахана вайн хилла ирс. Ирс ма ду адамаш вовшийн довзар, дезар, вовших марзо эцар.

— Сан дог а ду кьайлах доттагIаллин симфони локхуш, — ре-захилла велавелира, самукьадаьлла Александр Иванович.

Хьешо массо а хлуманан тидам бора. Веданара, хинца а лаьт-таш долу, тлеман чIарлонна йинчу гIопан тIулган пенаш, салтийн казармаш, лаьтта кIелхула хи тIе кхача йина бетонан чохь. ГIопан пенашна бухара кIорга ин. Уьш дерриге а тергал деш, бIаьрг тухуш волчу Шумовна дагаохура Кавказан исторехь шена билгалдевлла хилла дерш. Лев Николаевич Толстойн Мисирбиев Садоца хилла доттагIалла ... Пушкиний, Лермонтовссий Кавказ хестор...

Шумовс, Мохьмад шех кьаьстичхьана дуьйна, иза локхуш йоккхучу ханна а, иза дагалокьуш, безамна нохчий хьахош, нохчех лаьцна язйина произведенеш йокьшура. Петр Андреевич Павлен-кос язйина «Кавказски повесть» а, Мугуев Хаджи-Мурата язйина «Буйный Терек» а, Лев Николаевич Толстойн «Хьаьжа-Мурд» а, «Кавказан йийсар» а иштта кхечу яздархойн произведенеш, очеркаш. Кьаьсттина хазахеташ билгалйохура цо Михаил Юрьевич Лермонтовс нохчех, Кавказах лаьцна язйина поэмаш, стихаш.

«ХIорш ду-кх уьш Лермонтовс дийцина адамаш. ХIетахьлера-чийн тIаьхьенаш, доьналлина, гIиллакхна, оздангаллина хIума а эшаза...» — ойла йора Шумовс.

Ехха стоьлаш хIиттийнера Веданан паркехь лекхачу дитташ кIел йоккха майда юьтуш. Кьоман оздачу духаршца, бустамаш долчу чоьшца, кхелинчу шавьлтанца-добхкаршца, кIедачу маьхь-сешца, суран куйнашца кечбелла кегий нах — артисташ, еха гIа-балеш юьйхина, кIайн шифонаш техкина, детийн добхкаршца

яккъаш къевлина, кечбелла мехкарий гича, йоккха майда еса хIунда йитина хиира хъешана.

Райкоман хьалхарчу секретара доттагIаллин дезчу денна лерина митинг дIайиллира, доцца, амма доккхачу маьIнен дешнаш а олуш. ТIаккха цо вистхила дош делира Шумов Александр Ивановична.

ДегI нисдеш хъала а гIаьттина, адамийн бIаьра хъаьжнацохь вист ца хилалуш сецира иза. Цунна юххехь Iаш волу Мохьмад а, тапъаьлла тийна ладогIуш Iара. Дош ала кхIале охъауьдура Шумовн бIаьргех хиш. Легашка шад а хIоьттина, хIумма а ца алалуш висинера иза. Оцу миноташкахь цуьнан дагой, ойланой бечу балхах кхетачийн а даьллера бIаьргех хиш...

Жимма ша метта веьча, Сийлахь-Боккхачу Даймехкан тIамах а, Советски адамаша фронтехь а, тылехь а гайтинчу турпалаллин хуьнарех а лаьцна ша аьлла ваьлча, шен доттагIчух Мохьмадах лаьцна дийца волавелира иза.

— ...Мохьмад тхан дивизехь а гIараваьллера майраллина а, доьналлина а тIахъаьлла хиларна а. Даиманна маж яьшна, тIера духар дика лелош, безамехь кечлой хуьлура хIара. ХIинца а ву Мохьмад, шуна ма-гарра, куц долуш стаг, — забар а еш, жимма велакеьжира Шумов. Юха а, тохара санна, дIадолийра шен къамел. — ХIара батальонан командиращ Iожаллех кIелхъара бахаран говзанча хиллера. Буьрсачу тIеман арахь чIогIа чевнаш хилла волу минометни батальонан командир Елин Иван Кузьмич кIелхъарваьккхира хIокхо...

Лаа яздина ца хиллера, Ташкент-гIалла ша военни академи деша хъажийна новкъаволуш полкан комиссара Шуняев Пантелеймон Михайловича Мохьмадах лаьцна соьга яздина кехат. И кехат чохь долу пакет соьга схьаделларг Мохьмад ша вара. ХIокхунна ца хавара цу пакета чохь долчу кехата тIе яздинарг хIун ду. Цу тIехь цуо яздинера: «Хьоме Александр Иванович, хъайца вита-лахь Гайсуркаев Мохьмад, цхьа ша-тайпа салти ву хуьна, ларвелахь. Цхьа кхераме киртиг тIехIоьттинчу меттехь накъосталлина карор ву хуьна иза». Цуо аьлларг бакъ а хилира. Къилбаседа-Малхбузен фронтехь мостагIаша го лаьцна, тхешан штабах а, командованех а хаьдда, аьтто боьхна, халачу хъелашкахь дисинера тхо. Фашисташа: «Довла меттиг яц шун, йийсаре дуьйла!» — мо-суьйттазза а элира тхоьга. «Я толам баккхар, я далар. Цу шин-нех цхьаь бен некъ бац тхан!» — оха дуьхьал жоп делча, пуле-метийн, минометийн, яккхийчу тоьпийн бомбанийн цIе кхарстий-ра тхуна тIе. Дуккха а къистира тхох байина а, чевнаш хилла а. ТIамца го хадийна юхадовлуш, чевнаш хилла салтий шен гехь кIелхъара бохуш доккха хуьнар, доьналла гайтира Мохьмада. Большое а, Малое а Князево олучу ярташна уллохь мостагIчунна тхо тIелетгачу хенахь суна чIогIа чевнаш хилира. Оцу минотехь тIекхийначу Мохьмада со хъалаийцира... Цигахь суна тIекха-

Теман ветеранах цхынакхеттачохь (юккэхь Iаш ну Гайсурска-
св М. Г.).

Даймехкан Теман ветеранах пионерашца (аьрру агторниг — Гай-
сурскаев Мохьмад).

Сийлахь-боккхачу Даймехкан тейан ветеран Гайсурхан Мохьмад.

ча хъалаэккхашехъ, когах чIогIа чов хилира Мохьмадна а. «Мохьмад, со хIета а, вета а леш ву, цхъа патармий, тапчий соьгахъ а йитий, хьуо кIелхъара вала хъажа», — аса шегъ аьлча. Вела а къежна: «Ахъа хIун дуьйцу, командир, лахъ — вала а цхъана лийр ву вайшинъ, висахъ дийна а цхъана вуьсур ву. Амма н ахъа йита боху даьндарг мостагIчун некхе юьллур ю вайшиммо», — аьлла делира хIокхо суна жоп... — бохуш дуьйцура Шумовс.

ШозлагIчу дийнахъ, 7-чу июлехъ Къоьзана-Юма тIе сакъера вигира веданхоша Шумов Александр а, Анна Николаевна а.

Къоьзана-Юма тIе дIакхаччалц долчу хазачу Iаламе хьоьжуш вахара Шумов. Хорача-юьрта чу вулуш аьтту агIор ламанан дукъ тIера чухъаьдда догIу шовда шена гича:

— ЭхI, и хазъа догIу шовда! Ма тера ду иза йоьIан месийн чIабанах! — элира Шумовс.

— Лаа аьлла дац цунах «ЙоьIан чIаба», — элира Мохьмадан йиша яхначу невцо Iабдул-Къедара.

— Боккъалла а иштта ю цуьнан цIе?

— Иштта ю. ХIинца ахъа айхъа а ма элира цунна йоьIан чIабанах тера ду...

Хорачал дехъа ваьлча, йоккха яра тIех довла дезаш йолу ламанан ирхо. Лаха когашкара дуьйна, лакха буьххье тIе кхаччалц хьийзаш боьдуръ некъ.

Иштта бехха некъ бича, гучубелира Къоьзана-Юам. Седа санна хъаьна, куьзга санна сирла. Гобаьккхина лаьттаху лаьмнийн йистошкарчу соьналлийн, тIулга чхарнийн, сийначу стигалан, кIайчу мархийн сурт ма-дарра схъагора цу чохъ.

Къегина кхеттаху малхо серладаьхнера Iаьндийн лаьмнаш. Юькьачу бецан баьццарчу экъан тIехъ лепара ховха зезагаш. Аьхкенан цу довхачу дийнахъ, догIмашна там беш, тапъаьлла тийна лаьттаху Юма тIера, схъадетталора шийло хIаваъ.

Юмана го баьккхина лаьттаху лаьмнийн басошца баьккхинчу новкъа дIа мел нхн а хийцалора Юмаца долу исбаьхьчу Iаламан сурт. Цхъайолчу меттехъ гIайракхан бердаш, кхечухъа — луьсто хедда ламанан даккъаш, кхин а дехъа — куз санна хазачу зезагаша, баьццарчу бацо хазийна ламанан басеш.

— ТIаккха, Александр Иванович, муха хета хьуна хIара меттигаш? — хоьттурса Мохьмада, шен доттагIчуьнга.

— ХIара йоккха Iаламан хазна ю, Мохьмад. ХIокхуьнга хье-жарх бIаьрг а Iебар бац. Кхунах марзо эцарх дог а Iебар дац. Дош дан а дацара, кхузахъ цхъа бун а тоьхна, вехаш ца Iийча!

Къоьзана-Юман берда йистошца комаьрша шун хIоттийра хьешана.

Тпамах, дуьненан машарх, тешамечу доттагIаллех лаьцна къамелаш хьалххе динера. Ткъа хIинца, духахийолчу ханна забарш еш хьешан самукъадоккхура веданхоша.

Локхуш пондар а болуш, хелхаран бал а боккхуш, Къоьзана-Юма йистехь сарралц са а кыйрина, цIехьабирзира уьш. Цул тIаьхьа кхин дIай-схьай ца лелаш, Мохьмадан доьзалехь хан яккха лиира ШумовгIарна. Берийн цIерш билгалъехира Шумовс. Церан хIораннен амалш еьзаш лаьттара хьешана. Къаьсттина чIогIа сакъераделлера цуьнан жимах волчу Мусах. Иза цу хенахь кхо шо кхьачна бен вацара. Амма хIуманан чIогIа тидам болуш вара Муса. Къаьсттина дукха езара цунна машинаш. КетIахула дIаса мел лелачу машинашка а хьоьжуш,, уьш билгал йохура цо.

— Иза «Москвич» ю... Иза «Нива» ю., «Волга».., «Жигули»!..

Мохьмадан доьзал бехачу цIенна гена дацара Ин. Оцу Инах чувуссийла, йоккхачу ирхонца хиларна, йочанаш моссазза хили, белаца охкуш яьхна киртигаш дIа а шарлой, юхура. Туристически базан куйгIалхоша электросварщикаш а бахкийтина, Инах чу вуссуш а, хьала волуш а аьчкан лами бара беш. МохьмадгIеран уьйтIахь бара церан берриге а гIирс. Делкъана хIума яа электросварщикаш чу бахча, тIе а вахана, цара санна бIаьргана дуьхьал «щит» а лаьцна, «сварка» ян волавелира Муса. Едда тIе-яханчу нанас оцу «балхах» юкъахваьккхира кIант. Нанас мара а воьल्लीна, схьавахьхашехь, карара щит дIа ца хьоьцуш, когаш а лестош воьлхура кIант. «ЧIаж-ж алийта! ЧIаж-ж алийта!...» — бохуш.

— Технически Илманийн доктор ву-кх хьо, Муса, — воьлура Александр Иванович...

Цу хенахь Мохьмадан кIант Мовла 9 шо кхьачна вара. ХIаваз хьалахеца ракета еш вара иза. Рукъият цунна дов а дина, иза юкъахваккха гIерташ йоллура.

— КIордийна-кх суна хIара кIал-кIовсарш ахьа вовшахьетташ! Урокаш е цулла а. ЦIахь бен болх ца ло шуна?

— ЦIахь бан белла болх со тоххарехь би́на ваьлла.

— Хьо ма сиха волу. И неханаш бовлий техьа иштта сиха?

— Болх ца хета хьуна цуо бийриг? Школера цIа веьчахьана дуьйна, кхин са долуш-м вац иза, — элира Мохьмада вела а воьлуш.

— Мелхо а, цуьнга деша баха дезаш волу хьо-м, шек а ма вац, ва къонах.

— Со шек-м хуьлийла а дац. Космосе ваха гIерташ волчу кIентан некъ хIунда бохабо?

— ЭхI! ГIур ву хIара космосе, буса гIенах.

— Буса гIенах ца ихнарш а, оьхуш лаьтта цига-м. Мовла ваха а мегар дац?

— Мегар ду, дера. Діавахийта ахьа. «Гайсуркаев Мовла космосе вахана», — бохуш, газеташ тлехь а, радиочухула а кхайкхош вайна йобхькІам а хир... — йоблура Рукъият ша а. — Вуьш-та и кІал-кІовсарш вовшехъетташ, цо хьобгучулла къа, дешар тІаьхь хьегча, пайдехь хир дарий-м хаьа суна.

— Рукъият, вита ахьа и кІант. Со реза ву цо лелочунна. Шега-ра говзалла гучуяккха воллу иза, — кІанта лелориг кьобалдира Шумовс.

«Космосан кема» гІатто ша кечам бина ваьллачул тІаьхьа, Мовлас хаам бира веъначу хьеше а, дега а, нене а.

— Со ХІинца ракета стигала хьалаяхийта воллу. Хьажа лууш верг схьавола, — аьлла.

Мовлин буйнахь бІаьлланган беа сара бара, юьххье хьарчий-на цхьа кІеззиг бамба а болуш. Мехкдаьтта худийтинера цуо цу-нах. Сирникца латийна деха хаьштиг гарса тІехь лаьттаху «ра-кетан» мильташна тІе лецира кІанта.

Молхана тІекхаччалц йогуш лаьттара милташ. ЦІе молханна тІе кхаьчча, шакарца цІийзаш, нуьцкъала цІе туьйхира пхеа бир-гІанчуьра цхьабосса ара. Метр хиллал лаьттах кьастош, гарсаи тІе хІоттийна йолу «Ракета», лесташ тоха а елла, гІаьттина, яха-ра ламанан даккъаш тІехула дІа.

Цецбуьйлуш хьуйсура цуьнга Мохьмадан лулахой.

— Молодец, Мовла! Хьох космонавт хир ву! — элира Шу-мовс, Мовлин белш тІе дайн куьг а тоьхна.

Мохьмадан бераш дезаделира Шумовна. Евзаш лаьттара це-ран амалш. Билгал дуьйлура цунна церан марзо йолуш долу гІуллакхаш. Цундела цо цІерш техкинера царна, уьш цхьацца даржашка нисбеш. Муса «технически Іилманийн доктор вара». Мовла «космически ракетийн конструктор». Даима книгаш йобшуш волчу Мовсарх «Іилманча». Бокс езаш волчу Мовлдих «дуьненан чемпион».

Шен лулахо Мохьмад волчу цхьа башха стаг хьошалгІа веъна аьлла хезна, цуьнга маршалла хатта веара бІаьргаш баьлла Жа-малди.

— Во, Мохьмад! — вистхилира иза, хьалха Іаса луьйсуш, кетІа схьа а хІоьттина.

— Ва вай?!—дуьхьал вист а хилла, кетІахьа вахара Мохьмад.

— Мохьмад, хьо вуй иза? Ассалам Іаликум!

— Ва Іаликум салам! Марша вогІийла хьо, Жамалди. Ой, ма дика ду хьо кхуза веъна. ХІинца, кІанте ваха а гІой, хьо схьа-валаве бохуш воллура хьуна со.

— Со схьакхечи-кх, делахь. Хьаша ву боху хьо волчу веъна. Иза ган лууш вогІу-кх. Ган аьлча а, иза ган-м сан бІаьргаш а ба-цара. Делахь а, цуьнга маршалла хатта а, вистхила а лууш вогІу-кх со.

— Сов бакъахьа вогІу. Хьаша ву. Соьца тІам тІехь хилла сан

доттагІ, Шумов Александр Иванович. Схъавало чу. — куьг а лаьцна, чувигира Мохьмада иза.

БІаьрзечу стеган куьг а лаьцна, Мохьмад чохьха ваьлча, Шумов дегІ нисдеш хьалагІаьттира.

— Александр Иванович, хІара сан дика лулахо ву. Жамалди ю хІокхунан цІе. Хьобга маршалла хатта а, вистхила а лууш веьна-кх хІара хьо волчу.

Мохьмад вистхилча, ша хьаша волчу чохьха ваьллийла хиьна, маршалла хаьттира Жамалдис.

— Марша вогІийла хьо, генара хьаша. Схъакховдадехьа хьайн куьг. Куьг а лоцуш, мара эькхийтахьа со, — элира цо шена леда-ро хуучу оьрсийн маттахь.

Шумовс куьг а делла, ший а мараьккхира и шиь.

Маршалла хаьттинчул тІаьхьа, вистхилира Жамалди.

— Александр, сан ши бІаьрг бац. Хьан сурт-сибат бІаьрсица гуш дацахь а, сан деган пхенашна го хьо. Мохьмад дага веьна, иза лерина хьо тхаьш долчу веьна суна хаза хета. Мохьмад ледара накьост хиллехьара, Рига-ГІалара дуьйна хІара ган а, хІокхуьнца марзо эца а, хьо воьгІур вацара. Хьо тхаьш долчу хьошал-ГІа вар, тхуна доккха совГІат ду. Цуо гойту шуьшинна юкьахь боккха тешам а, боккха безам а хилар. Аре хала ю. Амма тІом кхин а хала бу. Хало, мацалла, хийла кхераман сахьташ тІехІитина хир шуьшинна. И дерриге а лан хьуьнар, доьналла оьшу. Халонан киртиг тІехІоьттинчохь вевза стаг. Доьналлех, стогаллех ца воьхнарг сий дайна вуьсур вац. Доьналлех, стогаллех ца вухуш, вовшашна яхь дІа ца луш, чекхвалавелла шуьшиь. Цундела тасаделла шуьшинна юкьахь гергарло, доттагІалла. Дала сий дойла хьан! Хьан хама бо ас. Айс а хьан хама беш хилар хаййта а, хьуна баркалла ала а веьна со. Сан цІийнан неІ хьуна йиллина ю. ХІокху Мохьмадца санна, сайца гергарло лело бакьо луш, хьобга доттагІаллин куьг ло ас, — кхин цкьа а куьг лецира Жамалдис Шумовн.

— Со кхета ахьа бохучух. Баркалла хьуна, Жамалди! ХІара Мохьмад санна, сан гергара стаг ву-кх хьо, — жоп делира Шумовс.

— Со кхин шуна новкьа гІертар вац. Шайн кьамелаш де, — хьала а гІаьттина, дІаваха гІортира Жамалди.

— И хІун кьамел ду, новкьа гІертар вац бохург? Хьо тхуна новкьа вац, мелхо а оьшуш ву. Ког дІа-м ловзур бац! Охьахаал. Рукьиятна а хала хетар ду хьо иштта дІавахийтича.

— Со кьаьхкина ма ца воьду...

— Кьаьхкина а гІур вац, лаа а гІур вац. Рукьият схаял яа-хІума! — вистхилира Мохьмад.

— ХІокху сохьта! — дуьхьал йистхилира Рукьият. Кхерзина котамаш, моз, тІоберам а, памидорийн салат а, гІалмакхан чай а хьалхахІоттийра Рукьията.

— Деллахь, Жамалди, ма дика болх бу-кх хьо веъна! — йист хилира иза.

— Кхин яа стаг воцуш санна, хІара котамаш яа бохий ахьа? — Яа стаг велахь а, вацахь а котамаш вайн цкъа йолуш ю. Яа стаг хилар беркат ду.

— Блаьрзе гуьйриг кхобучул, доьзал бузор гІолехь дац хьуна, ва Рукъият?

— ДІавалахь дІа, иштта ма алахь. Хьан багах йолу Іаь мерза ю. Дош мерза ду. Хьекъал долуш ву. Хьо веъча, суна хаза хета. Хьо вузор вара ас хІокху юьртара цхьа а стаг ца вузо, — бохуш, дог хьобстура Рукъията шайн лулахочун.

ХІума а йиъна, луйш-олуш, цхьа клеззиг хан а яьккхина, дІа-вахара Жамалди.

Шумов веъна дей-буьйси даьлчахьана дуйна, шайга хьоналгІа дІакхайкха а, цуьнца гергарло таса а схьаоьхура Мохьмадца гергарло долу нах, юьртахой. Иштта схьаоьхучарех вара Веданыхь а, Шелыхь а адвокат волу Альгиреев Аюб. Шумов схьакхайначу шоллагІчу Іуьйранна веара иза Мохьмад волчу неІаре. Куьг лоцуш, маршалла хьаттинчул тІаьхьа, деха ца хилира цуьнан кьамел.

— Мохьмад, со хьан хьаша дІавига веъна.

— Ша вахьахь гІо-кх. Ас газа-м хьарчор ю.

— Ас-м, хьаха, ца вуьгу хІара, хьо воцуш. ХІусамдеца вигча, газа ца хьарча.

— Александр Иванович, хІара вайшиъ дІавига веъна. ХІун до вайшнимма?

— ДІа а вигна, вайшинна етта-м ца воллу хІара? — забар йира Шумовс.

— Воллу хир вац. ХІара мелхо а нахехьа гІо доккхуш волу адвокат ву.

— ГІо доккхуш аьлча а, дов суьде чу кхайчнарг, жопашкахь нисвеш хир ву хІокхо.

— Я жопашкахь галвоккху хир ву, — велавелира Мохьмад. — Александр Иванович, Дуби-эвла бохуш цхьа юрт ю тхан забаре нах бехаш. Хаза мел аьлла дош а, забаре мел дерг а цаьрга дІадирзина. Забаре дош хьаъа а аьлlexь а, иза мичча юьртара велахь а «Дубиэвлахоcho аьлла боху», — олий дуййцу. ХІинца ас хьуна а дуййцур ду иштта цхьана дубиэвлахоcho хІара Аюб санна волчунна аьлларг.

— Дийцахь, Мохьмад. ХІун аьлла цо?

— Дубиэвлахо хилла паччахьан заманchoхь налогаш дІа ца ло бохуш, нах лоцучу хенахь ведда лелаш.

— Ша лацарна кхоьруш ведда хир ву?

— ХІаъ. «Бехк а, гуьнахь а доцуш нах лобцу, там бара, со а лаца», — аьлла хеташ, тхов тІехь гІодмийн такхорах вулий а буьйсанахь а йохуш, лечкьина лелаш хилла иза. «Цхьана бехках во-

гуш вацахъара иза лечкъар а вацара», — аьлла, схъа а лаьцна, набахти чу воьल्लीна дуьбизвлахо. Вортан тIера а лаьцна, ша цу чу кхоьссича, ши ког дIа а хецна, пенах букъ а тоьхна, охъа а хиъна, доккха са а даьккхина, аьлла боху дуьбизвлахо: «ЭлхьамдулиллахИ далла хастам бу, лацарна а ца кхоьруш паргIат хIара буйса-х йоккхур яй ас», — аьлла.

— Суьдехъ хIун дийцина цо?

— Суьдехъ цунна хIобттина защитник, дуьйцург халла бен ца къавсташ, «меркIел» луьйш, маттана шого стаг хилла. «Суьде хIун дехар ду хъан? ТIаьххъара дош ду хъуна», — аьлла дош дела дуьбизвлахоцунна.

— Суьде сан цхъа дехар ду. Суна шайна лаахъ суд а йе, тоьпаш а тоха, ирх а олла. Аша динчунна со реза ву. Амма сан цхъа дехар ду. ХIара сан защитник багахъ лебан мотт а боцуш, вист-хила карах а ца долуш, цхъа воккха миска ву. Шайн тарлахъ, хан ца тухуш, чохъ ца сацош, гечдай, дIавахийтахъара аша хIара, — аьлла дуьбизвлахо.

— ТIаккха хIун дина суьдо?

— Цуо аьллачух бийла а белла, хан ца тухуш паргIатваьккхина дуьбизвлахо.

— Защитниках бийлина хир бу?

— Защитниках бийлина.

— Дуьбизвлахоцун дехарийца хан ца тухуш паргIат витна-кх иза а?

— Витна те. Кхин цхъаъ дийца ас, Александр Иванович, Аюбана.

— Дийцал ахъа.

— Юххе ваьлла шиъ милцо а волуш, суьдера араваьккхина схъавалош хилла дуьбизвлахо. Цунна дуьхьал кхеттачу юьртахо-чо хаьттина: «ХIун хилира хъан девнах?» — аьлла. «Маттана шера хиларна, защитник хан ца тухуш кIелхъара велира, суна хан туьйхира», — аьлла жоп делла дуьбизвлахо.

— Хьо дийцина велин, Мохъмад? — хаьттира Аюба.

— Вели-те. Кхин дац сан адвокатах лаьцна дийца.

— Уьш-м кхин а карор дара хъуна, дагаловцуш Iер хьо. Валол хIинца ший а.

— Тхойшиъ дIаварах тоьий? Шен зуда а ма ю кхуьнца.

— Зударий-м цIахъ бита а мегар дара. Ас хIокхунна кхин локхур ю, — забар йира Аюба, тIаккха боккъялла а тIетуьйхира. — Хаьа суна-м хIокхуьнца шен зуда юйла. Анна Николаевний, Рукъиятий йоцуш-м, хъаха, вац аса шуьшиъ а вуьгур.

— ХIун до вайшиммо, Саша?

— Хъуна луьург...

— Делахъ, гIаттал, кечлол. ХьошалгIа вехар цхъа гIиллакх ду. Кхайкхинчу вахар ши гIиллакх ду, — аьлла, тIе хIума а

юхуш, кечвала хЮьттира Мохьмаддий, Александр Ивановичий.

— Анна Николаевна, кечлол Рукънят а, хьо а. Аюб веъна вай дIадига. Шайга хьошалла доьху вай хЮкхо.

УьстагIа а бийна, хьошалла дира Аюба ШумовIарна. Вайне-хан Iедалехь зудчунна совгIатана кучана кIадий а елира.

Цул тIаьхьа «Дружба» лагерехь болх беш волчу Есхаджиев Ахмада а, цхьамогIа кхечара а дIа а кхойкхуш, хьошалла дира Александр Ивановична а, Анна Николаевниина а.

Мерзачу доттагIаллех, керла бевзина гергарло тасаделлачу нахах воккхавеш, юха цIехьа вирзира Шумов Александр, шен зудчуьнца. ВогIучу хенахь Гайсуркаев Мохьмадан цхьа доьзал ган а, цаьрца марзо эца а веънера иза. Цунна дагахь а дацара ша цига вар республикехь а гIара дериг хилар. Партийн обкоман а, Министрийн Советан а, Лакхарчу Советан Президиуман а куьй-галхой богIуш, республикехь а доккхачу маьIнен доттагIаллин дезде цунах хиларо воккхавеш, шен зудчуьнца Анна Николаевнийца цIехьавирзира Александр Иванович.

ДЕГАН БIАЬРГАШ

Актюбинск-гIалахь Берчегур цIе йолчу рудникехь взрывникан болх бечу хенахь, порода оьккхуьйтуш, бIаьргаш даьхна, бIаьрзе висира Жамалди. Адамашца марзо эца Iеминчу Жамалдин син-тем бацара «бIаьрзен гуьйриг» хилла чохь Iан. Адамийн сибаташ, Iаламан куьцаш ган Iемина цуьнан бIаьрса деган пхенашка дирзинера. Ойланан бIаьрлагIашца дуьхьал хIуьттура цунна маьлхан серло, Iаламан куьцаш, адамийн сибаташ. Тап аьлла тийна, Iаьржачу мокхазан тIулг хилла Iачу цуьнан, гIайгIане кхоьлина юьхь цIехьана екхалора. ТIаккха догIеначу доттагI-чун забаре дош хезча санна, велакъежара иза. Адамийн хабарш, Iаламан исбаьхьа аьзнаш тохара ша сагуш волчу хенахь санна, шера а, цIена а хезара цунна. И аьзнаш хаза а, довза а само ал-сам яьллера цуьнан. Муьлхха а цхьа стаг вистхилча, цуьнан озах, иза вевзий, цуьнан аматаш дуьхьал хIуьттура. Амма адамийн аз ца хезаш, цхьа висна ойлане ваьлча, дагалецамаш, бIаьрларIа-сурт, дог хьаста улло хиьначу доттагIчун я нийсархочун мехе ца кхочура.

Жамалдин цхьа йоI бен кхин доьзалхо а вацара. Иза а кхиь-на яьлла, маре яханера. ХIинца цуьнца, цIийнадай а, цхьаь ца вуьсуш, доьзалш а белла, йисна Iаш ши йиша яра, Санбаттий, Небий. Жамалдин дог хьаста хууш, дика яра и шиь цуьнца. Жамалдин самукъа даьндолу хабарш, хилла а, хезна а долчех керла-наш дуьйцура шина йишас цунна. Жамалдина вас хинъерг, цуь-нан дагна Iаьткъа дерг лачкъадора цара. Къаьсттина юьртахь гIиллакхан, оьздангаллин хьуьнарца хилла дерг, говза аьлла

дош, забаре дерг, я иза велош самукъа даккха, беламе дерг да-хъара йижарша цунна. Жамалдин кхузткъей пхиъ шо дара. Цуь-нан йоккхах йолчу йишин Саибатан кхузткъей итт шо, жимах йолчу Небин кхузткъа шо хенаш яра. Болх бан а, чохь-кертахь гӀуллакх дан а доьзалхо цахиларе терра, дерриге а гӀуллакхаш шина йишина тӀавхь дисинера. Амма Мохьмадан доьзало бай-лахь ца битанера уш. Мохьмада ша а йоккха терго йора церан. Церан чохь а, кертахь а хьалха, тӀавхьа дан дезарг, шена дика хааре терра, царна гӀуллакх дан бераш дӀахьийсадора цо.

ЖамалдигӀеран кетӀара ков цхьана кӀажи тӀера охьа а иккхи-на, раз а даьлла лаьттара. Хьала а айдиний бен, дӀа а ца делла-луш, тӀе а ца татталуш.

— Хьада, Мовлди, Мовсар, ший а ваха а гӀой, ЖамалдигӀеран ков тоде, — элира Мохьмада. Дас аьлларг дан кийчча волу ши кӀант диг, херх, жӀов а, хьастамий а, эцна вахара Жамал-дигӀаьрга.

Кертахь цхьацца гӀуллакхаш деш хьийзара Саибат.

— Де дика хуьлда хьан, Саибат. ХӀун дало хьобга?

— Диканца дукха вехийла, Мовлди, шуьшиъ а. ХӀинцца да-лийна нускал санна хьийзаш ю-кх. Ашшиммо хӀун леладо херх, диг а эцна? Тхан бахам бекъа-м ца воллу шуьшиъ?

— Шун и кетӀара ков тодан воллу-кх. АстагӀ стаг санна, раз а даьлла, лаьтта иза.

— Къахьега воллу-кх шуьшиъ. Цунна къа ца хьегча а, тоьар ма дара ашшиммо ден гӀуллакхаш. Дита а мегар дацара техьа иза иштта? Бахам денбан гӀерта хан дӀа яьллера тхан а. Тхо къанлуш, ков тишделча а, кӀадда а бацара.

— Иштта ма ала, Саибат. Бага дашо цергаш а тухуьйтуш, вай хьо къониййр ю, раздаьлла лаьтгачуьра хьала а нисдеш, ков а тодийр ду. ХӀун хаьа, хьобца захалу хьахо дагахь веьнарг, ков тиша гича, дохко ваьлла, кетӀара юха воьрзий а.

— Юха, хьаха, воьрзур ву иза, со шена гича.

— Цундела, хьаха, ю вай хьо а, маре дуьгу нускал санна, кечиййр, — забарш йора шина вашас.

— Шу санна болчу лулахойн ков раздаьлла латтийтича, кхе-чухьа мехкаршка захало хьахо юьхь вайн а хир яц, — велавелира Мовсар.

— ХӀаъ, бакъду иза а. Захалу багах дийцарх хуьлуш дац, дечу гӀуллакхашца, дикачу цӀарла ша ца гайтича, — тӀетайра Саибат а.

Чохьа, бай тӀе, шаьшингера гӀирс охьа а биллина, тишачу кевне хьежа велира ши кӀант.

— Ков, ва ков, хьо а хьаха ду тиша ков, — элира хаьн тӀе куьйгаш а хӀоттийна Мовлдис. — Схьавоьл, кхузара схьалацал хӀара, — Мовсар тӀе а вахна, шиммо а айина кен ах кӀажи тӀера хьала а эцна, лаьтта охьайиллира. Цкъа хьалха зайлаш тухуш, тойира цу шиммо кен ах. Схьа малбелла кӀажа а, винташ тӀе а

хьовзош, чIагIбира. Изза пхьола деш, тойира цу шиммо важа ах а. Ков вуно атта дIа а деллалуш, тIе а татталуш тоделира.

— Саибат, хьажал ков муха тодина аьлла хета хьуна?

— Вуно дика тодина. ЭхIе, дела ваха шуьшиь дукха. Моз даа ашшиммо! — гIадъяханера Саибат.

«Муьлш бу и кьарс-тIох дийраш?» — бохуш, хоьттуш хилла Жамалди а, шена хьалха Iаса луьйсус ара а ваьлла, куьйга эшарехь хьаьжира тодинчу кевне.

— Дела реза хуьлда шуьшинна! Шу дацахьара, делла дар-кх тхо.

Иштта Мохьмадан бераша гIо дора царна. Хи тIера хи дахьара, царна даго дечиг дахьара, и дечиг доккхий, чуьцура, церан дохнана докьар кечдора. Дагарна дага юллуш, белана, шалгуна гIаж тухуш, кевнаца гам ирбеш, кега-мерса гIуллакхаш а Мохьмада ша а, цуьнан бераша а дора царна.

Цхьана дийнахь Неби еара Мохьмад волчу.

— Мохьмад, и тIобоккху машен дIахьаьвзаш яц-кх тхан. Воле, хьажахьа цунна хIун хилла, — элира цо.

— Шн етт а, гомаш а йолуш дехаш нах ма ду шу. КIордийна-техьа цунна шун шуреш чекхьаха? — забар йира Мохьмада.

— ХIан-хIа, кIорда ца дина, кест-кеста дIа а кхойкхуш, хьуна тIоберам баабе боху, — елаелира Рукьият.

Вахара Мохьмад тIобоккхучу машене хьажа.

— Ва, Саибат, хIун хилла хьан хIокхунна? — вал меттах а боккхуш, тIам хьовзийча, дIахьаьвзира машен.

— Ой, хьох кхера а елла, дIахьаьвзи-кх и! — цецъелира Саибат.

— Сох кхераелла ца хьаьвзира. Вал меттах баьккхича, хьаьвзира. ТIаккхахула а, вал меттах а боккхуш, хьовзаелахь хIара. ДIога бухарчу чкьурган хир вала тIехь лаьтташ ду. Цундела, вал меттах ца баьккхича, дIа ца хьаьвза.

Цхьана дийнахь Жамалди волчу вахара Мохьмад, иза шен долахь долу бежнаш дIадухкуш ву аьлла хезна, цо уьш хIунда духку хьажа.

— Бежана хIума дIайохка дага деъна ву бохуш ма хезна суна хьо, Жамалди, и хIун ду ахьа лелориг? — хаьтира Мохьмада.

— Тхан докьар Iалашдан стаг а вац. Хьуна а, хьан берашна а бала бина оха царех. Етт я гомаш оьцуш стаг хилахь, тхуна тIе хьажавехьа, Мохьмад, — элира Жамалдис.

— Етт я гомаш оьцуш стаг хьажор вац. Ас докьар яздойтур ду шуна совхозера.

— Яздийр дуй-техьа цара суна докьар?

— ХIунда ца яздо? Яздийр ду дера-кх. Сов яьлла шура а, даьтта а пачхьалкхана дIа а духкуш, Iаш ма ду шу?»

Мохьмада «Автуринский» совхозан директор волчу а вахана,

Жамалдина гІодмаш яздайтира. И гІодмаш схьадан а Мохьмад ша вахара, лафет тІаьхьатесна йолчу тракторца. Цу совхозан арахь хьаькхна Іуьллу гІад, шина кІанте хьала а кховда дойтуш, лафет юттуш воллур Мохьмад.

— Собар дехьа, ва Мохьмад. Хьо-м хІокху арахь мел долу гІад тІедобттина вала ма воллу, Жамалдин и бІаьргаш, вайшин-на балха веьначохь даьхна а дацара, — тІевеара и гуш, юбстаха лаьтташ хІлла бригадир воу Іажиба.

— Іажиба, ахьа и дийцарх, гІийлачуьнга хьовса декхар ма ду вайн. Шахтехь болх беш баьккхина цуьнан ши бІаьрг.

— Ахьа боккьалла а боху?

— Боху-те. Шахтехь лоруш, ма дика белхало вара моьттаьх иза.

Иштта делахь, дІатІедотта, тІехь мел соцу а, — Жамалдих кьахетта юьхь а кхоьлина, кхин вист ца хуьлуш, дІавахара бригадир.

— Иштта Мохьмада а, цуьнан доьзало а, наха а гІо а деш, юучуьнца, юхучуьнца таро а хуьлуш, Іара бІаьргаш баьлла Жамалдий, цуьнан ши йиший.

Чу вогуш вист хуьлчу стагах хьоггура Жамалди. Оьшура цунна адамаш, адмашца йолу марзо. И волчу цуьнан самукьадаккха кест-кеста воьдуш верг Мохьмад вара. Ша и волчу воьдуш, цунна цхьа совІат доцуш ца воьдура иза. Мохьмад кетІахь вистхилча, цуьнан озах вевзара Жамалдина.

Цхьана дийнахь кехат деара Мохьмаде Шумовгара. «Собгара а, Анна Николаевнегара а довха маршалла лолахь Жамалдига а, цуьнан йижаршка а», — дара кехат тІехь. И кехат деьнийла хайита Жамалди волчу вахара Мохьмад. Йоккха хорбаз, пастий кара а лаьцна, церан неІаре вахара Мохьмад.

— ХІей, чохь дуй шу?

— ХІе-хІей! Чохь ду! Же, диканиг, чохьхьа валал! Дела лела хьо, Мохьмад, могуш, маьрший! Схьахилахь, суна герга хьуо мара воллийтахьа, — ша Іачуьра хьала а гІаьттина, Мохьмадна мара кхпийтира Жамалди.

— ЭхІ, ма дика болх бин ахьа веана! Со бІаьрзен гоьргах хьан-м хІун самукьа дер дара? Делахь а, сан самукьадаккхархьама вогу-кх хьо. Ма боккха мел боккху ахьа, Мохьмад. Цхьа-а висарал йоккха кьоьлла ца хиллера стагана тІеян.

— Жамалди, айхьа хьайн гІуллакх дакьзадаккха ма гІертахьа. Хьо бІаьрзен гуьйраг яц. Поп санна дерІ а долуш, кийра буьззина дог а долуш, яхь а йолуш, оьзда кьонах ву. Сирла хьекьал ду, бийца мотт бу. Хьанна а дан хьехар а долуш, бала кхетам а болуш, тхуна оьшуш стаг ву. Хьуна моьтту хир ду кхин дерг доцуш, хьайн самукьадаккхархьама со вогу. Иза аьттехьа а дац, хьан самукьа даккхархьама а вогу. Сайн самукьадаккха а, хьох марзо эца а, хьоггара хьекьал эца а вогу.

— Хьекъал эца хаар а, хьекъалх пайдаэца хаар а хьекъал ду.

— ЛадогIалахь, жижиг эца хаспа динчунна тIевахча, жижиг диканиг, дерстанарг хоржий оьцу. Iаж хазаниг, чомана мерзаниг хоржий оьцу. Массо а хIума диканиг хоржуш Iедал ду стеган.

— ЙоI а, хазаниг хоржий, ялайо. Амма хIинца хазаниг харжа дезча, суна хьалха-м муьлхха а хIотта мегар даха.

— Ма алалахь иштта. Хьан деган бIаьргаш-м, хьаха, ду сирла.

— Бакъдерг дийшича, цуьнан йистхиларх евзар-м яра суна йоI. Деган нур юьхь-сибат тIехь кхерста. Иза ган ницкъ бацахь а, мерзачу кхачанан чам — хьожа санна, цуьнан багах йолу Iав ева.

— Мел хаза духар а басадолу, тишло. Хазалла а баса йолу, тишло. Хазалла — иза хазачу гIиллакхана дикачу амална, док-кхачу дагана, оьздачу дегIана тIеюху коч ю.

— И бакъ ду. Цундела аьлла вайн дайша, Мохьмад: «Хазалла сарралц дикалла валлалц».

— Жамалди, кехат деьна Шумовгара. Шегара а, шен цIийн-ненера а хьоьга а, хьан йижаршка а довха маршалла ло, аьлла яздина цо.

— Маршалла хуьлда царна а, хьуна а Мохьмад, ХIун боху Шумовс? Могашалла муха ю шен боху?

— Могашалла а дика ю боху.

— КесталгIа хьошалгIа богIий хIорш вай долчу?

— Со дIавоьху хьошалгIа.

— Вехахь, ваха веза, Мохьмад. Гергарло дIа а, схьа а воьдуш лелоре терра бен хир дац. Ткьа шуьшиннен гергарло мух-мухха а тасаделла дац. ДоттагIалла дуь баарх чIагIлуш дац, гIиллакхо, вовшашца йолчу марзоно чIагIдеш ду.

— И бакъ ду, Жамалди.

— Айхьа кехат моссазза яздо, соьгара маршалла а ло Шумов-га. Суна ша дага вогIийла а, аса хама бойла а хайита.

— Хоуьйтур ду. Маршалла а яздийр ду. ХIинца хорбаз, пас-тий яий вайшимма?

— Яа-те, хьо яхьаш веьнехь, — велавелира Жамалди. — Суна мовттура пастанан хьожа сайна кхетча, паста яа а йиьна, хьайна тIерачу духарца, пастанан хьожа яхьаш хьо веьна.

— Со пастий, хорбаззий хьоьца охьахиьна яа веьна. Юххехь накъост а воцуш, суо охьа а хиьна, хIума яалуш ма вац со.

— Ва-а Санбат, схьайоьл цкъа! Мичахь ю-техьа и шиь?

— Кертара гIад хьокхуш йоллу.

— ЧувогIлуш хьо ца гира царна?

— Ца гира. Ас суо ца тосавалийтира цу шинна, дечу гIул-лакхах и шиь юктах яларна кхоьруш.

— Хьажахь, Мохьмад, эцца лаятта шкаф схьа а елли, урс а, шун а хир ду хьуна цу чохь, схьадахьа уьш...

Мохьмад шкафа чу хьаьжира. Массо а пхьегIа йиплина, цIена, нисъеш, дIахIиттийна лаьттара.

— Саибатий, Небиссий тукар, бохчий лобхуш чох кегор йоций-ла-м хаьара суна. Массо а хIума ша-ша хила еззачохь ю.

— Тамаша а бац. ДIахIиттийнчохь Iадда лаьтта. Хуур дара чох юьззина чохь бераш хилча, цIенкъахь а, меттахь а уьйтIахь а — цхьанхьа кад, вукхазхьа Iайг, маьI-маьIнехь Iохкуш карор яра.

Урс а, шун а схьа а эцна, хорбаз, пастий йохийра Мохьмада.

— Къаьркъанан кад мелча, тIекхалла цIен помидор дика ю олу молуш болчу наха. Вайшиъ молуш а вац. Бакъду, хIокху хорбазца кIеда хьокхаммий, тIобераммий товш хетара суна-м. Холодильник чохь лаьтташ тIо а бу, цу чохь кIалд а хила еза. Оцу шкафа чохь шаршу юккье хьарчийна хьокхамаш а ду. И гIирс схьаэцахь вайшинна, Мохьмад.

— ДIавала, дIа. Боьрша стаг кедашкий, Iайгашкий кхийдаш ца тов. Саибат, Неби чухьча цхьаъ дер вай.

— У лоцуш, кор лоцуш со цаьрга кхайкха ара валийта воллукх хьо.

— Хьаха, ца воллу. Ишта-м со суо а ву чохь Iаь йолуш, — ара а ваьлла Саибате кхайкхира Мохьмад.

— Ва-а Саибат!

— Ва-а, вай!

— Схьайобьл цкъа, тхойшинна юург охьахIоттаел. Хьуна садаIар а хир, тхойшинна яахIума а хир!

— ХIокху сохьта.

Саибат чехкка чу а еьна, яа хIума охьахIотто йолаелира.

— Деллахь, Мохьмад ма дика ду хьо веьна, — цо оллушехь:

— «Хорбаз, пастий а яхьаш» бохий ахьа, — тIетуьйхира Жамалдис.

— Мохьмад, хьуо моссазза вогIу хIунда кхоьхьу ахьа хIара хIумнаш!

— ЭхIей, Саибат, воккха а воллушехь, берана санна чIогIа хазахета суна сайна цхьамма совгIатна хIума елча. Вуьшта, ахьа дIаяларе терра бен, наха схьа а ца ло. Гой хьуна, хIинца ахьа тхойшшинна хIумма а дегаза а йоцуш тIоберам лур бу... — забарш йора Мохьмада. — ХIинца хьо чукхачьна дика а ду тхойшиъ кедашкий, Iайгашкий кхийда волавалале.

— Ма дала тохар дацара иза. Йолчуьра схьа а эцна, ашшим-ма йиъча, суна хаза хетар дара-кх.

— Нехан кедашкий Iайгашкий кхийда кIант хета хьуна Мохьмад? Хаза а товра дара кхуьнан ши мекх, тIо баа тебачу цигиган санна, шкафа чу кхийдаш. СхьахIоттаел ахьа тхойшшина хIокху хорбазца яа тамехь хIума.

— Иза-м хала доцург дара, — юург охьахIоттийра Саибата.

— Мохьмад, ирс долуш стаг ву хьо, — элира Жамалдис.

— Хіунда бах ахьа, Жамалди?

— Дог дика стаг массо а ирс долуш ву. Ткьа хьо, дог дика стаг ву. Адамашна диканиг лууш ву хьо. Цундела, хьобгахь диканиг дакьа ду. Нахана дика болх хилча хазахеташ, цунах воккхавеш волчушна, нахана хуьлчу дикачу балхах дакьа ду. Нахана диканиг хилча ца лалуш, хьагI йолуш волчуьнан цкьа а догдика хир дац. Нехан диканах а, воккхаверах а хеда иза. Шен диканах кхачам хилла, синтем болуш вахар а хир дац цуьнан.

— Къемата шо дагIахьара цуьнан и хилале. ТIех сутара стаг мацделлачу жIалех тера хета суна. Цармата стаг якъаеллачу дечигах тера хета.

Цхьацца дуьйцуш а, забарш еш а, сих а ца луш, хаза паргIат хIума йиьна велира Мохьмаддий, Жамалдий.

— Мохьмад, ахьа хIума хIунда ца йии? — элира Саибата, иза шуьна тIера вухахуьлуш а гина.

— Кхин мел яа еза ас, Саибат? Жамалди хабар дуьйцуш Iаш-шехь, хорбаз, пастий йиьнарг-м со ма ву. Цу тIе, суна хилларг ши сá а ю.

— ХIун ши сá?

— Цкьа-делахь, шуна хорбаз пастий еьна, диканиг хили со. ШозлагIа-делахь, и айса еьна хорбаз, пастий а йии ас, цу тIе, шун тIоберам а, хьокхамаш а дии. Ши сá яц суна хилларг? — велавелира иза.

— Мохьмад, хьо беркате стаг ву. Вола хьо тхьога кест-кеста. Хьуна ши са бен ца хилахь а, тхуна хирг йоккха са ю. Хьо тхьаьш долчу веьча, берриге а дика болх бахьаш веьча санна хета тхуна, — бохура Саибата.

Мохьмад, хIума йиьна ваьллачул тIаьхьа, гIеххьа къамел деш а Iийна, хьалагIаьттира.

— Жамалди, хIинца дIаваха пурба лой ахьа суна?

— ДIаваха пурба ду хьуна, Мохьмад. Баркалла хьуна, тхан терго ярна. Лаахь а, ца лаахь а, кест-кеста вола баьхча, со харц лов. Кхин а вахIан, ван меттигаш а хир ю хьан, дан дезаш гIул-лакхаш а хир ду. Амма, дукха ихча кIордор ву-кх со царна аьлла хьотийла яц хьуна. Хьо чувеьна, хьох марзо оьцуш, аса йоккхуш йолу зама ирсе ю, суна иза доккха совгIат ду.

— Жамалди, со-м воглур ву кест-кеста шун дуьхьа а сайн дуьхьа а, — аьлла, Iудика а йина, дIавахара Мохьмад.

БЕРТАХЬЧУ ДОБЗАЛЕХЬ

Шайн дахаран кхел цхьана хьоттина ши адам — майрий, зудий гергара ши стаг ду. Цара вовшийн хама хууш, вовшашца гIиллакх лацахь, вовшийн лоруш, сий дахь, вовшашка кьинхетам болуш уьш хилахь, ирс долуш бу. Иштта, оцу хьелашкахь кхолла-

делла ирс долуш доьзал бу Гайсуркаев Мохьмадан. Цунна тоь-
шалла до цуьнан бертахь хаза кхиъначу доьзало: Рукъият —
Мохьмадан зуда — дика цийннана, дика накъост, деган доттагIа
ю. Иштта бертахь дика кхиъна доьзал бу цу шиннен цхьацца бел-
хаш беш а, доьшуш а.

Ткъа, Мохьмад ша гуттар а къона, нахаца догдика, комаьрша
стаг ву. Кхоьлина яц цуьнан юьхь. Гуттар а нахана елаелла, екха-
елла ю. Халла текхаш дац цуьнан болар. Иза тIахъаьлла ву, ткъа
шо кхаьчна жима стаг санна, Мохьмада къоначу хенахь санна
говр а хохку, кхоъ чкъург йолу мотоцикл а хохку. Иза цIармата
вац. Цхьаберш санна бахамний, ахчанний тIаьхвабаьлла, ахча
тIекIал дуьллуш а вац, бахам сов баккха гIерташ, цийнан тхов
лакха баккха гIерташ, шалха карнизаш еш а вац. Амма иза ве-
хаш ву. Цуьнан коьрта бахам бу: бертахь хаза дика доьзал, на-
хаца йолу марзо, нахана ша везар, хьаштхилар. Цуьнан цхьана
кхетарш хуьлу ярташкарчу а, гIаларчу а бахархошца, белхалош-
ца, юьртабахаман кьинхьегамхошца, школашкарчу дешархошца,
кегийрхошца, студенташца.

Шумов кест-кеста воьгу шен доьзалца Мохьмад волчу. Мохь-
мад шен доьзалца ШумовгIаьрга а воьду. ХIора шарахь аьхка
садоIуш хан яккха а, Мохьмад волчу воьгу Александр Иванович.
Иза иштта веъча, юьртарчу, бахархошца школерчу дешархошца
цхьаьнакхетарш хуьлу Мохьмадан а, Александр Ивановичан а.

Мохьмадан доьзалан альбома тIехь Шумовс яздина ду: «ТIе-
ман доттагIчуьнга, хьомечу вешига, Гайсуркаев Мохьмад, хьобга
а, хьан доьзале а. ХIокху совгIато дагадоуьйтийла хьуна а, хьан
доьзална а Сийлахь-боккхачу Даймехкан тIеман шерашкахь вай-
шиъ цхьана лелла тIеман некъаш. Вовшашца бIеннаш шерашкахь
лаьттийла вайн доьзалийн вовшашца мерза доттагIалла. Вайн
бераш вовшийн вежарий, йижарий хир бу, вайшиъ — нанас дена
вина ши ваша санна. БIеннаш шерашкахь вай ирсе дахийта лаьт-
тийла Дерриге а дуьненахь машар!

Шун ШумовгIар

Рига. 2/III—1965 ш.»

Ч У Л А Ц А М

Къастар	3
Эскаре волуш	7
Карело-фински фронтехъ	16
Фашизман къизалла	19
Фанеран танканаш	21
Церпоштнекъан тІай	28
Детийца кхелина маузер	33
Жима тІемало	36
Йийсар дина валийна ши фашист	42
Телатар	47
Госпиталехъ	50
Кестински агІонгахъа	52
Буйсанна, дорцах	54
Толам, я сийлаллийца далар	60
Большое Князево а, Малое Князево а ярташ	79
Кхераме чов	94
Жакин дахар хедаш...	98
ЙоІ еха баъккинарш	103
Юрта беъна кхаъ	108
Толам баъккхинчул тІаъхъа	120
Деган бІаьргаш	135
Бертахъчу доьзалехъ	141

С2(Чеч)
Б51

делла
шалла
Мохьм
ю. Иш
хаш бе
Ткт
стаг ву
елла к
шо кх
говр а
вац. Ш
тIекIа
лакха
хаш в
хаца
кхетар
ца, ю
кегийр
Ш
мад п
садоI
Иза
цхьаб
М
ман д
а, хь
добза
шиъ
лаьтт
бера
вина
тийл

Берсанов Х.-А.

Б51 Дружба, скрепленная кровью: Повесть. — Грозный: Чечено-Ингушское книжное издательство, 1986. — 144 с. 60 к. 5000 экз.

Б $\frac{4702640000-60}{M135(03) - 86}$ 20 — 86

С2(Чеч)

Хожа-Ахмад Ахматович Берсанов

ДРУЖБА, СКРЕПЛЕННАЯ КРОВЬЮ

(На чеченском языке)

Редактор Х. Б. Саракаев. Художник Г. Д. Пожидаев. Худ. редактор М. Б. Магомоев. Техн. редактор Р. С. Мальсагова. Корректоры З. М. Шамурзаева, М. С. Цинцаева.

ИБ № 1363.

Сдано в набор 28.05. 1986 г. Подписано к печати 1.09. 1986 г. СФ00274. Формат 60х84 1/16. Бумага тип. № 2. Печать высокая. Усл. п. л. 8,37+0,23 вкл. Уч.-изд. л. 9,65+0,21 вкл. Усл. кр.-отт. 8,74+0,23. Тираж 5000. Заказ 6159. Цена 60 коп. Чечено-Ингушское книжное издательство Управления по делам издательства, полиграфии и книжной торговли Совета Министров ЧИАССР, 364903, Грозный, пр. В. И. Ленина, 9. Типография им. И. Н. Заболотного Управления по делам издательства, полиграфии и книжной торговли Совета Министров ЧИАССР, Грозный, 364021, ул. Интернациональная, 12/33.

© Чечено-Ингушское книжное издательство, 1986 г.

Мах 60 кеп.

ДРУЖБА, СКРЕПЛЕННАЯ КРОВЬЮ
(На чеченском языке)